

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

TUNA BULGARLARINDA KİMLİK VE KÜLTÜR

ESRA ÇAVDAR ÇAVUŞOĞLU

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi TARIK ÖZÇELİK

ARALIK-2025

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

TUNA BULGARLARINDA KİMLİK VE KÜLTÜR

ESRA ÇAVDAR ÇAVUŞOĞLU

Tez Danışmanı
Dr. Öğr. Üyesi TARIK ÖZÇELİK

Aralık-2025

ETİK BEYAN

“Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez ve Dönem Projesi Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum bilgileri, verileri ve dokümanları, değişik sonuç verebilecek şekilde araştırma araç gereçleri kullanmadan, işlem veya kayıt sonuçlarını değiştirmeden akademik ve etik kurallar çerçevesinde bizzat elde ettiğimi, bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.”

Esra Çavdar Çavuşoğlu

26/11/2025

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ ETİK BEYANI

Tezde Üretken Yapay Zeka araçlarını araştırma yöntemi, örneklem büyüklüğü tespiti/güç analizi yapılması, veri analizi, veri toplama, veri depolama ve paylaşımı (federatif veri paylaşım/kullanım sistemleri dahil), literatür taraması, kaynakların düzenlenmesi, dil bilgisi ve yazım kontrolü, çeviri gibi işlerde kullandığımı; bu süreçlerde yaptırılan işleri dikkat ve özenle gözden geçirerek maddi hataları ve taraflı ya da yazılımsal/algoritmik ya da olgusal/yorumsal hataları tespit ederek düzelttiğimi, bağlamsal tutarlılığı sağladığımı ve ortaya çıkan ürünün (metin, resim, ses, görüntü, kod, karar, sonuç) yasal ve etik açıdan doğabilecek tüm sorumluluğunu üstlendiğimi beyan ederim.

Esra Çavdar Çavuşoğlu

26/11/2025

TEZ ONAYI

Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Doktora Programında Doktora öğrencisi Esra Çavdar Çavuşoğlu tarafından Dr. Öğr. Üyesi Tarık Özçelik’in danışmanlığında hazırlanan “Tuna Bulgarlarında Kimlik ve Kültür” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 26/11/2025 tarihinde yapılan Tez Savunma Sınavında oy birliği ile başarılı bulunmuş ve Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Danışmanı:

Dr. Öğr. Üyesi Tarık Özçelik
Kırklareli Üniversitesi

Jüri Üyeleri:

Prof. Dr. Bülent Hünerli

Kırklareli Üniversitesi

Prof. Dr. Sezai Öztaş

Tekirdağ Namık Kemal
Üniversitesi

Prof. Dr. İsmail Türkoğlu

Mimar Sinan Güzel Sanatlar
Üniversitesi

Doç. Dr. Raif İvecan

Kırklareli Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 26/11/2025

ÖN SÖZ

Tarihte “Kavimler Göçü” olarak adlandırılan büyük göç hareketi, yalnızca Türk tarihinin değil, aynı zamanda dünya tarihinin de yönünü değiştiren önemli olaylardan biridir. Orta Asya’da başlayan bu hareket sonucunda birçok Türk boyu batıya göç etmiş, Doğu Avrupa coğrafyasına yerleşerek burada siyasî ve kültürel anlamda kalıcı izler bırakmıştır. Avrupa Hun İmparatorluğu’nun kurucusu Attila döneminde güç kazanan bu boylar, onun ölümünün ardından çeşitli yönlerle dağılmış ve yeni devletler kurmuşlardır. Bu süreçte ortaya çıkan en önemli Türk siyasî teşekküllerinden biri de Kubrat liderliğinde kurulan Büyük Bulgar Devleti’dir.

Büyük Bulgar Devleti’nin dağılmasının ardından Bulgar boylarından bir kısmı, Tuna Nehri çevresine yerleşerek Tuna Bulgar Devleti’ni kurmuştur. Bizans İmparatorluğu ile komşu olan bu devlet kısa sürede bölgede güçlü bir siyasî aktör hâline gelmiştir. Slav topluluklarını teşkilatlandırarak yönetimleri altına alan Tuna Bulgarları, 865 yılında Hristiyanlığı resmî din olarak kabul etmiş ve bu gelişme, devletin sonraki dönemlerde Slav kimliğiyle anılmasına neden olmuştur.

Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa’da yaygınlaşan Slav merkezli tarih anlayışı, Tuna Bulgarlarının Türk kökenini çoğu zaman göz ardı etmiştir. Buna rağmen, XX. yüzyılda yapılan arkeolojik kazılarda, özellikle Pliska ve Preslav gibi eski Bulgar başkentlerinde ortaya çıkartılan maddi kültür unsurları, devletin Türk kimliğini açık biçimde ortaya koymaktadır. Bu bulgular, Tuna Bulgarlarının sosyal, kültürel ve siyasî yapılarında Türk bozkır devlet geleneğinin izlerinin devam ettiğini göstermektedir.

Bu tez çalışması, Tuna Bulgar Devleti’nin Hristiyanlığı kabul etmeden önceki siyasî ve kültürel yapısını inceleyerek, bu devletin Türk kimliğini tarihsel ve arkeolojik veriler ışığında ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada arkeolojik bulgular, Bizans kaynakları ve modern araştırmalar birlikte değerlendirilerek Tuna Bulgarlarının erken dönem tarihinin bütüncül bir şekilde ele alınması hedeflenerek Türk tarihindeki yeri ve önemi vurgulanmaya çalışılmıştır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	v
SEMBOLLER VE KISALTMALAR.....	vii
GÖRSELLER LİSTESİ	viii
HARİTALAR LİSTESİ.....	x
ÖZET.....	xi
ABSTRACT	xii
GİRİŞ	1

I.BÖLÜM

TUNA BULGAR DEVLETİ SİYASİ TARİHİ	18
1.1. İşperih Göçü Öncesinde Onglos ve Batı Bölgeleri	18
1.2. Büyük Bulgar Devleti.....	35
1.3. İşperih Han ve Kuruluş Devri	42
1.4. Duraklama Dönemi	62
1.5. Kurum Han ve Yükseliş Dönemi	70
1.6. Boris Han Dönemi ve Hristiyanlığın Kabulü	89
1.7. Tuna Bulgarlarında Hristiyanlık Dönemi	95

II. BÖLÜM

TUNA BULGAR KİMLİĞİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ.....	107
2.1. Devlet Algısı.....	109
2.2. Dinî Kimlik.....	135
2.2.1. Tuna Bulgarlarında Gök Tanrı İnancı.....	136
2.2.2. Tuna Bulgarlarında Hristiyanlık	150
2.2.3. Tuna Bulgarlarında Bogomillik	155

III. BÖLÜM

TUNA BULGARLARINDA KÜLTÜR	167
3.1. Bulgar Hakanlar Listesi.....	173
3.2. Madara Yazıtı	183
3.3. Preslav Yazıtı	195

3.4. Malamir Han Yazıtı	198
3.5. Çatalar Yazıtı	200
3.6. Tırnova Yazıtı	203
3.7. Süleymanköy Yazıtı	204
3.8. Murfatlar Yazıtları	208
3.9. Pliska'daki Arkeolojik Çalışmalar ve Bulgular	211
3.9.1. Pliska Rozeti	225
3.10. Preslav'daki Arkeolojik Çalışmalar ve Bulgular	229
3.11. Nagy Szent Miklos Hazinesi	235
SONUÇ	246
KAYNAKÇA	248

SEMBOLLER VE KISALTMALAR

Kısaltmalar Açıklamalar

BKZ	:Bakınız
C.	:Cilt
cm.	:Santimetre
çev.	:Çeviren
DLT	:Divanü Lügat'it Türk
ed.	:Editör
haz.	:Hazırlayan
kg	:Kilogram
km.	:Kilometre
m.	:Metre
MÖ	:Milattan Önce
MS	:Milattan Sonra
No	:Numara
s.	:Sayfa
S.	:Sayı
TDAV	: Türk Dünyası Araştırma Vakfı
TDK	:Türk Dil Kurumu
TTK	:Türk Tarih Kurumu

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1.1. Kubrat'a Ait Olduğu Düşünülen Yüzük.....	38
Görsel 3.1. Runik İşaretleli Yüzük.....	182
Görsel 3.2. Madara Kaya Kabartması	183
Görsel 3.3. Madara Tarihi ve Arkeolojik Araştırma Alanları	186
Görsel 3.4. Madara Kaya Kabartması Etrafında Yazıtlar.....	187
Görsel 3.5. Bulgaristan Madeni Parası	195
Görsel 3.6. Çatalar Yazıtı	201
Görsel 3.7. Aslan heykeli	202
Görsel 3.8. Süleymanköy Yazıtı.....	205
Görsel 3.9. Murfatlar Yazıtı	208
Görsel 3.10. Murfatlarda tespit edilen Tuna Bulgar işaretler	210
Görsel 3.11. Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi.....	210
Görsel 3.12. Arkeolojik Çalışmalar Sonrası Çizilen Şehir Planı	212
Görsel 3.13. Pliska Dış Kapı	213
Görsel 3.14. Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı	214
Görsel 3.15. Pliska Kent Planı.....	215
Görsel 3.16. Pliska Banyo ve Hamam Planları	216
Görsel 3.17. Kurum Han İç Saray Planı	216
Görsel 3.18. Omurtag Han Sarayı	217
Görsel 3.19. Sosyal Konut.....	217
Görsel 3.20. Dairesel Yapıya Sahip Ahşap Konut	218
Görsel 3.21. Yanan Ahşap Konut Kalıntıları	218
Görsel 3.22. Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi.....	219
Görsel 3.23. Kemer Tokası.....	220
Görsel 3.24. Pliskada Bulunmuş Kemer	220
Görsel 3.25. Demir Askı.....	220
Görsel 3.26. Ok Uçları.....	221
Görsel 3.27. VV.-IX.Yüzyıla Ait Şaman Tasviri	222
Görsel 3.28. Hükümdar Para ve Mühürleri	222

Görsel 3.29. Pliska'da Bulunan Taşlar Üzerinde Runik İşaretler	223
Görsel 3.30. Pliska Kazılarında Rastlanan Tuna Bulgar Sembolleri.....	223
Görsel 3.31. Pliska Rozeti	226
Görsel 3.32. Pliska Rozeti	226
Görsel 3.33. Tuna Bulgar "IYI" Tamgası.....	228
Görsel 3.34. Preslav Kent Planı.....	230
Görsel 3.35. Preslav Bölgesi Tuna Bulgar Sembolleri.....	231
Görsel 3.36. Preslav Ziynet Eşyaları	232
Görsel 3.37. Preslav Gümüş Kupa	233
Görsel 3.38. Preslav Seramikler	233
Görsel 3.39. Seramik Tabak	234
Görsel 3.40. Preslav Ulusal Müze Altın Kaplama Tabak	236
Görsel 3.41. Nagy Szent Miklos Hazinesi.....	237
Görsel 3.42. Pliska Sürahi	238
Görsel 3.43. Pliska Müzesi Sürahi	238
Görsel 3.44. Nagy Szent Miklos Hazinesi altın tas	241
Görsel 3.45. Nagy Szent Miklos Hazinesi Sürahi Tasviri.....	241
Görsel 3.46. Sürahi Tasviri.....	242
Görsel 3.47. Sürahi Tasviri.....	242
Görsel 3.48. Sürahi Tasviri.....	243
Görsel 3.49. Hazineadaki Boynuzlu Tas	244

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1.1. Büyük Bulgar Devleti	40
Harita 1.2. İşperih ve Tervel Han Dönemi Tuna Bulgar Devleti.....	61
Harita 1.3. Kurum ve Omurtag Han Dönemi Tuna Bulgar Devleti.....	89

ÖZET

Tuna Bulgarlarında Kimlik ve Kültür

Asya Hun Devleti'nin yıkılmasından sonra pek çok Türk boyu yeni yurt arayışıyla Doğu Avrupa'ya gelmiştir. Burada kendi devletlerini kuran boylar bölge tarihinde önemli izler bırakmışlardır. Bu boylar birliğinden biri olan ve Tuna boyuna yerleşen Bulgarlar da Tuna Bulgar Devleti'ni kurmuştur. 864 yılında Hristiyanlığı resmî din kabul edene kadar Türk töresine bağlı olan devlet Bizans İmparatorluğu ile komşu olduğu coğrafyada ticarî ve siyasî münasebette bulunmuştur. 1018 yılında tamamen Bizans İmparatorluğu hâkimiyetine girene kadar bölge tarihinde önemli rol oynamıştır.

Anahtar Kelimeler: Bulgar, Tuna Bulgar Devleti, Doğu Avrupa, Tuna Bulgar Kültürü, Milli Kimlik.

ABSTRACT

Identity And Culture Among The Danube Bulgars

After the collapse of the Asian Hun State, many Turkish tribes came to Eastern Europe in search of a new homeland. The tribes that established their own states here left important traces in the history of the region. The "Bulgars" one of these tribal confederations that settled along the Danube, founded the Danube Bulgarian State. The state, which was bound by Turkish customs until it adopted Christianity as the state religion in 865, had commercial and political relations with the Byzantine Empire in the geography it was neighboring. It played an important role in the history of the region until it came completely under the rule of the Byzantine Empire in 1018.

Key Words: Bulgar, Danube Bulgarian State, Eastern Europe, Tuna Bulgars' Culture, National Identity.

GİRİŞ

“Bulgar” boy birliğinin kökeni ve etnik yapısı, Türk ve Avrupa tarih yazımında uzun yıllar tartışılan konulardan biri olmuştur. “Bulgar” adının menşei, bu adın tek bir boyu mu yoksa çeşitli boyların oluşturduğu bir konfederasyonu mu ifade ettiği hususu, tarihçiler arasında kesin bir uzlaşuya kavuşmamıştır. Buna rağmen bugüne kadar elde edilen tarihî veriler ve arkeolojik bulgular, Bulgarların kültürel ve maddi yaşam unsurlarının Türk kültürüyle uyuştuğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durum, onların Türk kökenli bir topluluk olduklarını güçlü biçimde desteklemektedir. Bununla birlikte, Bulgarların Doğu Avrupa’ya göç ettikleri dönem, izledikleri göç yolları ve bu göçlerin kronolojisi gibi konulardaki tartışmalar hâlâ canlılığını korumaktadır. Buna benzer meseleler yalnızca Bulgar topluluğu için değil, erken dönem Türk boylarının neredeyse tamamı için tartışılan bir husus olmuştur. Konargöçer yaşam tarzına sahip olan Türk topluluklarının Avrasya bozkırlarındaki süreklilik arz eden hareketlilikleri hadiselerin tarihsel olarak izlenmesini zorlaştırmaktadır. Birbirinden uzak coğrafyalara dağılmış Türk boylarının göç yollarını takip etmek zordur. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de Türklerin erken dönemlerinde kendilerine ait yazılı belgelerin az olmasıdır. Bu sebeple, Türk tarihinin ilk safhalarına dair bilgilerin büyük bir bölümü, Türklerle temas hâlinde olan komşu milletlerin kaynaklarından öğrenilmektedir. Bu kaynaklarda Türk boyları çoğu zaman farklı dillerde, farklı adlarla ve bazen yanlış tanımlamalarla anılmıştır. Aynı topluluğun farklı coğrafyalarda değişik isimlerle kaydedilmesi, tarihî sürekliliğin izlenmesini zorlaştırmış ve etnik kimliklerin tespitinde bazı sıkıntılara yol açmıştır. Bulgarları da bu yaklaşım ile değerlendiren Batılı araştırmacıların bir kısmı, Tuna Bulgar Devleti’ni daha çok Slav etkisi altında bir yapı olarak değerlendirmiş ve bu yaklaşım özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında güçlenen Slav merkezli tarih anlayışının etkisiyle yaygınlaşmıştır. Oysa XX. yüzyılda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar, özellikle Pliska ve Preslav gibi merkezlerde ortaya çıkarılan maddi kültür unsurları, Tuna Bulgarlarının Türk kimliğini açık biçimde kanıtlamaya yeter mahiyettedir. Bu bulgular, onların sosyal, kültürel ve siyasî yapılarında Türk bozkır devlet geleneğinin sürekliliğini göstermesi açısından son derece önemlidir.

Bulgarlar hakkında tartışması devam eden meselelerden biri de “Bulgar” adının kökeni meselesidir. Tarihçiler ve dilciler arasında uzun yıllardır süregelen bu tartışma, farklı etimolojik görüşlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu görüşler arasında en yaygın biçimde kabul göreni, Macar Türkolog Gyula Németh tarafından ileri sürülen “Bulgar” adı, “karıştırmak, bulamak” anlamına gelen Türkçe “bulga” fiilinden türediği görüşü olmuştur.¹ Bu görüşü destekleyen bir diğer önemli kaynak, Kaşgarlı Mahmud’un *Divânu Lugâti’t-Türk* adlı eseridir. Kaşgarlı, “bulgak” kelimesini “düşman gelmesi yüzünden halk arasında çıkan karışıklık” biçiminde açıklamıştır.² Bu tanım, “bulga” kökünden türeyen kelimenin anlam alanını desteklemektedir. Ülkemizde Tuna Bulgar dili üzerine ilk çalışan isimlerden biri olan Talat Tekin de kelimenin geçişli bir fiil olduğunu ve “karıştıran” manasına karşılık geldiğini savunmaktadır.³

“Bulgar” adının tarihî süreçteki ortaya çıkışına bakıldığında, bu etimoloji tarihsel bağlamla da örtüşmektedir. Avrupa Hun İmparatorluğu’nun yıkılışının ardından, Attila’nın oğlu İrnek önderliğinde bir araya gelen Hun boylarına, bölgeye farklı zamanlarda gelen Türk topluluklarının da katılmasıyla oluşan yeni bir birlikten söz edilmektedir. Bu farklı boyların bir araya gelerek kaynaşması sonucu meydana gelen topluluğa “karışmak” anlamına gelen “Bulgar” adının verilmiş olması oldukça muhtemeldir. Karışmak manasındaki Bulgar adı tam da bu oluşumu karşılar niteliktedir.

Bulgarlar hakkında bilinen en eski bilgi onların MÖ 149-127 yıllarında kuzey Kafkaslarda yaşadıklarına dairdir. Suriyeli Mar-Abas- Katinu’nun verdi bilgi; VIII. yüzyıl Ermeni tarih yazıcısı Horenli Musa tarafından da aktarılmıştır.⁴ Zeki Velidi Togan da MÖ 149-127 yıllarında bugünkü Kars ve Pasin Ovası bölgesine gerçekleşen Bulgar ve Vanandlar’ın göçünden bahsetmekte ve Vanandların Bulgarlara akraba olduğunu bildirmektedir.⁵ Kars şehrinin Selçuklulardan önceki adının Vanand olması da

¹ Umut Üren, “Büyük Bulgar Devleti”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Kitabevi, (İstanbul 2018), s.255.

² *Divânu Lugâti’t-Türk*, C.I, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, (Ankara 1985), s.467.

³ Talat Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s.62.

⁴ Osman Karatay, “Ziezi Ex Quo Vulgares: Orta Asya’da Bulgar Aramak”, *Bulgarlar Yitik Bir Türk Kavmi*, (Ötüken, 2018), s.26, Umut Üren, “Büyük Bulgar Devleti”, s.257, Yunus Emre Tansü ve Semra Çerkezoğlu, “Bulgarların Kökeni ve Bağımsızlık Hareketleri”, *Asia Minor Studies*, C.8, S.2, (2020), s.491.

⁵ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Kitabevi, (İstanbul 1981), s.168-169.

düşündürücüdür. Orta Çağ'ın önemli coğrafyacısı Mesudi de eserinde bir Rum şehri olan “Valandar”ın Türkler tarafından fethine yer vermiştir.⁶ Ayrıca Mesudi'nin eserinde Bulgar boy adı da “Bulgur ve Burguz” olarak yer almıştır.⁷ Batıda eski bir Roma takviminde “Liber Genaratos” başlıklı on beşinci bölümde Sam'ın oğulları ve ondan neşet eden milletler hakkında “Ziezi ex quo Vulgares” yani “Ziezi ve ondan olan Bulgarlar” ifadesi yer almaktadır.⁸ Yaratılıştan 334 yılına kadar bilgi veren takvimde bu bilginin orijinal nüshada bulunup bulunmadığı bilinmediğinden güncel nüshalarına sonradan eklenmiş olabileceğini de düşündürmektedir.

VII. yüzyılda Şiraklı Ananias tarafından yazılmış Ermenice adı “Alharasuys” olan dönemin dünya coğrafyası niteliğindeki⁹ eserde Kubrat'ın oğlu İşperih'in Hazarlardan kaçarak Avarları yerlerinden kovup Bulgar Dağlarına yerleştiği bilgisi geçmektedir.¹⁰

Erken döneme ait kayıtlardan Bulgar adının geçtiği bir diğer önemli kaynak, Horenli Musa'nın tarihidir. 475-480 yılları arasında yazılmış olduğu tahmin edilen eser üç cilttir. İkinci ciltte 8, 9, 22, 27, 65 ve 85. bölümler Türkler hakkında bilgiler içermektedir. I. Arşak ve hükümdar olması ile ilgili bilgilerin yer aldığı bölümde “*Arşak günlerinde Bulgarlar Ülkesi'nde, büyük Kafkas dağının zincirinde büyük sıkıntılar baş gösterdi; birçoğu ayrılarak ülkemize geldi ve uzun bir süre Kol'un altında, verimli topraklarda, ekmek açısından zengin yerlerde yerleşti*” şeklinde Bulgarlardan bahsetmektedir.¹¹

Midillili Piskopos Zachariah da V. yüzyılın sonralarına doğru yazdığı kilise tarihinde, “*Hazarların yakınında, kendi dilleri şehirleri olan barbar Bulgarlar*” a değinmiştir.¹²

⁶ Mesudi, *Muruc Ez-Zeheb (Altın Bozkırlar)*, çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, (İstanbul 2017), s.166-168.

⁷ Mesudi, *Muruc Ez Zeheb*, s.92, 94

⁸ Osman Karatay, “Ziezi Ex Quo Vulgares”, s.23, Umut Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, *Ortak Türk Tarihi II*, (2019), s.266.

⁹ Aygün Attar, “Ermeni Tarih Yazıcılığı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXII, S.1, (Temmuz 2007), s.8.

¹⁰ Robert H.Hewsen, *The Geography of Ananias of Sirak*, (1992), s.48, Andras Rona Tas, “Kubrat Han'ın Büyük Bulgar Devleti”, *Türkler*, C.2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.627.

¹¹ Movses Horenatsi, *İstoriya Armenii*, çev. Gagik Sargsyan, 1 990 https://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/#_ftn1 (18.04.2025) C.2.

¹² Zachariah, *The Syria Chronicle Known As That of Zachariah of Mitylena*, çev., F.J. Hamilton, E.W. Brooks, (1899), s.326.

“Bulgar” adı Bizans kaynaklarında ise 482 yılında İmparator Zeno’nun isyan eden Doğu Gotlarına karşı yardımına başvurduğu boy adı olarak ilk kez yer almıştır.¹³ O dönem Avar idaresi altında yaşıyor olması muhtemel olan Bulgarların yardımıyla Bizans İmparatorluğu Doğu Gotlarının istilasından kurtulmuştur. Bu tarihlerde birkaç kez Bizans’ın Mezya ve Trakya topraklarını yakıp yıkan Bulgarlar 514 yılında Don Nehri’nden İstanbul’a kadar ilerleyen Bizanslı asi komutan Vitalianos’u desteklemişlerdir.¹⁴

Bulgarların kendilerine ait yazıtlarına bakıldığında ise onların, kendilerini “Burgar” veya “Bulgar” olarak adlandırdıkları görülmektedir.¹⁵ Karışmak manasına gelen “Bulgar”lar Attila’nın torunları ile Ogur boylarının karışmasından neşet etme ihtimali böylece güçlenmektedir. Boylar halinde yaşayan Ogurları oluşturan boylar; Onogur, Bittigur, Altzigur, Saragur, Kutrigur ve Utrigur’dur. Doğu Avrupa’ya ilk gelen Ogur boyu olan Saragur ve Onogurlar Karadeniz’in kuzeyinde geniş bir alanda faaliyet göstermişlerdir. Bizans ülkesine elçi göndererek vergi ödemek şartıyla imparatorluk arazisine girmeyi başarmışlardır. Kutrigur ve Utrigurların bölgeye tam olarak ne zaman geldikleri ise bilinmemektedir.

Bizanslı tarihçi Prokopios, Azak Denizi kıyısında oturan Kutrigur ve Utrigurların atasının Kimmerler olduğu bilgisini aktarmaktadır. Onlar vaktiyle Kafkasların kuzeyinde yaşıyor olmalıdır. Bu iki Proto-Bulgar boyu Azak Denizi’nin diğer tarafında oturan Gotlara saldırıp yerlerinden etmiş ve Don Nehri’nin iki yakasına yerleşmiştir.¹⁶ İşte bu esnada Bizans ile bazen dost bazen de düşmanca münasebetlerde bulunmuşlardır. Bizans imparatorunun kaynaklara konu olan Got boylarına karşı yardım isteği de bu tarihlerde gerçekleşmiş olmalıdır.

¹³ Ayşe Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti” *Balkanlar El Kitabı*, C.1, (Akçağ Yayınları 2017), s.109. Ali Ahmetbeyoğlu, “Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigur ve Utrigurlar” *Tarih Dergisi*, S.51, (İstanbul 2011), s.5-6, Hasan Ata Abeşi, *Türk Kavimlerinin Tarihi*, (Selenge 2019), s.99., Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.62.

¹⁴ Sergey Grigoryevich Klyastorniy, *Kadim Avrasya’nın Bozkır İmparatorlukları*, (İstanbul : Tek-Esin Vakfı : Arkeoloji ve Sanat, 2018), s. 90.

¹⁵ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.62.

¹⁶ Ahmetbeyoğlu, “Bulgarları Oluşturan Boylardan”, s.4-5.

Doğu Roma'nın Attila'ya elçi olarak gönderdiği Maximin'e eşlik eden tarihçi Priscus,¹⁷ eserinde dönemi ile ilgili önemli bilgiler verirken Ogur boylarının Avrupa'ya göçünden de bahsetmiştir;

“... Sarogur (Sarı Ogur), Urog (Ogur) ve On Ogurlar Doğu Roma'ya elçi gönderdiler. Bu kavimler Sabirler ile yapılan savaş sonrasında yerlerinden çıkarıldılar ve komşu ülkelerin topraklarını işgal ettiler. Sabirleri Abarlar (Avarlar) püskürtmüşlerdi. Abarları ise okyanus kıyısında oturan ve bir yandan denizden yükselen büyük buharlarla sislerin, diğer taraftan şimdiye kadar duyulmamış pek çok yırtıcı kuşun (griffon) yaklaşmasından kaçan kavimler vatanlarından çıkarılmıştı ki, bu yırtıcı kuşların insan soyunu yiyip bitirmeden yok olmayacakları söylentisi vardı ve insanları paralıyorlardı. Bu felaketler neticesinde hareketlenerek komşu ülkelere hücum ettiler. Bütün bu kavimler hücumun şiddetinden dolayı mukavemet edemeden bulundukları yerleri terk ederek kaçıyorlardı. Öyle ki yeni bir yurt arayan Saragurlar ilerlediler ve Akatir Hunlarına rastladılar. Onları savaşla yenerek tabi kıldılar ve özellikle Romalıların dostluğunu kazanmak maksadıyla elçiler gönderdiler. İmparator elçileri hoş karşıladı ve hediyelerle geri gönderdi.”¹⁸

Hunlar ile birlikte yaşamaya başlayan Ogurlar, VI. yüzyıl başlarına kadar boylar halinde; Onogurlar, Kafkas Sıradağlarının kuzeybatısı ile Kuban bozkırında; Don Nehri aşağısı ve Azak Denizi kıyısında Utigurlar, onların batısında Özi Nehri'ne kadar uzanan Kıpçak bozkırlarında Kutrigurlar; Kırım Yarımadası ve Kerç bölgesinde Altziogurlar, Özi Nehri ile Turla Nehri arasındaki bozkır alanda Ağaçeriler ile birlikte Saragurlar; Beserabya bozkırında Bittigurlar; Dacia bölgesinde ve Tuna'nın sol kıyısında Sattagurlar yaşamaktaydı.¹⁹

Kutrigur ve Utigurlar erken dönemlerden itibaren Bizans ile münasebetlerde bulunmuşlardır. Bizans kendi siyaseti doğrultusunda bu iki boyu her daim yönetmeye

¹⁷ John B. Bury, Barbarların Avrupa'yı İstilas, çev. İslam Kavas, Yusuf Akbaba, (Kronik Kitap, 2022), s.98.

¹⁸ Şerif Baştav, “Sabir Türkleri”, *Belleten*, XVII-XVIII, (Ankara, 1941, s. 58, Osman Karatay, “Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.10, S.1, (2010), s.101, Ali Ahmetbeyoğlu, “Türkistan'dan (Orta Asya) Doğu Avrupa'ya Yapılan Türk Göçleri, *Türkler*, C.2,(Yeni Türkiye Yayınları: Ankara 2002), s.524.; *Attila'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s.70-71, Umut Üren, “Suvarlar”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (Kitabevi, İstanbul 2016), s.191.

¹⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar Türkleri Tarihi*, (İstanbul 2023), s.47.

çalışmıştır. Bizans'ın entrikaları neticesinde bu iki Proto-Bulgar boyu birbirlerini yıpratmıştır. Avrupa Hun Devleti'nin de dağılmasıyla diğer Ogur boyları Doğu Avrupa'da yeniden teşkilatlanarak "Bulgar" birliğini hayata geçirmiş olmalıdırlar.

Söz konusu boylar 576 yılında Göktürk hâkimiyetine girmişlerdir.²⁰ Göktürklerin hâkimîyet sahasından uzaklaştıkça da arkasından Avarların bölgeye dahli ile Avar hâkimiyetini tanımışlardır. Bu tarihten sonra artık kaynaklarda müstakil boy isimleri ile yer almadıkları görülmektedir.

Orta Çağ İslam kaynakları ise Bulgarlara "Burcan" adıyla yer vermiştir. Bunun temel nedeni "g" ve "k" seslerini içeren yabancı özel isimlerin Arapçaya aktarıldığında bu seslerin yerine (ج) harfinin kullanılmasıdır.²¹ İslam kaynaklarında "burcan, burtas ya da bulgar" şekliyle bahsi geçmekte olan Bulgarlar yalnızca Tuna boyundaki Bulgarlar değildir; İtil boyunda bir devlet kuran Bulgarlar da İslam dünyası ile münasebetlerinden dolayı sıkça İslam kaynaklarında yer almıştır.

İslam kaynaklarında Bulgarlara dair bilgiler Bizans ile olan münasebetler vesilesi ile yer almıştır. El-cermi ilk olarak eserinde Tuna Bulgarları ile Bizans münasebetlerinden bahsederken "Burcan" tabirini kullanmış ve bundan sonra Arap literatüründe bu şekilde yer almıştır.²² İslam kaynaklarında en fazla Mesleme b. Abdülmelik'in İstanbul kuşatmaları hakkındaki bilgiler aktarılırken yer verilmiştir. Mesleme b. Abdülmelik; Bizans üzerine akınlarına ilk olarak babası Abdülmelik b. Mervan'ın sağlığında 705 yılında başlamıştır. 715 yılında Süleyman b. Abdülmelik orduları İstanbul kuşatmasına göndermiş ve Bulgarların saldırısı sonrası zayıflayan kuşatmayı bir süre sonra geri çekmek durumunda kalmıştır.²³ İslam kuvvetleri ile karşılaşan Tuna Bulgarları kaynaklarında "Burcan" olarak yer almıştır.

²⁰ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, (Türk Tarih Kurumu 2003), s.33.

²¹ Erman Şan, "Ortaçağ İslam Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)", *Belleten*, C.79, S.284, (Ankara: Nisan 2015), s.51.

²² Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, (TTK 2023), s.7., Erman Şan, "Tuna Bulgar Hanlığı Bizans İmparatorluğu Münasebetlerine Dair Ortaçağ İslam Kaynaklarındaki Haberler", *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na 75.Yaş Armağanı*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, (İstanbul 2017), s. 529.

²³ Hacıyev, Hanoğlu. "Bir Emevi Valisi ve Komutanı: Mesleme B. Mervab", *İSTEM*, S. 15, (Aralık 2010), s.116-120.

Mesudi, “Burcan” ve “Burgur” adlarıyla yer verdiği Bulgarları; Nuh peygamberin şeceresine dayandırarak oğullarının soyundan geldiğini bildirmektedir.²⁴ Ayrıca, Bizans İmparatoru II. Mikail’in oğlu Teophilos’un kalabalık ordularla Müslüman ülkesine harekete geçtiğinde bu orduların arasında Bulgar birliklerinin bulunduğundan da bahsetmektedir.²⁵

X. yüzyıl İslam tarihçilerinden İstahri ve İbn Havkal eserlerinde Tuna Bulgarlarından “*Bulgarü’ d Dahil*”, (İç Bulgar) olarak bahsetmektedir.²⁶

Kaynaklar incelendiğinde, farklı kayıtlarda Bulgar adının farklı biçimlerinin yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu da özellikle isim konusunda ihtilafın çıkmasına neden olmuştur.

Bulgarların menşei meselesinde ise Çin kaynaklarında yer alan biçimi ile “Dingling” olarak geçen kavme dayandıkları öne sürülmektedir. Dingling’ler Büyük Hun Devleti zamanında Baykal Gölü’nün batısından Yenisey Nehri’ne kadar olan bölgede bulunmaktaydılar. Üç ayrı bölgede yaşayan Dinglinglerin diğer iki kolundan batı grubu İrtiş Irmağı, güney grubu Gobi Çölü civarında yaşamaktaydı.²⁷ Hunlara karşı herhangi bir isyan hareketi içinde bulunmamış olmalarından dolayı Çin kaynaklarında çok fazla yer almamışlardır. Hunların zayıfladığı dönemde Wusunların Hunlara karşı ayaklandığı sırada MÖ 71 yılında Dinglingler de kuzeyden saldırarak Hunların at, koyun ve sığırlarını yağmalamışlardır. MÖ 350 yılı civarında Avrupa’ya göç eden Hunları takip ederek Sır Derya’nın kuzeyine yerleşen ve daha sonra 460 yılı civarı Sabirlerin Ural Dağlarının batısına ittiği bu grup Bizans kaynaklarında “Ogur” adıyla yer alacaktır.²⁸ Attila’nın ardından oğlu İrnek’in idaresine bağlı Ogurlar, boylar halinde yaşamaya devam ettiler. Don-İtil civarında Otuz Ogurlar, Azak Denizi’nin doğusunda Kuban Nehri civarında On Ogurlar, Don Nehri ile Dinyeper arasında Dokuz Ogurlar

²⁴ Mesudi, *Muruc Ez-Zeheb*, s.41, 142.

²⁵ Mesudi, *Muruc Ez-Zeheb*, s.399.

²⁶ El-İstahri, *Mesâlik ve Memâlik, Tercüme-yi Fârisî-yi Mesâlik el-Memâlik*, ed. İrec Afşâr, (Tahran 1340), s.9, İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, (Yeditepe, 2014), s. 25.

²⁷ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s.7-15.

²⁸ Doğu Avrupa’ya göç etmeden önce üç grup halinde yaşıyorlardı. Sır Derya-Çu Nehirleri arasında On Ogurlar, Emba Nehri-kuzeybatı Kazakistan bozkırlarında Otuz Ogurlar, Yayık Nehri civarında ise Dokuz Ogurlar, Taşağıl, s.13,

bulunmakta idi. Bu Ogur boyları ile Hun gruplarının birleşiminden yeni bir boy olarak “Bulgarlar” tarih sahnesinde yerini almıştır.

Orta Asya menşeli Türk topluluklarının Asya içlerinden gerçekleştirdikleri göç hareketleri dahilinde en çok tercih edilen güzergâh ve bölgelerden biri olarak Doğu Avrupa bozkırlarını gösterebiliriz. Bozkır halklarının batı yönünde gerçekleştirdikleri göç hareketlerinde bu bölge bir bakıma zorunlu bir güzergâh olarak da görülebilir. Nitekim batı yönünde harekete geçen bozkırlılar için kadim İran coğrafyası önemli bir engel teşkil etmekte idi. Bunun yanında tarihçilik ve coğrafyacılık geleneğinde asırlar boyunca Avrupa ve Asya’yı birbirinden ayıran sınır olarak kabul edilen Urallar ise esas itibarıyla bir set olmasının ötesinde bozkırlı hareketleri için son derece elverişli bir yapı arz ediyordu. Asya menşeli pek çok boy batı yönündeki hareketlerinde Uralların güneyi ile Hazar Denizi’nin kuzeyindeki bölgeyi bir geçiş sahası olarak kullanmıştır. Tarihçilikte “kavimler kapısı” olarak anılan bu bölge tarih boyunca pek çok bozkırlı topluluğun Doğu Avrupa göçlerinde kat ettikleri alan olmuştur.

Doğu Avrupa bozkırları, konar-göçer topluluklar açısından son derece elverişli bir coğrafi görünüm arz etmekteydi. Nitekim konargöçer boyların temel iktisadi faaliyeti olan hayvancılık için uygun meralar bakımından son derece zengin idi. Bunun yanı sıra, Asya coğrafyasında olduğu gibi güçlü ve merkezî bir siyasî otoritenin henüz teşekkül etmemiş olması, bölgeyi bozkırlı topluluklar için cazip hâle getirmiştir. Doğu Avrupa’da yer alan nehirler, ulaşım elverişli olmalarının yanı sıra ticaret ve diğer iktisadî faaliyetler açısından da önemli imkânlar sunmaktaydı. Bu şartlar altında bozkırlı göçebelerin herhangi bir ciddi engelle karşılaşmaksızın Tuna hattına kadar ilerleyebildikleri bir ortam oluşmuştur. Söz konusu coğrafi ve siyasî koşullar, pek çok bozkır kavminin bölgeye yönelmesine yol açmış; bu toplulukların bir kısmı da burada kalıcı nitelikte siyasî oluşumlar meydana getirmiştir.

Bulgar çağından önce Doğu Avrupa’ya yönelen bozkırlı göçler, İskitlerle başlamış; Sarmat boyları, Hunlar ve Avarlar gibi Asya menşeli topluluklarla devam etmiştir. Bölgeye gelen Türk kavimlerinin bir kısmı konargöçer yaşam tarzlarını bütünüyle terk etmemekle birlikte, bozkır devlet geleneği çerçevesinde kendi devletleşme süreçlerini tamamlamayı başarmışlardır.

Bizans İmparatorluğu, özellikle Bulgar çağında, hem İran hem de Arap dünyası ile sürekli mücadele hâlinde bulunması nedeniyle kuzeyden gerçekleşen göç hareketlerini etkin biçimde kontrol edebilecek bir durumda değildi. Bu çerçevede Bizans, sınırlarına yaklaşan Türk topluluklarıyla çeşitli dönemlerde siyasî ittifaklar kurma yoluna gitmiş; söz konusu ittifaklar, bölgede oluşan Türk varlığının yerel ve bölgesel güçler tarafından fiilen tanınması sonucunu doğurmuştur. Doğu Avrupa’da devletleşme süreçlerini tamamlayan ve kendi bünyesinden iki büyük siyasî teşekkül çıkaran Bulgarlar da benzer bir tarihî seyir izlemiştir.

Tarihî kaynaklarda “Magna Bulgaria” adıyla da anılan Büyük Bulgar Devleti, daha sonraki Bulgar devletlerinin temelini teşkil etmiştir. Kubrat’ın kısa süren hâkimiyetinin ardından dağılma sürecine giren Bulgar toplulukları, biri İtil boylarında, diğeri ise Tuna sahasında olmak üzere iki büyük devlet meydana getirmiştir. Bu iki siyasî teşekkülün tarihsel gelişim çizgileri ilk bakışta birbirine zıt bir görünüm arz etmektedir. Nitekim İtil Bulgar Devleti, Almuş döneminde İslamiyet’i kabul ederek belirgin bir Müslüman-Türk kimliği kazanırken, Tuna Bulgar tarihine Hristiyanlaşma süreci damgasını vurmuştur. Bununla birlikte, her iki siyasî oluşumun da bozkır devlet geleneğine dayalı bir idarî ve toplumsal yapıyı sürdürdükleri görülmektedir.

Bölgeye gelen diğerk Türk topluluklarında olduğu gibi Bulgarlar da zamanla şehirleşme faaliyetlerine yönelmiş; Asya bozkırlarında hâkim olan yaşam tarzından kısmen farklı bir sosyal yapı geliştirmişlerdir. Şehircilik faaliyetleri hızlı bir gelişim göstermiş, kurulan başkentler aracılığıyla daha sistemli ve yerleşik bir devlet yapısı ortaya çıkmıştır. Tuna Bulgarlarında Hristiyanlığın kabulüyle birlikte belirgin bir asimilasyon süreci başlamıştır. Hristiyanlaşma öncesinde büyük ölçüde bozkır inanç sistemlerinin hâkim olduğu Bulgar toplumunda, yeni dinin etkisi ve Slav topluluklarıyla kurulan yoğun ilişkiler sonucunda farklı bir etnik ve dinî kimlik süreci ortaya çıkmıştır.

Tezimizin ana meselesini esas itibarıyla Bulgar devletinin ilk dönemini ihtiva etmektedir. İspereh’ten başlayarak Boris dönemine kadar gelişen siyasî olaylara genel hatlarıyla değinerek, dini/etnik kimliğin değişim sürecine ve kültürel unsurlara temas etmeye çalıştık. Esas itibarıyla Tuna Bulgar Devleti’ne dair günümüze kadar kaleme alınmış pek çok akademik çalışmalar mevcuttur, bizim gayemiz siyasî bir tarih anlatısından nispeten arınarak Tuna Bulgarlarının sahip olduğu etnik ve dinî kimlik

süreçlerine ve kültürel unsurlarına dikkat çekmektir. Bu anlamda Tuna Bulgarlarının kültürel mirası olarak değerlendirdiğimiz pek çok arkeolojik ve yüzey araştırması malzemesini değerlendirmeye gayret edilmiştir. Hem tarihi kaynaklar hem de arkeolojik veriler üzerinden Tuna Bulgarlarının siyasi ve kültürel hayatlarına odaklandığımız tezde değişim süreçlerine de yer vermeye özen gösterdik.

ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ

Tuna Bulgar tarihi birçok yönüyle incelenmeye değer ve ilgi çekici bir periyodu temsil etmekle birlikte erken Türk tarihinin diğer konularında olduğu gibi kendilerine ait fazla yazılı belge bırakmamış olmamaları bir sıkıntı arz etmektedir. Bulundukları coğrafya, siyasî ve sosyal ilişkileri bağlamında Tuna Bulgarlarına dair en ciddi kaynak kümesini Bizans kronikleri oluşturmaktadır. İstanbul merkezli Doğu Roma'nın yükselişi ve yeni devletin Hristiyanlığı kabulü ile birlikte Bizans Devleti'nde tarih yazıcılığı da gelişmeye başlamış ve ilk kronikler ağırlıklı olarak kilise kontrolünde ve tesirinde hazırlanmıştır. Zamanla Bizans tarih yazıcılığı gelişerek, çevredeki diğer topluluklar hakkında da bilgileri derlemeye ve daha siyasî konulara uzun pasajlar ayırmaya başlamıştır. Tuna Bulgarlarının bölgeye göçü, devletin kuruluş aşamaları, ilk savaşlar, yöneticileri, devletin yükselme ve çözülme dönemlerine dair en ayrıntılı bilgileri Bizans kroniklerinden edinmek durumundayız. Tam manasıyla bir siyasî tarih yahut kronolojik bir anlatı gayesi taşımadığımız, ağırlıklı olarak kimlik ve kültür konularına odaklandığımız bu tez açısından da bazı Bizans kroniklerinin önemi büyüktür ve sıklıkla tez içerisinde bunlardan istifade edilmiştir. Bu anlamda ismini ilk zikretmemiz gereken eser Theophanes'in kroniğidir. Bu kronik, İmparator Diocletianus ile V. Leon (284-813) arasındaki Bizans siyasî, askerî ve dinî olayları kronolojik olarak açıklamaya çalışmıştır. Bizans'ın komşuları ile olan siyasî münasebetlerine de yer veren bu eserde yalnızca Doğu Avrupa'daki Türk topluluklarına yer verilmemiş İslam dünyasına dair de bilgilere değinilmiştir. Theophanes, kroniğinde Bulgarları çoğu kez “barbar” olarak nitelese de askerî cesaretlerine ve disiplinlerine vurgu yapmıştır. Onun anlatımı sayesinde Bizans ile Bulgarlar arasındaki ilk diplomatik ilişkiler, sınır antlaşmaları ve savaşların seyri ayrıntılı bir şekilde bilinmektedir.

Bizans kronikleri arasında Theophanes'in eserinin bir nevi devamı ve tamamlayıcısı mahiyetindeki eser Patrik Nikephoros'un “Breviarium” (Kısa Tarih) adlı tarih yazımıdır. Bu kronik, Tuna Bulgarlarının erken dönemleri hakkında kullanılan ana kaynaklar arasındadır. Nikephoros hem bir kilise adamı hem de tarihçi kimliğiyle VII ve IX. yüzyıl Bizans'ında yaşanan dinî ve siyasî olayların yakın tanığı olmuştur. 758 yılında İstanbul'da doğmuş olan Nikephoros; İmparator V. Konstantin döneminde

başladığı saray katipliği görevini IV. Leo (775-780) döneminde de devam ettirmiştir. 806 yılında İmparator I. Nikepheros tarafından patrik olarak atanmıştır. İkonoklazma (tasvir kırıkcılık) döneminde ikonlara saygı gösterdiği için 815 yılında görevinden alınarak, sürgüne gönderilmiştir. 602 yılında İmparator Mavrikios'un öldürülmesinden başlayarak yaklaşık 780 yılına kadar gelen dönemdeki Bizans İmparatorluğu'nun ayrıntılı tarihini aktardığı eseri Breviarium'un biri Vatikan ve diğeri Londra'da olmak üzere iki nüshası bulunmaktadır. Bu kronik, özellikle Kurum dönemi Bizans ile olan siyasî münasebetler, mücadeleler ve anlaşmalara ayrıntılı olarak yer verilmiştir.

Tuna Bulgarları siyasî ilişkileri bağlamında Frank İmparatorluğu ile geliştirilen münasebetler de bir periyoda damga vurmuştur. Bu yönüyle Bulgarlar sık sık Frank yıllıklarına da konu olmuşlardır. Frank yıllıklarındaki Bulgarlar hakkındaki bilgiler kısa içerikli olsa da Bizans kroniklerinden temin edilen verilerin mukayesesi bakımından ve bazı eksik kalan konuların aydınlatılması açısından kıymete sahiptir. Tezimizde faydalandığımız bu kroniklerden ilki; *Fredegar Kroniği*'dir. Frank Galya'sının ve dolayısıyla erken Fransa'nın tarihine ışık tutan kroniğin orijinal nüshası günümüze ulaşmamış olup 715 yılında yazılmış bir kopyası ulaşmıştır. Kroniğin ilk basılı versiyonu 1568 yılında Flacius Illyricus tarafından Basel'de yayımlanmıştır. Wallace-Hadrill tarafından 1960'ta İngilizce tercümesi gerçekleştirilmiştir. Metinde Avarlar ile Tuna Bulgarları hakkında bulunan kısa pasajlar son derece önem arz etmektedir.

Saint Bertin yıllıkları adı ile bilinen *Annales Bertiniani*, Batı Avrupa tarihinde 830-882 yıllarını kapsayan Karolenj dönemindeki olaylarının ayrıntılı bir kaydını sunmaktadır. Tuna Bulgar Devleti'nin Kurum ve Omurtag Han dönemlerine denk gelen bu tarihlerdeki önemli olaylara değinen eserdeki bilgiler Tuna Bulgar tarihinin anlaşılması için kıymet arz etmektedir.

Annales Fuldenses, IX. yüzyıl Doğu Frank Krallığı'nın tarihi hakkında en önemli tarih yazım örneğidir ve Karolenj döneminin sonlarındaki siyasî ve sosyal kimliklerdeki köklü değişimleri aktarmaktadır. Bu eserdeki bilgiler de Tuna Bulgar tarihi araştırmalarında birinci el kaynaklık vazifesi görmektedir.

Carolingian Chronicles, Karolenj sarayının yıllıkları ve Nithard Dindar Louis'in oğulları arasındaki savaşları konu alan, 741-843 tarihleri arasındaki bir asırlık Karolenj tarihidir. Tuna Bulgar Devleti tarihinde Kurum Han ve sonrası hakkında kısa da olsa önemli bilgiler içeren bir metindir.

Frank kroniklerinde yer alan bilgiler özellikle Tuna Bulgar Devleti'nin, Bizans ve Frank İmparatorluklarıyla kurduğu siyasî ve sosyal ilişkileri anlamamız ve takip edebilmemiz açısından önem taşımaktadır. Kronikler Tuna Bulgar dinî kimliğinin şekillenmesinde Katoliklik ve Ortodoksluk arasındaki tercihlerinde ve süreci anlamada önemli ayrıntılar sunmaktadır. Bu kroniklerde de müelliflerin, Türk ve Tuna Bulgar tarihine ilişkin ifadelerinde, dönemin siyasal ve ideolojik ortamından etkilendikleri ve çoğu zaman taraflı ve önyargılı oldukları izlenmektedir. Özellikle Bizans tarih yazıcılığında bir "öteki" kimliği etrafında işlenen Bulgarlarla ilgili satırlar diğer Türk toplulukları açısından da mükerrer bir görüntü çizmektedir. Nitekim Bizans kronik yazarlarındaki esas gaye, Hristiyan dünyasının ve özellikle Bizans İmparatorluğu'nun üstünlüğünü vurgulamak olduğundan, bu bağlamda Türk yahut diğer unsurların askerî ve siyasî gücünü ikinci planda ve gayri medenî çizgide göstermek olmuştur.

Tuna Bulgarlarına dair son derece önemli bir diğer ana kaynak kümesi de İslam müelliflerinin kaleme aldıkları eserlerdir. Orta Çağ'da adeta zirveyi temsil eden Müslüman coğrafya yazıcılığı ve tarihçiliği dünyanın pek çok bölgesi ve topluluğu hakkında bilgiler ihtiva eden eserler ortaya koymuştur. Bu dönemde İslam dünyasında gelişen başka bir yazım türü olan seyahatname geleneği de özellikle Türk toplulukları hakkında yeni ve orijinal bilgilerin toplanabilmesini sağlamıştır. Orta Çağ Müslüman tarih yazıcıları yalnızca Bizans ilişkileri bağlamında değil müstakil konular olarak da birçok topluluk hakkında bilgiler içermektedir. Söz konusu dönemlerin üretimlerinde İslam tarih ve coğrafya yazıcılarının eserlerinde sıklıkla isimlerine rastladığımız Türk topluluklarından biri de Tuna Bulgarlarıdır. Bu eserler içerisinde özellikle Tuna Bulgarlarının kültür tarihine ilişkin önemli bilgilere ulaşabilmekteyiz.

Tuna Bulgarlarının kültür ve kimlik meselesini konu edindiğimiz tezimizde içerik itibarıyla en önemli kaynak kümesini Bulgar yazıtları teşkil etmektedir. Doğu Avrupa'da tarihî varlık sergilemiş diğer Türk boylarında Tuna Bulgarlarında olduğu

kadar geniş bir yazıt külliyyatına ne yazık ki sahip değiliz. Bu yönüyle Tuna Bulgar yazıtları millî birer kaynak hüviyeti de taşımaktadır. Çalışmamızda da yer verdiğimiz Bulgar yazıtları özellikle kültür tarihi hususunda oldukça önemli bilgiler içermektedir. Yazıtlar ayrıntılı biçimde değerlendirildiğinde, Tuna Bulgar Devleti'nin siyasî teşkilatlanması, kullandıkları ünvanlar, inanç yapısı ve dil özelliklerinin Türk bozkır devlet geleneği ile paralellik gösterdiği görülmektedir. Tezimizde yer verdiğimiz pek çok yazıt, Tuna Bulgarlarının devlet anlayışı ve kimliğinin Türk kültür dairesinde şekillendiğini kanıtlar niteliktedir.

Tarih araştırmalarında birinci el kaynaklar arasında arkeolojik malzeme bilhassa yazılı kaynakların yetersiz kaldığı dönemlerde büyük önem taşımaktadır. Bu tür kaynaklarda yalnızca siyasî yahut sosyal hadiseler anlatılmakla kalmaz aynı zamanda malzemenin taşıdığı nitelikler çok daha fazlasını araştırmacılara sunmaktadır. Bu bakış açısıyla tezimizde, Tuna Bulgar yazıtları dikkatle incelenmeye çalışılmış ve müstakil bir ana bölüm başlığı altında bir araya getirilmiştir. Bu amaçla Pliska, Preslav ve Madara Ulusal Tarih ve Arkeoloji alanları ile Sofya Ulusal Tarih Müzesi ve Preslav'da bulunan Veliki Preslav Arkeoloji Müzesi'nde yer alan arkeolojik veriler ve yazıtlar tarafımızca fotoğraflanarak tezimizde ana kaynak olarak kullanılmıştır.

Ana kaynaklar bahsine dâhil ettiğimiz bir diğer eser belki de Tuna Bulgar tarihinin en önemli vesikalarından biri olan “Hakanlar Listesi” adıyla bilinen yazmadır. Liste, Tuna Bulgar Devleti hükümdarlarının adlarını kronolojik sırayla içermektedir. Bu belge, yalnızca devletin kuruluş döneminden itibaren hükümdar adlarını sıralamakla kalmayıp, aynı zamanda hanedan soy ilişkilerini de göstermesi bakımından son derece değerli bir birincil tarihî kaynak niteliğindedir.

Tuna Bulgarları konusunda batıda ve ülkemizde gerçekleştirilmiş bazı önemli çalışmalara da bu kısımda değinmemiz gerekmektedir. Ancak bilhassa batıda gelişen Tuna Bulgar tarih yazımına ilişkin bir gerçeğin altını çizmek durumundayız. XIX. yüzyıldan itibaren Fransız İhtilali ile birlikte ortaya çıkan milliyetçilik akımı, Slav toplulukları üzerinde de hızlı bir şekilde etkisini göstermiştir. Literatüre ilk kez 1826 yılında J. Herkel tarafından kazandırılan Panslavizm kavramı, tüm Slav halklarının siyasî, kültürel ve tarihî birlikteliğini sağlama amacını taşımıştır. Akdeniz'e inne siyaseti izleyen Rusya da bu hedefini gerçekleştirmek için Panslavizm düşüncesini bir

siyasî ideolojiye dönüştürmüş ve etki alanındaki Slav topluluklarını kendi politik çıkarları doğrultusunda yönlendirmeye çalışmıştır. Bu süreçte, Türklerin tarihî rolünü ve etkisini azaltmak amacıyla Slav merkezli yeni bir tarih anlayışı geliştirilmiştir. Bu ideolojik yönelim, yalnızca Rus tarihçiliğini değil, Avrupa’da yapılan tarih çalışmalarını da etkilemiştir. Bu kapsamda, XIX. yüzyıldan itibaren Tuna Bulgar Devleti’nin tarihi için Türklük yerine Slav kökenlere vurgu yapılmaktadır. Bu nedenle, Türk tarihine ve özellikle Tuna Bulgarlarına ilişkin geç tarihlerde kaleme alınan metinlerin önemli bir bölümü dönemin siyasî ve ideolojik etkilerini yansıtan taraflı anlatılar olarak değerlendirilmelidir.

Bulgarların Türk kökenlerini çoğu zaman reddeden batılı ve özellikle modern Bulgar tarihçilerinin aktardıkları bilgiler tartışmaya açıktır. Bu tarihçiler, Türk tarihini ve kültürünü Slav tarihi ile birleştirmeye veya onunla özdeşleştirmeye çalışmış, böylelikle Bulgar-Türk kimliğini geri plana iten bir tarih anlatısına yol açmışlardır. Nitekim Tuna Bulgar Devleti’nin tarihi, Batı literatüründe genellikle “Birinci Bulgar Devleti” ya da “Hristiyanlık öncesi Bulgar tarihi” şeklinde tanımlanmış; bu adlandırmalarla devletin Türk unsuru sistematik biçimde göz ardı edilmiştir. Bu yaklaşım yalnızca Tuna Bulgar tarihiyle sınırlı kalmamış, Orta Asya’dan Avrupa’ya göç etmiş birçok Türk topluluğu için de benzer tavır sergilenmiştir. Bugün dahi bu yaklaşımın izleri kendisini hissettirmekte; Balkan coğrafyasındaki Türk varlığı, kültürel ve tarihî mirası arka plana itilmektedir. Oysa Balkan tarihi, Türk tarihiyle iç içe geçmiş ve ayrılmaz bir bütün halinde gelişmiştir. Tarihî verileri objektif bir biçimde değerlendirerek, bölge tarihi bütüncül bir yaklaşımla ele alınmak zorundadır.

Doğu Avrupa Türk tarihinin en önemli topluluklarından biri olan Bulgarlara dair modern batı tarih yazıcılığında böyle bir perspektif söz konusu iken ülkemizde daha farklı bir yaklaşımın olduğunu ifade etmemiz gerekir. Türkiye’de özellikle son yıllarda daha fazla üzerinde durulan konu ve sahalardan biri olarak öne çıkan Doğu Avrupa özelinde ciddi akademik çalışmalara imza atılmıştır. Bu çalışmalar arasında doğrudan “Bulgarlar” konusunu ele alan lisansüstü tezler, kitaplar, kitap bölümleri, makaleler ve bildiriler mevcuttur. Konu hakkında yapılmış çalışmaların ağırlıklı kısmı siyasî tarih yazımına yönelik olmakla birlikte kültür konularında yer veren çalışmalara da rastlanmaktadır. Ülkemizde bugüne kadar Tuna Bulgarları konusunda hazırlanmış

lisansüstü tezler; Ayşe Kazdal'ın "Tuna Bulgar Kağanı Simeon ve dönemi (863-927)" (2022-Doktora; 2023 yılında kitap olarak basılmıştır), Kubilay Gürses'in "Korum Han ve Omurtag Han zamanı Tuna Bulgar Hanlığı (803-831)" (2020-Yüksek Lisans) başlıklı tezlerdir.

Doğrudan Tuna Bulgarları hakkında yazılmış olan eserlere değinecek olursak Geza Feher'in *Bulgarların Kökeni* adı ile Macarcadan tercüme edilerek 1985 yılında Türk Tarih Kurumu tarafından yayınlanan eseri ile aynı yıl Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü tarafından yayınlanmış olan Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'nun *Bulgarların Kökeni* adlı eseri bu alanda ilk müstakil çalışmalardandır. Prof. Dr. Talat Tekin'in *Tuna Bulgarları ve Dilleri* (Ankara 1987) kitabı Bulgarların dil özelliklerinden bahsederken kısa da olsa siyasî tarihine ait bilgiler içermektedir. Doğu Avrupa Türk Tarihi alanındaki değerli araştırmaları bulunan Prof. Dr. Osman Karatay'ın Tuna Bulgarları hakkındaki çalışmaları bu konuda son derece önemlidir. Çalışmamızda istifade ettiğimiz bu eserlerden *Bulgarlar Yitik Bir Türk Kavmi* (Ötüken 2018) isimli kitabı ile Dr. Öğretim Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu'nun *Hanlıktan Çarlığa Bulgar Türkleri Tarihi* (İstanbul 2023) isimli kitapları önemli kaynaklardır. Prof. Dr. Osman Karatay'ın "Tuna Bulgarları" (Doğu Avrupa Türk Tarihi 2013); Prof. Dr. Ayşe Kayapınar'ın "*Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti*" (Balkanlar El Kitabı 2017); Doç. Dr. Umut Üren'in; "Büyük Bulgar Devleti" (Doğu Avrupa Türk Tarihi 2017), "Bulgarlar ve Oğurlar", (Ortak Türk Tarihi 2019), "Doğu Avrupa'nın Devletlileri: Bulgarlar" (Hunlardan Türkiye Cumhuriyeti'ne Kuruluş 2023) kitap bölümleri de Tuna Bulgar hakkında yazılmış önemli bilgiler içermektedir. Yine alanda yazılmış, Dr. Öğretim Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu'nun "Bulgarların Oluşumu ve Bulgar Devletlerinin Kuruluşunda Onogurların Yeri Meselesi", (Tarih Dergisi, 2017), "Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigur ve Utrigurlar" (Tarih Dergisi 2011), "Kubrat Han ve Bulgar Devleti'nin Kuruluşu", (Karadeniz Araştırmaları 2007), "Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri", (Tarih Dergisi 1994), "Tervel Han", (Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan, 1991), "Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi", (Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 1996), "718-803 Yılları Arası Tuna Bulgar Devleti", (ETÜT, 2021); Dr. Öğretim Üyesi Kaan Akar'ın "Asparuh ve Tervel Hanlar Dönemlerinde Tuna Bulgar-Doğu Roma İlişkileri 697-718", (Akademik Düşünce Dergisi 2024), "İki Savaş Arası

Dönem Verbitsa'dan Versinika'ya Bizans-Bulgar İlişkileri 811-813", (Akademik Düşünce Dergisi, Bahar 2023), "Kurum Han İle İmparator Nikephoros Arasındaki Siyasî Mücadeleler (807-811)", (Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi 2022), "Ortaçağ'da Bir Ticarî Kriz: Bulgar Pazarı Sorunu (894-897)", (Tarih Araştırmaları Dergisi, 2024), Meltem Akıncı'nın, "Tuna Bulgar Hanlığı'nın Başkentleri: Pliska (680) ve Preslav (893)". (Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi 2019) isimli makaleleri önemlidir.

I.BÖLÜM

TUNA BULGAR DEVLETİ SİYASİ TARİHİ

Tuna Bulgar Devleti'nin siyasî tarihi, VII. yüzyılın sonlarında İspcrih Han önderliğinde başlayan yerleşme ve teşkilatlanma sürecinden itibaren Balkanlarda Türk varlığının kalıcı hâle geldiği bir dönemi temsil etmektedir. Bu dönem, yalnızca Bizans İmparatorluğu ile yaşanan askerî ve diplomatik ilişkiler açısından değil, aynı zamanda Avrupa'daki etnik ve siyasî dengelerin yeniden şekillenmesi bakımından da büyük önem taşımaktadır.

Konargöçer Türk topluluklarının Orta Asya'dan başlattıkları göç hareketleri neticesinde batıya yönelen boylar öncelikle Hun, Sabir, Bulgar gibi üst etnonimlerin altında Doğu Avrupa coğrafyasında devletleşme aşamalarını tamamlamışlardır. Bağımsız bir devlet teşkilatına sahip olan ve Batı kaynaklarında “Magna Bulgaria” gibi isimlerle anılan Büyük Bulgar Devleti'nin hâkimiyetinin çözülmesiyle bu siyasî yapı içerisinde iki ayrı Bulgar devleti neşet etmiştir.

Büyük Bulgar Devleti, kurucusu Kubrat Han'ın ölümünden sonra Bizans kaynaklarındaki bilgiler ışığında hanın bir arada bulunmalarını öğütlediği oğulları bu vasiyeti yerine getirememiş ve kendilerine bağlı ordalarla birlikte farklı coğrafyalara göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu göç hareketleri içerisinde İspcrih Han'ın yönetiminde bulunan boyların batı yönündeki hareketlerinin tarihi ve tafsilatı hususunda net bilgilere sahip değiliz.

1.1. İspcrih Göçü Öncesinde Onglos ve Batı Bölgeleri

Günümüz Arnavutluk, Kuzey Makedonya, Kosova, Karadağ, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Sırbistan, Slovenya, Bulgaristan, Romanya, Yunanistan ve Türkiye'nin Trakya bölgesi topraklarını içine alan Balkan toprakları geçiş bölgesi olmasından dolayı tarihin ilk dönemlerinden itibaren dinî ve etnik açıdan farklı milletlere ev

sahipliği yapmıştır. Bu sebeple de etnik ve siyasî oluşum süreçlerinde önemli bir bölge olmuştur.

Bölgenin en önemli akarsuyu Tuna Nehri; Avrupa'yı Balkanlara, Balkanları da Karadeniz ve Akdeniz'e bağlayarak tarih boyunca toplumların sosyal, siyasî ve ekonomik hayatlarının gelişiminde önemli rol oynamıştır. Günümüz Almanya'sındaki kaynağı Kara Orman'dan Devin Geçidi'ne kadar "Yukarı Tuna", buradan Demirkapı'ya kadar "Orta Tuna", Demirkapı'dan Karadeniz'e döküldüğü yere kadar "Aşağı Tuna" olarak isimlendirilmektedir. Orta Avrupa, Adriyatik, Balkanlar ile Karadeniz ve Avrupa'nın kuzeydoğu bozkırlarını birbirine bağlayan son derece önemli bir konuma sahiptir.²⁹ Bu sebeple kavimler göçü ile gelen Türk topluluklarının yerleşmesi için cazip bir bölge olmuştur.

Orta Asya'daki anavatanlarından farklı zamanlarda ayrılan Türk boyları erken dönemlerden itibaren süregelen göçler neticesinde dünya tarihinde önemli izler bırakmışlardır. Çok geniş bir coğrafyaya yayılmış ve etki etmiş bu göçler şüphesiz Balkan topraklarında da etkisini göstermiştir. Balkanların verimli ovaları ve avlanmaya müsait ormanları ile tarım ve hayvancılık için müsait iklim şartları yanında, Karadeniz sahil şeridindeki şehirleri liman ticareti ile konargöçer Türklerin ilgilerini cezbetmiştir. Bölgeye Türk boylarının ilk göçleri ile ilgili farklı bilgiler mevcuttur. İlk göçlerin zamanı, güzergâhları gibi konular araştırmacılar arasında tartışmalara neden olmuştur. Ancak pek çok çalışma müşterek bir biçimde bu göç hareketlerini Hunlar ile başlatmaktadır.

IV. yüzyıldan itibaren bölge tarihine etki eden Hunların Asya'daki Hunlar ile aynı kökenden geldikleri kaynaklar tarafından kesin olarak ortaya konmuştur.³⁰ Büyük Hun Devleti hükümdarı Modu MÖ 174 yılında öldüğünde devlet her bakımdan zirvedeydi. Ancak süreç içerisinde eski gücünü koruyamadı. Artan Çin baskısı karşısında başa geçen chanyuler duruma hâkim olamayınca toprak kayıpları yaşanmaya başladı. Bu da ülke içinde iktisadî ve askerî zorlukları beraberinde getirdi. MÖ 58 yılında Hohanye

²⁹ Filiz Yıldırım, "Tuna Nehri'nin Türk Tarihi Açısından Önemi", *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri*, (Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024), s.552.

³⁰ Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları Altın Orda Öncesi Dönem", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Güz, (2004), s.11.

Chanyu başa geçtikten bir süre sonra kardeşi Chihchih isyan ederek kendini chanyu ilan etti. Başa geçtiğinden beri sürekli isyan ve karışıklıklarla uğraşan Hohanye, devleti bulunduğu zor durumdan kurtarmak için çareler düşünürken MÖ 53 yılında kurultayı topladı. Kurultayda Çin'e bağlanma fikrini öne sürdüğünde birçok boy beyi buna şiddetle karşı çıktı. Ancak bundan başka bir kurtuluş çaresi olmadığı düşünen Hohanye kendine bağlı boylar ile güneye inerek Çin'e bağlandı. Böylece Hunlar doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldılar. Bundan sonraki süreçte iki kardeşin şiddetli mücadelesi başlamıştır. Chihchih beraberindeki boylar ile batıya yönelerek Tarbagatay bölgesinde bulunan Ogurlar, Kırgızlar ve Dinglingleri kendisine katarak Çu ve Talas Nehirleri arasında yeni bir başkent kurmuştur. Ancak Wusunlar ile birleşen Çin kuvvetleri tarafından mağlup edilerek hâkimiyetlerine son verilmiştir.³¹

Hunların doğu kısmında Hohanye öldükten sonra, oğulları arasında taht kavgaları başladı. Bu nedenle MS 48 yılında Hunlar kuzey ve güney olmak üzere bir kez daha bölündüler. Bölünmenin ardından bir kısım Hun boyları hali hazırda Güney Kazakistan topraklarında bulunan ve daha sonra oluşacak Avrupa Hun kimliğine etnik temel teşkil edecek olan Hun bakiyelerine katıldılar. Avrupa tarihini derinden etkileyecek sonuçlar doğuran bu hareket Balkan coğrafyasını etnik olarak tümden değiştirmiştir. Batıda kurulan Avrupa Hun Devleti gücünü tüm Avrupa'ya hissettirmiş ve oradaki milletlerin kaderlerini değiştirmiştir.

Hunların Karadeniz'in kuzeyine göçleriyle birlikte başlayan kavim hareketlilikleri esnasında Got ve German boylarının bu kargaşadan etkilenmiş ve yer değiştirmek zorunda kalmışlardır. Bu durum da bölgedeki dağınık Slav unsurlarının ve aynı zamanda Balkan topraklarının Germanleşmesini önlemiştir. Bu kavim hareketleri esnasında Slavların Ukrayna, Moldova, Romanya, Çek ve Slovak arazisine yayılmalarının önü açılmıştır.³² Birçok kavmi yerinden eden Hunlar, bu dönemde bölgenin en güçlü devleti olan Roma İmparatorluğu için de tehdit unsuru oluşturmuştur. Hunların yarattığı korku *Ammianus Marcellinus*'da da yer almıştır. "Öte yandan, daha önce görülmemiş yangınlarla her yeri yerle bir etmiş bütün bu

³¹ Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II*, Ankara: TTK, 2015, s. 141-146; Tilla Deniz Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, (Konya: Kömen Yayınları, 2012), s.113-127.

³² Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları", s.13.

yıkımın ve Mars'ın hiddetinin çıkardığı muhtelif felaketlerin tohumunun ve kökeninin şu sebepten kaynaklandığını bulduk. Buz tutmuş okyanusun Azak Denizi'nin ötesinde yaşayan ve eski kaynaklarda kendileri çok az bilinen Hunların halkı vahşilik konusunda her türlü aşamayı geçer... Bu zamana kadar kim oldukları bilinmeyen bir kavmin, yüksek dağlardan gelen buz fırtınaları gibi önüne geçen her şeyi ele geçirdiğine ve yok ettiğine dair haberlerin Got kabileleri arasında yayıldığından halkın büyük bir kısmı bu “barbar”ların bilmediği yeni yurtlar aramaya başladı. Sığınma açısından elverişli olduğunu düşündükleri Tuna Nehri kıyılarına geldiler.”³³ Hunların yerlerinden sürdüğü boyların düzensiz hareketleri halihazırda bu dönem sosyal ve ekonomik açıdan sıkıntılar yaşamakta olan Roma imparatorluğu için tehlike arz etmeye başlamıştır. Ülkede var olan ekonomik sorun hem doğu hem batı tarafını etkilemiş; özellikle de batı kısmı için bir felaket olmuştur. Birçok nedene bağlı olarak gelişen bu “III. yüzyıl krizi”ne başkanlık düzeninin sebep olduğu düşüncesinde olan İmparator Diokletianos, çözümü imparatorluğu idarî olarak ikiye ayırmakta bulmuştur. Buna göre; iki tarafın başına atanan augustlar (yönetici) bölgeleri askerî ve siyasî olarak yönetecekti. Bunlara birer sezar (yardımcı) tayin edilecekti.³⁴ Ancak bu bölünme imparatorun düşündüğü gibi bir çözüm getirmediği gibi iki taraf arasında bitmek tükenmek bilmeyen mücadelelerin başlamasına neden olmuştur. Bu mücadelelerde başarılı olan Konstantinos, batıdaki Licinius'u savaşta yenerek 324 yılında doğu kısmının idaresine geçmiş ve 337 yılında ölümüne kadar Roma İmparatorluğu'nun tek yöneticisi olmuştur.³⁵ Yönetimde yeniden çok başlı ve imparatora bağlı olunan idarî yapıya geçilerek askerî ve sivil idare birbirinden ayrılmıştır. Haliç kıyısındaki “Byzantion” şehrini yeniden imar ederek başkenti buraya taşımıştır.³⁶ Başkent “İstanbul”³⁷ in 324 yılında başlayan inşa çalışmaları 330 yılında

³³ Ammaianus Marcellinus, *Roma Tarihi (MS 353-378)*, çev. Samet Özgüler, (Turkuaz Kitap, 2024), s.750, 758-759. *The Roman History of Ammanianus Mercellinus During the Reigns of the Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens*, çev. C.D. Yonge, XXXI, (London 1911), s.710,719, Stephen Mitchell ve Geoffrey Greatrex, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-700*, çev. Turhan Kaçar, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005), s.137.

³⁴ John Julius Norwich, *Bizans Erken Dönem (MS 323-802)*, çev. Hamide Koyukan, (İstanbul: Kabcı Yayınevi, 2013), s.32-33

³⁵ Mitchell ve Geoffrey Greatrex, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, s.110-111.

³⁶ Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, çev. Orhan Duru, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018,) s.XIII., Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, (TTK, 2017) s. 31,41.

³⁷ Boğaziçi sahillerindeki şehrin ismi “Byzantion”du. Daha sonra Konstantinopolis ismini almıştır. Biz çalışmamızda bugünkü bilinen ismi ile “İstanbul”u kullanacağız.

tamamlanmış ve 11 Mayıs tarihinde görkemli tören ile yeni başkentini açılışı yapılmıştır.

İmparatorluğun, Tuna bölgesinde Sarmatlar ve Quadlar gibi Germen kökenli topluluklarla mücadele ettiği sırada, çok daha büyük bir tehdit olarak Gotlar ortaya çıkmıştır.³⁸ IV. yüzyılın ortalarına doğru Orta Asya bozkırlarında başlayan büyük göç hareketi, kısa sürede Doğu Avrupa'ya ulaşarak bölgenin etnik ve siyasî yapısını köklü biçimde değiştirmiştir.

Bu hareketin temelinde Hunların batıya yönelişi bulunmaktadır. Etnik ve siyasî olarak önemli sonuçlar doğuracak harekete öncülük eden Hunlar 355-365 yılları arasında Alanları mağlup ederek hâkimiyetlerine almışlardır. Bu başarı yalnızca askerî bir zaferle sınırlı kalmamış aynı zamanda yeni bir bozkır ittifakının oluşumuna da zemin hazırlamıştır. Hun–Alan ittifakı sayesinde Hun ilerleyişi hız kazanmış ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlara kadar ulaşmıştır. 375 yılı civarında, Hunlar İtil Nehri dolaylarından batıya ilerleyerek Karadeniz'in kuzey düzlüklerinde yaşayan Germen kökenli Gotlar ile karşılaşmışlardır. Bu karşılaşma, yalnızca iki halk arasındaki bir mücadele değil, aynı zamanda Avrupa tarihinde “Kavimler Göçü” olarak bilinen büyük toplumsal hareketin başlangıcını da temsil etmektedir. Hunların batıya ilerleyişi, aynı zamanda Orta Çağ Avrupa'sının etnik ve siyasî yapısını şekillendiren bir sürecin de başlamasına da sebep olmuştur. Bu süreçte Hunların ardından bölgeye gelen Bulgar, Avar, Peçenek ve Kuman gibi Türk boyları da Avrupa tarihinde kalıcı izler bırakmıştır.

II. yüzyıl sonunda Baltık Denizi'nin güneyinden Karadeniz kuzeyine gelerek Don ile Aşağı Tuna arasına yerleşmiş olan Gotlar, iki ana kola ayrılmışlardı: Kuzeyde yaşayan Doğu Gotları (Ostrogotlar) ve güneyde yer alan Batı Gotları (Vizigotlar). Daha batıda Transilvanya ve Galiçya'da Gepidler, Tisa Nehri bölgesinde ise Vandallar bulunuyordu. Bunlar dışında İrani ve Slav kavimler mevcuttu. Hun akınları karşısında Doğu Gotları kısa sürede Hun hâkimiyetini kabul etmiş, Batı Gotları ise Balkanlara yönelerek Bizans sınırlarına dayanmıştır. Bu durum Bizans İmparatorluğu için büyük

³⁸ *The Gothic History of Jordanes In English Version With An Introduction and A Commentary*, çev.Charles Christopher Mierow, (Princeton University, 1915,) s. 76, Osrtogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.48.

bir tehdit oluşturmuş, imparatorluk hem doğudan gelen bozkır kavimleriyle hem de batıdan ilerleyen Germen halklarıyla aynı anda mücadele etmek zorunda kalmıştır. Hun boyları Balamir idaresinde İtil Nehri'ni geçerek Doğu Gotlarını mağlup edince Kralları Ermanarickh intihar etmiştir.³⁹ Doğu Gotlarının mağlup edilmesinin ardından felaket haberleri ulaşan Batı Gotları, Hunlara karşı koyamayacaklarını bildiklerinden açık bir meydan savaşına girmek istemiyordu. Bu durumda Bizans imparatorundan Tuna'yı geçerek orada yerleşmelerine müsaade etmeleri ve karşılığında Bizans ordusunda ücretli asker olarak, devlet hizmetinde çalışabileceklerini bildirmişlerdir. Hunları ciddi bir tehlike olarak gören imparator da Batı Gotlarının savunmada faydalı olabileceği düşüncesiyle bu taleplerini kabul etmiş, Tuna'yı geçerek Silistre civarına yerleşmelerine müsaade etmiştir. Ancak imparatorluk açısından işler hiç de planlandığı gibi gitmemiş ve bir süre sonra kalabalık Doğu Gotları da bölgedeki Batı Gotlarının yanına gelerek onlarla birleşmiş ve topluca isyan hareketlerine başlamışlardır. Karadeniz'in kuzeyindeki ilk mücadeleler esnasında Hunlara yenilen ve bir kısmı Hun ordusuna dahil olan Alanlar da bu kargaşa döneminde Trakya'ya doğru inmişlerdir. 378 yılında Edirne yakınlarında vuku bulan savaşta imparator Valens savaş meydanında ölmüştür.⁴⁰ Bu savaş imparatorluğun aldığı en ağır yenilgi olmuş ve ilk kez olarak bir Doğu Romalı imparator savaş meydanında hayatını kaybetmiştir. Yeni imparator I. Theodosios, Bizans topraklarına giren Doğu Gotlarını Pannonya'ya; Batı Gotlarını da Trakya'nın kuzeyine yerleştirdi. Bizans'a tabi durumuna getirilen bu kavimlere anlaşma yoluyla vergi muafiyeti sağlandığı gibi yüksek askerî ücretler karşılığında ordu hizmetinde de istihdam edildiler. Bu dönemde ekonomik, dinî ve toplumsal karışıklıklar yaşanmaya devam ediyordu. İşte bu esnada bölgeye gelen Türk kavimlerinin akınları ülke için ciddi tehdit oluşturmaya başladı. İmparator, 381 yılında toplanan konsil Ortodoks Hristiyanlığı devletin tek resmî dinî olarak kabul etti ve merkezî otoriteyi sağladı. Ancak imparatorun bu hamleleri sorunlara çözüm olmadığı gibi yeni problemler ortaya çıktı. Bu sebeple imparator 395 yılında ülkeyi oğulları Arkadios ve Honorius arasında paylaştırdı. Bu paylaşım

³⁹ Ammianus Marcellinus, XXXI, 3(2), s.397, Umut Üren, *Avrupa Hunları Tarih ve Destan*, (İstanbul: Ötüken, 2022, s.81, Ali Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, (Türk Tarih Kurumu, 2001) s.30.

⁴⁰ Gyula Nemeth, *Attila ve Hunlar*, çev. Tarık Demirkan, (Konya: Kömen Yayınları, 2014), s.69, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 48, Peter B. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, (Ötüken 2002), s.102 Mitchell ve Geogffrey Greatrex, *Geç Roma İmparatorluğu Tarihi*, s.138, Norwich, *Bizans Erken Dönem*, s.92.

zamanla derinleşmiş ve imparatorluğun varlığını tehdit eder bir hale gelmiştir. Doğu Roma İmparatorluğu askerî ve ekonomik yönden güçlenirken batı tarafı ise kavimlerin göç hareketiyle giderek zayıflamıştır.⁴¹

390 yılından itibaren Hunların Bizans yurduna saldırılarının başladığı görülmektedir. Tuna Nehri'ni geçerek Balkanlara giren Hun birlikleri, kısa sürede bölgenin büyük kısmını yağmalamış ve ardından İç Anadolu'ya kadar ilerleyerek bir kısmı Fırat Nehri'ni geçerek Çukurova'ya, buradan da Suriye içlerine girmiştir. Bazı Bizans kaynakları, Hunların Kudüs civarına kadar ulaştığını kaydetmektedir.⁴² Bu olay, yalnızca Bizans topraklarında değil, Filistin, Ürdün ve Mısır bölgelerinde de derin bir Hun korkusunun oluşmasına neden olmuştur.⁴³ Dönemin Bizans imparatoru Arkadios, bu akınları başlangıçta birer “yağma hareketi” olarak değerlendirmiş ve Hun tehlikesini yeterince ciddiye almamıştır. Ancak Hunlar, kısa sürede siyasî ve askerî bakımdan teşkilatlanarak Bizans için giderek büyüyen bir tehdit hâline gelmişlerdir. Alarik idaresinde Balkan Yarımadası'nı tahrip edip İstanbul önlerine kadar gelen Batı Gotları, Alarik'e imparatorlukta “magister militum per Illyricum” ve diğer Got reisi Gainas'a da “magister militum praesentalis”⁴⁴ ünvanları verilmesiyle durdurulabilmiştir.⁴⁵

V. yüzyıla gelindiğinde Hunların başına geçen Uldız, devletin dış politikasını sistemli biçimde belirlemiştir. Uldız'ın oluşturduğu bu dış politika, kendisinden sonra gelen bütün Hun hükümdarları —özellikle Attila dönemine kadar— tarafından takip edilmiştir. Buna göre, Bizans İmparatorluğu sürekli baskı altında tutulacak, buna karşılık Batı Roma İmparatorluğu ile iyi ilişkiler korunacaktır.⁴⁶ Böylece Hunlar, Bizans'a karşı askerî üstünlük sağlarken, Batı Roma ile ticarî ve diplomatik dengeyi korumayı hedeflemişlerdir. Görüldüğü üzere bu tarihlerde, Hunlar artık devletini

⁴¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.48, Fatma Çapan ve Baran Güvenç, “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü”, 21. *Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.18, (2017), s. 629.

⁴² Karatay, “Doğu Avrupa Türk Tarihinin” s.12, İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.73, Ötügen 1998, Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 43.

⁴³ Christopher Kelly, *Attila Hunlar Ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Alfa Yayınları, 2016, s.61.

⁴⁴ Roma İmparatorluğu ve sonrası Bizans İmparatorluğu'nda yüksek askerî komutan ünvanıdır. Çapan ve Güvenç, “Kavimler Göçü ve Batı Roma”, s. 636.

⁴⁵ Kelly, *Attila Hunlar ve Roma* s.61.

⁴⁶ Nemeth, *Attila ve Hunlar*, s.87.

teşkilatlandırmış ve hatta belirledikleri dış politikalara göre hareket etmeye başlamıştır.

Bu politikayı takip eden Hunlar; Don Nehri'nden Dinyester'e ve Orta Tuna'ya kadar ilerlemişler ve V. yüzyılda artık Büyük Macaristan Ovası'na yerleşmişlerdir. Bu bölge coğrafi özellikleri itibariyle Hunların konargöçer yaşam özelliklerini ve sahip oldukları bozkır ekonomisine en uygun sahalardan birisi olmuştur.⁴⁷

İmparator Arkadios'un ölümünün ardından küçük yaştaki oğlu II. Theodosios tahta geçtiğinde, Hun lideri Uldız bu durumdan faydalanarak yeniden Bizans üzerine sefer düzenlemiştir. Bizans, Hun tehdidini önleyebilmek amacıyla Trakya valisini elçi olarak gönderip barış teklifinde bulunmuştur. Ancak Uldız, gönderilen elçiye, *“Güneşin battığı yere kadar her yeri zapt edebilirim”* sözleriyle Hun gücünü hatırlatmış ve Bizans'a açık bir uyarıda bulunmuştur.⁴⁸ Hun birlikleri, Bizans'ın yüksek miktarda vergi ödemeyi kabul etmesi üzerine geri çekilmişlerdir.

Hunlar, V. yüzyılın ilk yarısına gelindiğinde askerî bakımdan olduğu kadar siyasi teşkilatlanma açısından da büyük bir gelişme göstermiştir. Artık yalnızca göçebe savaşçılar topluluğu olmaktan çıkmış, güçlü bir devlet düzeni oluşturmuşlardır. Hun ordusunun disiplinli yapısı, hızlı hareket kabiliyeti ve savaş taktikleri karşısında Bizans ordusunun üstünlük kurması neredeyse imkânsız hale gelmiştir.

Bu dönemde Bizans İmparatorluğu, Hunlarla doğrudan bir savaşla sonuçlanabilecek çatışmalardan kaçınarak Bizans diplomasisine özgü yöntemlerle onların gücünü zayıflatma yoluna gitmiştir. Bu doğrultuda Hun ülkesine casuslar göndererek, Hun ordusunun yapısı, sefer hazırlıkları ve stratejik planları hakkında bilgi toplamayı amaçlamıştır. Ne var ki Bizans'ın bu planı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Hun hükümdarı Rua, Bizans'ın yürüttüğü casusluk faaliyetini tespit etmiş ve buna sert bir şekilde karşılık vermiştir. Bu durum, iki devlet arasındaki ilişkileri yeniden gerginleştirmiştir. Rua, Bizans'ın bu tutumuna karşılık olarak Balkanlar üzerine büyük bir sefer düzenlemiştir.⁴⁹ Bu sefer sırasında Bizans topraklarını tahrip etmiş, hatta

⁴⁷ Kelly, *Attila Hunlar ve Roma*, s.67-68.

⁴⁸ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.49.

⁴⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.75.

İstanbul'u kuşatmakla tehdit ederek Bizans imparatorunu barış masasına oturmaya zorlamıştır. İmparatoru yıllık 350 libre⁵⁰ altın vergi ödemeye mecbur bırakan bir anlaşma imzalatmıştır.⁵¹ Ayrıca bu anlaşma ile Bizans'ın Hun ülkesindeki yabancılardan ücretli asker temin etmesini ve Bizanslı tüccarların da Hun ülkesinde serbestçe ticaret yapmasını yasaklamıştır.⁵² Böylece Hunlar, Bizans'ın hem askerî hem de ekonomik alandaki faaliyetlerini sınırlayan, kendi lehlerine hükümler içeren bir antlaşma elde etmişlerdir. Bu gelişme, Bizans kaynaklarında “barbar” olarak nitelenen Hunların artık siyasî ve ekonomik açıdan Bizans'la eşit bir güç haline geldiklerinin açık göstergesidir. Bu dönemde Hun Devleti, Bizans için yalnızca askerî olarak değil siyasî açıdan da tehdit haline gelmiştir.

Rua'nın arkasından Attila'nın Hun idaresinin başına geçmesi ile Hunlar “altın çağına” girmiştir. Birçok kavmi kendisine katarak devleti güçlü bir imparatorluğa dönüştüren Attila, düzenlediği seferler ile sınırlarını genişleterek Don Nehri'nden Pannonia'ya kadar ulaştırmıştır. Uldız döneminden itibaren izlenen dış politika çizgisi, Attila zamanında da aynı kararlılıkla sürdürülmüş; Doğu Roma baskı altında tutulurken Batı Roma ile denge politikası korunmuştur. Bu politikayı takip eden Attila, askerî dehası ve diplomatik yeteneği sayesinde Hun Devleti'ni dönemin en güçlü siyasî otoritelerinden biri haline getirmeyi başarmıştır.⁵³

Attila'nın nihai hedeflerinden biri Bizans İmparatorluğu'nun başkentini ele geçirmek idi. Bu doğrultuda, Attila, Bizans'a karşı yürüttüğü siyaseti doğrudan bir fetih hareketinden ziyade ekonomik ve diplomatik üstünlük sağlama stratejisi çerçevesinde yürütmüş; Bizans'ı sürekli baskı altında tutarak Hun Devleti'nin Avrupa'daki ağırlığını pekiştirmiştir.

Rua, Bizans İmparatorluğu ile yaptığı son anlaşma ile imparatorluğun ödemekte olduğu verginin iki katına çıkarılmasını talep etmiş; ancak bu neticelenmeden Hun lideri vefat etmiştir. Rua'nın ölümünün ardından Hun Devleti'nin yeni lideri Attila, Bizans'a uygulanan dış politikada sürekliliği koruyarak Bizans'a karşı kararlı bir

⁵⁰ 350 libre, 25.200 solidus'tur. Bir solidus (Roma sikkesi) 4,48 gramdır. Yusuf Gedikli, *Avrupa Hunları ve Avrupa Hun Türkçesi*, (İstanbul: Ötüken, 2020), s.31.

⁵¹ Ali Ahmetbeyoğlu, “Avrupa Hunları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (Kitabevi 2018), s.139.

⁵² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.75.

⁵³ Üren, *Avrupa Hunları Tarihi*, s.95

tutum sergilemiştir. Bizans'ın, Hunların sınır bölgelerinde artan baskısı karşısında bir barış anlaşması arayışına girmiştir. Attila ve kardeşi Bleda anlaşma şartlarını müzakere etmek üzere gönderilen Bizans elçilik heyetini Margus⁵⁴ şehrinde bizzat atı üzerinde karşılamış, bu görüşmede Hun Devleti'nin yeni taleplerini açıkça dile getirmiştir. Yapılan görüşmeler sonucunda taraflar arasında "Margus Antlaşması" olarak bilinen yeni bir barış anlaşması imzalanmıştır.⁵⁵ Bizans ödemekte olduğu vergiyi iki katına çıkararak 700 libre ödemeyi kabul etmiştir. Yalnızca ekonomik yükümlülüklerle sınırlı kalmayan Margus Antlaşması, iki devlet arasındaki siyasî ve askerî ilişkileri düzenleyen hükümler de içermektedir. Bizans; Hunlara bağlı hiçbir kavim ile ittifaka girişmeyecek, Hunlara karşı herhangi bir askerî birlik oluşturmayacaktır. Bizans ülkesine sığınan Hunlar ister esir ister mülteci olsun, hiçbir istisna tanınmadan Hunlara iade edilecektir. Bizanslı esirler için ödenecek fidye bedeli ise kişi başına sekiz altın olarak belirlenmiştir. Ayrıca anlaşma ile ticaretin iki taraf için de eşit şartlarda yapılması güvence altına alınmıştır. İki ülke tüccarlarının da aynı haklara sahip olduğu güvenli pazarların kurulması kararlaştırılmıştır. Bu antlaşma, Hun Devleti'nin artık Bizans ile yalnızca askerî değil, diplomatik ve ekonomik açıdan da eşit bir güç olarak kabul edildiğini göstermektedir. Taraflar, antlaşmanın hükümlerine bağlı kalacaklarına dair kendi törelerine uygun şekilde ant içmişlerdir.⁵⁶

Margus barışı, Hun-Bizans ilişkilerinde yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu antlaşma ile Hunlar, imparatorluğa siyasî üstünlüklerini kabul ettirmiş; Bizans ise barışı sürdürebilmek için ağır ekonomik yükümlülükler altına girmiştir. Böylece Attila döneminde Hun Devleti, yalnızca askerî değil, aynı zamanda diplomatik alanda da Avrupa'nın en güçlü siyasî otoritesi hâline gelmiştir. Balkan seferlerine çıkarak başarı ile tamamlayan Attila, bu doğrultuda İstanbul önlerine kadar ilerlemiş, ordusuyla Bizans surları önünde görülmüştür. Hunların askerî kudreti, disiplinli ordusu ve Attila'nın stratejik dehası karşısında Bizans ciddi bir korku yaşamış, şehir halkı arasında büyük panik meydana gelmiştir. Korkuya kapılan Bizans, Attila ile yeni bir barış anlaşması imzalamak zorunda kalmıştır. 448 yılında Patrik Anatolius aracılığıyla

⁵⁴ Günümüz Sırbistan'ın Požarevac (Pasarofça) şehridir.

⁵⁵ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, İstanbul 1930, s.475.

⁵⁶ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun Devleti*, s.62., Priscus, *Attila ve Bizans Tarihi*, çev. Turhan Kaçar, (Alfa Yayınları, 2020), s.45. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.77

imzalanan bu anlaşma ile Bizans, ağır ekonomik yükümlülükleri kabul ederek Hun saldırılarını durdurmayı başarmıştır. Böylelikle Attila, Bizans karşısında askerî gücünü diplomatik bir üstünlüğe dönüştürmüştür. Böyle güçlü ve korkusuz bir düşmandan kurtulmak için her çareyi deneyen imparatorluk, Attila'yı öldürmek için bir suikast dahi düzenlemiş ancak başarılı olamamıştır.⁵⁷ Bu olay, Attila'nın Bizans tarafından ne denli büyük bir tehlike olarak görüldüğünü açıkça göstermesi bakımından önemlidir. Attila döneminde Hun Devleti'nin hedefi yalnızca yağma akınları düzenlemek değil, Bizans İmparatorluğu üzerinde siyasî ve askerî baskı kurarak kalıcı bir hâkimiyet tesis etmek olmuştur.

Avrupa tarihinde derin bir iz bırakacak olan Hun hükümdarı Attila, bu olaydan kısa bir süre sonra, beklenmedik bir biçimde, evlendiği gece burnundan ve ağzından gelen kan nedeniyle hayatını kaybetmiştir.⁵⁸ Attila'nın ölümü, yalnızca Hun Devleti için değil, Bizans ve Avrupa tarihi açısından da önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bizans, bu güçlü ve korkusuz düşmanından kurtulmuş; Hun Devleti ise kısa sürede dağılma sürecine girmiştir. Attila yalnızca İstanbul'u ele geçirmek değil, Bizans'ı egemenliği altına alarak Türk milletine güçlü, kalıcı ve barışa dayalı bir imparatorluk kurmak istiyordu. Ancak ölümüyle bu hedefi yarım kalmıştır.

Attila'nın ölümünden sonra kaynak ifadelerine göre Hunların yeni lideri olma potansiyeline sahip üç oğlu İlek, İrnek ve Dengizik hayatta idi⁵⁹. Babası tarafından sağlığında Akatir⁶⁰ Hunlarının idaresinde görevlendirilmiş olan İlek, Attila'nın ölümünden sonra idareyi ele almıştır.⁶¹ Ancak güçlü bir imparatorluğun mirasını

⁵⁷ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.81, Yunus Emre Tansü, Züleyha Şahan, "Attila", *Pearson Journal of Social Sciences*, C.5, S.5, (2020), s.107.

⁵⁸ Attila'nın ölümü ile ilgili ilk bilgi veren kaynak Priskos'un eseridir. Jordanes'in Attila'nın ölümüne dair bilgileri Priskos'tan aktardığını belirtmektedir. Ancak Priskos'un eserinin günümüze ulaşan kısımlarında Attila'nın ölümüne dair bilgi bulunmamaktadır. İmparator Marcianus'un rüyasında Attila'nın yayının kırıldığını görmesi Attila'nın ölümüne dair iki kaynak tarafından da aktarılmıştır. *The Gothic History of Jordanes*, s.123, Ali Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahi Priskos'a Göre Avrupa Hunları*, (İstanbul:Yeditepe Yayınları, 2017) s.65, Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.105.

⁵⁹ İsmi manası; kaynaklarda; deniz rüzgarı ve denize benzeyen olarak yer almıştır. László Rásonyi, *Tuna Köprüleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, (Ankara 1984), s.2. Ahmetbeyoğlu, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar*, s.34.

⁶⁰ Kafkasların kuzeyinde yaşamış bu Türk kavminin "Akaçır" olan ismi Yunan kaynaklarında "ts" sesi değişimiyle "Akatsir" olarak yer almıştır. "Akaçır" ismi; ağaç/akaç (orman) ve "er" (erkek, insan) kelimelerinin birleşmesinden "Orman halkı" manasına gelmektedir. Klyastorniy, *Kadim Avrasya'nın*, s.104.

⁶¹ Ahmetbeyoğlu, *Attila'nın Sarayında*, s.45.

devralmasına rağmen, bu mirası sürdürebilecek siyasî otoriteyi kurmakta zorlanmıştır. Attila gibi karizmatik bir liderin yokluğu bağlı boylar arasında kısa süre içinde ayaklanmalar başlatmıştır. Gepid kralı Ardarik ilk isyan eden kişi olmuştur.⁶² İlek'in duruma hâkim olamayıp otoritesini koruyamaması ve Gepidler ile 454 yılında girdiği mücadelede ölmesi Hun Devleti'nin çözülme sürecini hızlandırmıştır. Diğer bağlı boyların da ayaklanmaları peş peşe başlayınca Hunlar sırasıyla Gepid, Sarmat ve Germen kavimlerinin baş kaldırılıyla uğraşmıştır.⁶³ Bu istilalar sonrası kardeşlerden Dengizik ve İrnek kendisine bağlı boylarla birlikte Karadeniz'in kuzey kısmına çekilerek Bizans imparatoruna bir elçi göndermiş ve Tuna'ya yakın bir bölgede ticaret yapabilmek için izin istemişlerdir. Ancak daha önceki "Hun" tehlikesini unutmamış olan imparator bunu kabul etmemiştir.⁶⁴ Kısa bir süre önce kendilerine vergi veren imparatorun bu cevabı Hun kardeşleri kızdırmıştır. Toplanan kurultayda bir mücadeleye girişilmesi için doğru bir zaman olmadığı yönünde karar verilmesine rağmen Dengizik kendisine katılanlar ile imparatorluğa karşı bir savaş başlatmış ancak hırslı ve aceleci davrananınca yenilgiyi hayatıyla ödemiş; kendisine bağlı Hunların büyük bir kısmı da dağılmıştır.⁶⁵

Bu süreçte Attila'nın en küçük oğlu İrnek ile Karadeniz'in kuzeybatısına çekilmiş olan Hunlar, Küçük İskitya⁶⁶ olarak bilinen Dobruca havalisine yerleşmişlerdir. Burada Orta Asya'dan yeni göç dalgası ile gelen ve aralarında Ogurların da bulunduğu diğer Türk boyları ile birleşmiş ve ilerleyen tarihlerde "Bulgar" adıyla tarih sahnesine çıkacak topluluğun etnik temelini oluşturmuştur.

Ogur boylarının Balkanlar ve Karadeniz'in kuzeyine geliş tarihine dair kesin bilgiler mevcut değildir. Ancak Bizans kaynaklarında, Ogurların 463 yılında Bizans'a bir elçilik heyeti gönderdiklerinin belirtilmesi, onların bu tarihlerde Doğu Avrupa bozkırlarında siyasî bir güç olarak ortaya çıktıklarını göstermektedir.⁶⁷ Bu durum,

⁶² Üren, *Avrupa Hunları Tarih*, s.137.

⁶³ Umberto Roberto, "Step Halkları ve Akdeniz Bölgesi: Hunlar, Avarlar, Bulgarlar: Ortaçağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar", çev. Leyla Tonguç Basmacı, (Alfa Yayınları 2012), s.82, Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s.117.

⁶⁴ Kelly, *Attila Hunlar ve Roma*, s.265.

⁶⁵ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hunları*, s.121.

⁶⁶ Omeljak Pristak, "Türk Slav Ortak Yaşamı Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", çev. Osman Karatay, *Türkler*, C.2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.511.

⁶⁷ Karatay, "Ziezi Ex Quo Vulgares", s.25

Avarların bölgeye gelişinin Attila'nın ölüm tarihi olan 453 yılı ile 463 yılları arasına rastlamış olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim 466 yılına ait Bizans kayıtlarında Sarogurlar, Bizans'ın müttefiki olarak Farslara karşı İberia (Gürcistan) ve Armenia (Ermenistan) topraklarında savaşırken görülmektedir.⁶⁸

Ogur Türkleri, tarihî ve dilbilimsel bakımdan Oğuz Türklerinin kardeş boyu olarak kabul edilmektedir. Birbirlerinden erken dönemlerde ayrılmış olmalarından dolayı dillerinde fonetik farklar görülmektedir. Oğuz Türkçesindeki “z” sesinin yerini Ogur Türkçesinde “r” sesi almıştır.

Batı Sibirya'daki yurtlarından çıkıp batıya geldikten sonra Avrupa Hunlarına katılmış olan Ogurlar, Hun birliğinin dağılmasının ardından İrne⁶⁹ liderliğinde yeniden teşkilatlanmışlardır. 463 yılında Bizans'a gönderdikleri elçilik heyeti, bu dönemde Hun mirasının devamı niteliğinde bir siyasî yapılanma oluşturduklarını göstermektedir.⁷⁰ Bu süreçten kısa bir süre sonra Akatirleri mağlup ederek Azak Denizi kıyılarına kadar ilerlemişlerdir. Ardından Bizans İmparatorluğu ile bir iş birliği anlaşması yapmış ve Kafkasya'nın ötesine gerçekleştirdikleri akınlarla bölgedeki varlıklarını güçlendirmişlerdir.⁷¹

İrnek'in kendisine bağlı boylarla birlikte Tuna ile Dinyester arasına çekildiği tahmin edilmektedir. Bu tarihlerde Avarlar da Göktürklerle girdiği mücadeleyi kaybedince Talas Nehri civarındaki yurtlarından çıkarak İtil Nehri'nin batısına gelmişlerdir. Altı sene kadar devam eden bu göç sürecinde Avarları İli Nehri civarında bulunan Suvarları yerlerinden etmesiyle Suvarlar da Batı Sibirya'da bulunan Ogurları önlerine katmış ve Karadeniz'in kuzeyi ile Balkan coğrafyasına yerleşmişlerdir.⁷² 503 yılı civarında Doğu Avrupa'da Bulgarların bir kısmını hâkimiyetlerine alan Suvarlar, 515 yılında İtil

⁶⁸ Istvan Vasary, *Erken İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, (İstanbul: Ötüken, 2007), s.195-196.

⁶⁹ Ernak, İrnik, İrne⁶⁹ şeklindeki isim Türkçe “küçük-er” manasındadır. Priscus'un bildirdiğine göre kâhinin birisi Attila'ya soyunu en küçük oğlu İrnek'in devam ettireceğini söylemiş. Bu sebeple Attila O'nu diğerlerinden ayrı tutmuştur.

⁷⁰ Ahmetbeyoğlu, *Bulgarları Oluşturan Boylardan*, s.3.

⁷¹ Klayaştornıy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır*, s.90.

⁷² Hamit Zübeyr Koşay, “Göçebe Kavimlerin Doğudan Batıya Göçleri”, *Makaleler ve İncelemeler Etnografya Folklor Dil Tarih v.d. Konularda*, (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1974), s.224,

ve Don Nehirleri arasında ve Kuban Nehri boyunda yerleşerek Bizans ve Sasani İmparatorlukları ile temas kurmuşlardır.⁷³

Avarlar, 558 yılında Bizans İmparatorluğu'na elçi göndererek yerleşmek için toprak isteyerek sınırdaki kavimleri hâkimiyetleri altına alabileceklerini bildirmişlerdir. Bizans ülkesine gelen Avar elçileri dış görünüşte Avrupa'daki diğer Türk kavimlerinden farklı olarak uzun örgülü saçları ve Asya'ya özgü fizyonomileri ile Bizans halkı arasında şaşkınlık yaratmıştır.⁷⁴ İstekleri kısmen kabul gören Avarlar mağlup ettiği Suvarları hâkimiyetlerine almışlardır.⁷⁵ 562 yılına gelindiğinde Avarların, İmparator Justinianos'a elçi göndererek yeniden yerleşme izni istediği görülmektedir. İmparator bunu kabul etmediği gibi Avar akınlarını da Slavlar yardımıyla durdurmaya çalışmış ve bu sebeple "barbar" akınlarına karşı koruma olarak savunma kaleleri inşa ettirmiştir. Ancak tüm bu çabalarına rağmen Avarların Tuna'nın aşağısına geçerek kendileri ile komşu olmasına engel olamamışlardır.⁷⁶ Slavlar da bu akınlarda "müttefik" olarak ilk kez Bizans kaynaklarında yer almışlardır. Baltık-Rus bölgesinden gelen Hint-Avrupa halklarından olan Slavların anavatanı kabaca batıda Vistül Nehri, güneyde Karpat Dağları, Bug ve Dinyester Nehirlerinin yukarı kesimleri ile doğuda Dinyeper Nehri civarı kabul edilmektedir.⁷⁷ Avarlar tarafından yerlerinden edilen Slavların bir kısmı günümüz Prag bölgesine, bir kısmı Drava bölgesine⁷⁸, bir kısmı da Adriyatik sahilleri ve Balkanlara yerleşmiş ve onların vasıtasıyla teşkilatlanmayı öğrenmişlerdir. Bunlardan Güney Slavları olarak adlandırılan grup, V. yüzyılda Balkan coğrafyasına göç etmiş ve burada da iki kola ayrılmışlardır. Batı kısmı, sonraki yıllarda Slovenler, Sırp'lar ve Hırvatlar; doğu kısmı, Bulgarlar ve Makedon halklarının oluşumuna etki etmiştir.⁷⁹ Böylece Avarlar göç hareketleri ile hem Slavların hem de bölgenin kaderini etkilemişlerdir.

⁷³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.158.

⁷⁴ İsmail Mangaltepe, "Avarlar", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (İstanbul: Kitabevi: 2016), s.211.

⁷⁵ Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi", s.108.

⁷⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.163.

⁷⁷ Matthew Spinka, *A History of Christianity in the Balkans A study in the spread of Byzantine culture among the Slavs*, (Chicago, 1933), s.4, Önder Güler, "Erken Ortaçağ ve Öncesinde Karadenizde Bulgarların Tarihi Coğrafyası ve Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme", *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S.35, (2017), s.139

⁷⁸ Laszlo Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, (Selenge, 2019), s.48.

⁷⁹ Önder Güler, *Ortaçağda Karadeniz Tarihi ve Coğrafyası (8.-10.yy)*, (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2018), s.82

Slavlar, Adriyatik Denizi, Korintos Körfezi ve Ege Denizi kıyılarına kadar dalgalar halinde hızla yayılmışlar ve Bizans için tehdit oluşturmuşlardır.⁸⁰ Bunlardan Ant Slavları ilk bağımsız akınlarını İmparator I. Justianos zamanında Tuna'nın güneyine yapmış ve zamanla Slav, Ant ve Kutrigur akınları sürekli olmaya başlamıştır.⁸¹ Böylece VI. yüzyılın başlarında, Karadeniz'in kuzey sahalarında başlayan bu büyük göç dalgası, yalnızca Hun bakiyelerini değil, tüm Avrasya bozkır sistemini etkileyen yeni bir etnik ve siyasî oluşum sürecini başlatmıştır. Bu süreç sonunda bölgeye yerleşen Avarlar, ilerleyen yüzyıllarda önce Avar Kağanlığı'nın sonrasında da Tuna Bulgar Devleti'nin temelini atmışlardır.

583 yılında Avarlar, Bizans'ın kendilerine ödemekte olduğu vergiyi arttırmasını talep etmesine rağmen, İmparator Mavrikios, bunu kabul etmemiştir. Avarlar da buna karşılık olarak sırasıyla başta Singidunum (Belgrad) olmak üzere, Augustae, Viminacium⁸² ve Ankhialos'u ele geçirmişlerdir.⁸³ Bu Avar kuşatmasından sonra Bizans'ın Balkanlarda kalan toprakları Thessalonike (Selanik), Adriyatik sahilinde Jader (Zadar, Zara) ve Tragurium (Trogir); güneyde Butua (Budva), Scodra (İşkodra) ve Lissus (Lyeş) idi.⁸⁴ Bu dönem Balkan bölgesinin adı olan "Sklavenia"; Slavların bölgedeki etkisini göstermektedir.

VI. yüzyılda Avar ve Slav birlikleri Bizans topraklarına sistematik akınlar düzenlemeye başlamış, Selanik ilk hedeflerden biri olmuştur. Bizans, doğuda İran ile 592 yılında barış yaptıktan sonra Avar-Slav ittifakına karşı harekete geçmişse de dağlık bölgeyi ellerinde bulunduran kavimleri bölgeden çıkaramamıştır.⁸⁵

VII. yüzyılda Bizans'ın Araplarla giriştiği mücadele, Avarların ve Slavların Balkanlara yerleşmesini kolaylaştırmıştır. Avarlar Slavlar ile Balkan Yarımadası'nda

⁸⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.66.

⁸¹ Emil Hersak, "Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış", *Türkler*, C.2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları: 2002), s.644.

⁸² Günümüzde Sırbistan'ın doğusunda modern Kostolac kasabasına 6 km uzaklıkta yer almaktadır. VI.yüzyılda tamamen yıkılmıştır.

⁸³ Orhan Küstü, "Bulgar-Bizans İlişkilerine Ankhialos Savaşlarının Etkisi", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/I, Haziran (2022), s.30.

⁸⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.74, 87.

⁸⁵ Güler, *Ortaçağda Karadeniz Tarihi*, s.118.

Peloponnes de dâhil olmak üzere Güney Yunanistan ve Adriyatik sahillerine kadar ilerleyerek yerleştiler. İyi bir denizci olan Slavlar Girit'e dahi akınlar yapmışlardır.⁸⁶

Kurdukları devleti kısa sürede bölgede güçlü kılan Avarlar, Hunlardan sonra bölgede yeniden Bizans'ın korkulu düşmanı olmuştur. Sınırlarını kısa sürede genişleten Avarlar; bu tarihlerde Don Nehri'nden Galya'ya; Kuzey Slav bölgelerinden İtalya'ya kadar yayılarak⁸⁷ Avrupa Hun Devleti'nin ardındaki siyasî boşluğu doldurmuş görünüyordular. Kısa süredir bölgede olmalarına rağmen İstanbul'u kuşatacak kadar ileri gitmişlerdir. Kağanları Bayan⁸⁸ liderliğinde Avar birlikleri 592 yılında Çorlu'ya kadar düzenledikleri seferde asıl hedefleri olan İstanbul'da korku yaratmıştır.⁸⁹ Bu hareket Bizans cephesinde Avarların gücü ve kudretini göstermesi açısından önemli bir girişim olmuştur. 617 yılında Avarlar, düzenledikleri akınlarla "Salona" gibi Dalmaçya'nın en önemli şehirlerinden birinin yıkılmasına ve piskopos ile şehirdeki Hristiyanların Spalatum'a⁹⁰ ya da İtalya'ya kaçmasına neden olmuştur. Bu durum Bizans'ın bölgedeki otoritesi ve Hristiyan nüfus için önemli bir tehlike oluşturmuştur.⁹¹ İmparator Herakleios Avar kağanına yüklü bir vergi vermeyi kabul ederek barışa razı etmiştir.⁹² Diğer taraftan da bölgeyi Türk akınlarından korumak için çözüm olarak Hırvat ve Sırları bölgeye yerleşmeleri için davet etmiştir. Diğer taraftan, Roma İmparatorluğu da İtalya'ya kaçmak zorunda kalan Hristiyanların geri dönebilmeleri için yeni politikalar üretmeye başlamıştı. Bu faaliyetler Avar saldırıları sonrası kendisi de ailesiyle birlikte bu göçe katılmak zorunda kalan Papa IV. Ioannes (640-642) zamanında hız kazanmıştır.⁹³

Herakleios Bizans tahtına geçtikten sonra devletin idarî taksimatında değişiklikler olmuş ve Anadolu toprakları "thema"lara ayrılmıştır. Bu ayrımın başlangıçta sadece

⁸⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*.87.

⁸⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.163.

⁸⁸ İsmi'nin manası zengin demektir. Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, s.8.

⁸⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.163.

⁹⁰ Günümüz Hırvatistan topraklarıdır.

⁹¹ Umut Var, *IX: Yüzyıl Doğu Roma ve Papalık İlişkileri Bağlamında Patrik Photius Tartışması*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2018), s. 42

⁹² Auguste Bailly, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, C.1,(Tercüman Yayınları) s.125.

⁹³ Doğu ve Batı Kilisesi arasında hakîmiyet mücadelesine konu olan bölge VIII. Yüzyılda yeniden tartışma konusu olmuştur. Batı Kilisesi konuya Frankları da dahil etmiş ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden Franklar sayesinde Hırvat ve Sırlar Batı Kilisesine'ne bağlanmışlardır. Umut Var, *IX: Yüzyıl Doğu Roma*, s. 43.

Anadolu toprakları ile sınırlı kalması ve Balkan topraklarında uygulanamaması da o dönem için Bizans'ın Balkanlardaki otoritesinin zayıflığını açıkça göstermektedir.

Avarların 617 yılında İstanbul üzerine düzenledikleri ilk kuşatma İmparator Herakleios'un başkentten Kartaca'ya kaçmasına sebep olacak büyüklükteydi.⁹⁴ İmparator Herakleia'da (Marmara Ereğlisi) Avar kağanı ile barış için görüşmüş ve barışın şartı olarak yüksek miktarda vergi ödemeyi kabul etmek durumunda kalmıştır. 626 yılındaki ikinci Avar kuşatması ile Bizans korkuların en büyüğünü yaşamıştır. Bu kuşatma da Slavlar da Avarlar ile hareket etmiştir. 80 bin Avar kuvveti beş hafta boyunca şehri kuşatır ancak başarılı olamaz.⁹⁵ Bu başarısızlık Avar otoritesinde zayıflamaya neden olmuş ve bağlı boylar ayaklanmaya başlamıştır.

Diğer taraftan Slavların Balkanlara giderek yerleşmesinden rahatsız olan İmparator II. Konstans 658 yılında bir sefer düzenlemiş ve onları itaat altına alarak pek çok esirle dönmüştür.⁹⁶ Bundan sonra Slavların bir kısmı Anadolu'ya yerleştirilmiştir.

Bu sırada Batı Avrupa'da Frank Devleti 633 ve 639 yılındaki yaşanan bölünmelerden dolayı iç karışıklıklar yaşamaktaydı. Şarلمان döneminde Hristiyanlığı resmen kabul eden Franklar, Roma İmparatorluğu'nun varisi olduklarını iddia ederek Avrupa'daki gücü ve meşruiyeti kendi üzerlerine taşımışlardır.⁹⁷ Ancak onun ölümünden sonra ülke idaresi zayıflamış ve zamanla Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'na dönüşmüştür. Aynı dönemde doğuda Arap kuvvetleri Suriye ve Filistin bölgesini ele geçirmiş ve Bizans için ciddi bir tehlike haline gelmişlerdir. Bizans'ın doğu sınırına sık sık akınlar yapan Araplar zaman zaman İstanbul kuşatmalarına girişmişlerdi. Bulgarlar da Avarların zayıfladığı bu dönemde tarih sayfalarında "Büyük Bulgar Devleti" adı ile yer alacak olan ilk müstakil devletlerini kurmuşlardır

⁹⁴ Nikephoros Kısa Tarih, çev. Ali Ahmetbeyoğlu, (İstanbul: Bilgeoğuz Yayınları, 2023), s.16.

⁹⁵ Roberto, "Step Halkları ve Akdeniz", s.83.

⁹⁶ Timothy E. Gregory, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert (Yapı Kredi Yayınları 2019), s.172, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.109.,

⁹⁷ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, (Bilge Kültür Sanat, 2013), s.245.

1.2. Büyük Bulgar Devleti

Attila'nın ölümünden kısa bir süre sonra Hunların dağılmasıyla birlikte bölgenin en büyük ve güçlü Türk konfederasyonu da ortadan kalkmıştır. Ancak bir müddet sonra Avarlar ve Bulgarlar bölgede yeniden siyasî birliklerini tesis etmeyi başarmışlardır. Bu iki Türk topluluğu zaman zaman birbirleri ile mücadelelere girişmişse de ortak düşmanları olan Bizans İmparatorluğuna karşı savaşmayı da ihmal etmemişlerdir.

“Bulgar”lar, İrnek'ten sonra gelen Mundo (Muncuk) ve sonraki dört han döneminde birliklerini muhafaza etmişlerdir. Mundo'nun Doğu Roma İmparatoru Justinianos ile yaptığı iş birliğinden sonra hiçbir Bulgar, Tuna'yı geçmeye teşebbüs etmemiştir.⁹⁸

576 yılından sonra Avarların peşini bırakmayan Göktürkler de Karadeniz'in kuzeyinde varlığını hissettirmişlerdir. Kendilerinden kaçan Avarlar için Göktürk kağanı İstemi'nin; “*Onlar kuş değil ki Türklerin kılıçlarından kaçabilmek için gökyüzüne uçabilsinler, balık değil ki sulara girip denizin derinliklerine saklanabilsinler; sadece yeryüzünde yolculuk edebilirler. Eftalitler ile savaşımıza son verir vermez Avarlara saldıracağım ve benim kudretimden kaçamayacaklar*” sözleri tarihî kaynaklarda rivayet olunmuştur.⁹⁹

Avar Kağanı Bayan, 582 yılında Bizans'ı mağlup ederek Sirmium¹⁰⁰'a girdiğinde bölgedeki Slav grupları ile karşılaşmış oldu. Slavlar, bu tarihten itibaren Balkanlara yerleşmeye başlamışlardır.¹⁰¹ 592 yılında Bizans bu durum karşısında harekete geçmişse de Slavların Balkanları yurt tutmasına engel olamamıştır. Bizans İmparatorluğu, gün geçtikçe güçlenen Avar tehdidini ödediği vergilerle durdurabilir haldeydi. Ancak 604 yılına gelindiğinde İmparator Phokas'ın Avar kağanına ödediği vergiyi arttırması da Avarlara engel olamamıştır. Bu tarihlerde batıda Adriyatik

⁹⁸Birsel Küçüksipahioğlu, “Ankhialos Savaşı'na Kadar Bizans Bulgar İlişkileri”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (2008), s.213.

⁹⁹İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, (Doğu Kütüphanesi,2009), s.39.

¹⁰⁰Save ile Tuna arasında bulunan Sirmium, III. ve IV. yüzyıllarda Bizans'ın en önemli şehirlerinden biridir.

¹⁰¹583 yılında Bizans İmparatoru Maurikios'a Targitiy isimli bir Avar elçisinin gönderildiği Simokatta'nın eserinde bildirilir. Klyāstorniy, *Kadim Avrasya'nın*, s.115.

kıyılarından, güneyde ve doğuda Ege sahillerine kadar uzanan Avarlar;¹⁰² bölgedeki Sabirler, Kutrigur ve Utrigurları hâkimiyetlerine almışlardır.

Avarların, Bizans akınları daha çok arazilerini yağma edip ganimet ele geçirerek geri dönme şeklinde olmuştur. Diğer taraftan doğuda ise İran'ın Bizans topraklarına yönelik saldırıları sonucunda, Bizans İmparatorluğu kalan topraklarını savunmak için yeni bir idarî sistem geliştirmiştir. Bu sistem, “thema” adı verilen askerî-idarî bölgelerden oluşmaktadır. Her themanın başında hem askerî hem de sivil otoriteyi elinde bulunduran bir “strategos” bulunuyordu. Ancak bu sistem yalnızca Anadolu topraklarında etkin bir biçimde uygulanabilmiştir. Balkanlardaki siyasî istikrarsızlık ve süren çatışma ortamı, thema sisteminin burada kurulmasına imkân tanımamıştır. Balkanlardan Anadolu themalarına asker geçirebilmek için dahi İmparator Herakleios Avarlara yüksek miktarda vergi ödeyerek antlaşma yapmak zorunda kalmıştır.

Bulgarlar; bu tarihlerde Avar hâkimiyetinde yaşamaktaydılar. 619 yılında Bulgarların başında bey olarak bulunan Organa'nın İstanbul'a gelerek İmparator Herakleios'un huzuruna çıktığı ve bu görüşmede vaftiz edildiği iddia edilmektedir.¹⁰³ Bulgar beyine, vaftiz babası olan Herakleios tarafından “patrikios” ünvanının verildiği yönünde görüşler mevcut olsa da tarihî kaynaklarda Bizans sarayındaki bu hadiseye şahitlik edecek bir bilgiye rastlanmaktadır.

Avarların üst üste gerçekleştirdikleri İstanbul kuşatmaları Bizans için ciddi bir tehlike oluşturmuştur. Başarısız olsa da 617 yılı civarı yapılan ilk kuşatma sonrası İmparator Herakleios başkenti terk ederek Kartaca'ya çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰⁴ Avarlar, 626 yılında yeniden, bu kez Slav ve Bulgarlar ile şehri karadan ve denizden kuşatmıştır. Bu kuşatma Bizans başkentinin o tarihe kadar gördüğü en büyük kuşatma olmuştur. Bizans kuvvetlerinin üç dört katı kadar olan Avar kuvvetlerinin sayısının 80 bin kişi olduğu kaynaklarda aktarılmaktadır. Avarların bu kuşatmadaki öncelikli gayesi Haliç ile Marmara Denizi arasında Pempton kapıları ve Polyandriou arasında gerçekleştirilecek kara saldırısı ile surları aşmak ve Haliç'in üst tarafında bekleyen

¹⁰² Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.78.

¹⁰³ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s.255

¹⁰⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.164.

Slavların “monoxyla” adı verilen kayıklarla şehre girmesiydi.¹⁰⁵ Gelişmeler karşısında korkuya kapılan Bizans halkını sakinleştirmek için Patrik Sergios ile başkentte gece ibadetleri ve kilise törenleri düzenlemiştir. Avar ordusu kara savaşlarında Bizans’ı zor durumda bıraksa da kuşatmanın kaderini belirleyen unsur Bizans’ın deniz üstünlüğü olmuştur.¹⁰⁶ Bizans donanmasının deniz savaşlarında elde ettiği başarılar sonucunda Avarlar büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Donanmanın mağlubiyeti karada da başarısızlığı getirmiştir. Kuşatmanın başarısızlığı Avar ülkesinde iç sorunları tetiklemiştir. Diğer taraftan bu karışıklıkta Batı Slavları Samo idaresinde ilk büyük Slav devletini kurmuştur.¹⁰⁷ Tüm bu gelişmeler sonrası 630 yılında devletin gücü zayıflamış ve bağlı boylar arasında kağanlık iddiası yüzünden ayrılıklar başlamıştır. Özellikle yeni lider seçimi için başlayan mücadele neticesinde Avarların galip gelmesi üzerine Bulgarların bir kısmı Frank ülkesine Bavyera bölgesine kaçmıştır. Frank Kralı Dagobert önce kışı geçirmeleri için müsaade ettiyse de daha sonra öldürölmelerini emretmiştir.¹⁰⁸ Burada bahsedilen Bulgarların Avarlardan ayrılan bir zümre olduğu, diğör ordanın da Kubrat liderliğinde Büyük Bulgar Devleti’nin kuruluşuna dâhil oldukları düşünölebilir.

635 yılında Bulgarların başında bulunan Kubrat, Karadeniz ve Hazar Denizi’nin kuzeyinde bulunan Bulgar boyları ile bağılı bulundukları Avarlara karşı ayaklanarak kendi devletlerini kurmuştur.¹⁰⁹ Bu sırada Sırp lar ve Hırvatlar da Karpatlardan ayrılarak İmparator Herakleios’un rızasıyla Balkanlara gelmiş ve Avarlarla Balkan Yarımadası’nın kuzeybatısına yerleşmek için mücadeleye girişmişlerdir. Bu tarihlerde Göktürk Devleti’nden ayrılan Türk boyları da Kubrat Han’ın hareketine katılmıştır. Böylece sınırları güneyden Azak Denizi ve Kuban Nehri, doğuda Yergene Dağları,

¹⁰⁵ Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500-1453*, (USA 1971), s.53.

¹⁰⁶ Başarısızlıkla sonuçlanmış olsa da Bizans’ın bugünü uzun yüzyıllar kurtuluşun göstergesi bayram olarak kutlaması kuşatmanın büyüklüğünü göstermesi açısından önemlidir.

¹⁰⁷ 623 yılında Çekleri, Moravları, Slovenleri ve diğörlərini birleştirerek Avarlara karşı başlattıkları savaşta başarılı olmuşlardır. Daha sonra 631’de Frankları da yendiler; ancak Samo’nun ölümünden sonra aniden çöktüler. István Erdelyi, “Avarlar”, çev. Kürşat Yıldırım, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, XIII/2, (Kış 2013), s.339. Golden, *Türk Halkları Tarihine*, s.124.

¹⁰⁸ *Fredgar Chronicle*, çev.J.M. Wallace Hadril, (Manester University, 1960), s.60-61, Ali Ahmetbeyoğlu, “Büyük Bulgar ve Tuna Bulgar Devletleri”, *Yeni Türkiye Rumeli ve Balkanlar Özel Sayısı*, S.66, (Mart-Haziran 2015), s.363.

¹⁰⁹ Roberto, “Step Halkları ve Akdeniz”, s.84.

kuzeyde Slavların yaşadığı bölgeden batıda Dinyeper Nehri'ne kadar uzanan¹¹⁰ Büyük Bulgar Devleti kurulmuştur. Devletin başkentinin ise Kuban Nehri'nin Azak Denizi ağzındaki eski Bizans şehri Phanaguris'de olduğu düşünülmektedir.¹¹¹ Ancak döneme ait kaynaklardaki bilgilerin belirsizliği nedeniyle “Magna Bulgaria” yani “Büyük Bulgaristan” olarak Bizans kaynaklarında geçen bu kısa ömürlü devletin sınırlarını kestirmek güçtür. Kaynaklarda Kuban Havzası boyunca sınırların uzandığı belirtilmektedir.¹¹² 1912 yılında günümüz Ukrayna'sının Pereşçepino köyü yakınlarında bulunmuş olan üzerlerinde “Xobratou” ve “Xobratou Patrikou” yazılı olan iki yüzüğün Kubrat'a ait olduğu düşünülmesi devletin Dinyeper sahasında kurulduğu bilgisinin doğruluğunu kuvvetlendirmektedir.¹¹³ Bölgedeki çalışmalarda ayrıca Kubrat'a ait olduğu düşünülen at koşum takımları, kılık kıyafet parçaları, Avarlara ait altın kupalar, Sasani gümüş kap kacak ile Bizans ait sikkeler bulunmuştur.¹¹⁴

Görsel 1.1. Kubrat'a Ait Olduğu Düşünülen Yüzük

Büyük Bulgar Devleti'nin kurucusu olan Kubrat'ın ismi Batılı kaynaklarda farklı biçimlerinde, Kubrat, Kovrat, Kuvrat, Kobrates, Khubrat, Kubratos, Koubratos, Kobratog, Kourt, Kurt olarak geçmekte olan adının “*halkı birleştiren, bir araya getiren*” manasına geldiği ve Türkçe “Kurt” tan türemiş olduğuna dair görüşler

¹¹⁰ Hüseyin Memişoğlu, “Bulgarların Menşei ve Oluşmaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.71, (Nisan 1991), s.61.

¹¹¹ Emel Esin, “Türk Tarihi Işığında Bulgaristan”, *Türk Kültürü*, S.187, (Ankara1961), s.18. Rus kaynaklarının bazılarında Fanagorya bazılarında Güney Podneprov olarak geçmektedir. Klyashorniy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır*, 91

¹¹² Zlatarski, *İstoriya na Bulgarskata Derjava Prez Srednite Vekove*, C.I, Ehona Na Huno-Bulgarskoto Nodmostie, ed. Peter Hr. Petrov, (Sofia 1970), s.149, Serdar Oğuzhan Çaycıoğlu, “Türk Tarihinde Kuban ve Çevresi”, *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri*, (Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024) s.494

¹¹³ Rona-Tas, “Kubrat'ın Büyük Bulgar Devleti”, s.626, Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s.277

¹¹⁴ Ahmetbeyoğlu, “Büyük Bulgar ve Tuna”, s.365

bulunmaktadır.¹¹⁵ “Bulgar Hanları Listesi”nde Bulgar yönetici ailesi olan Dulo ailesine mensup ilk Bulgar hükümdar olarak yer almaktadır.

Bizans İmparatorluğu’nun en büyük rakibi olan Avarlara karşı ayaklanma sonrası kurulan bu devleti desteklemesi beklenen bir durumdur. Bizans ticaretinde önemli yere sahip Kırım’daki ticaret kolonileri için kuzeyin kürk ürünleri son derece önemli idi. Bu sebeple, bölgede Bizans İmparatorluğu ile iş birliği içerisinde bulunabilecek ve dışarıdan gelebilecek saldırıları önleyebilecek sağlam bir idarenin kurulması da her açıdan önemli olmuştur.¹¹⁶ Ayrıca Bizans imparatoru Herakleios, dönemin önemli gücü Hazar Devleti’ne karşı bu yeni devleti kendisine müttefik olarak görmüş ve anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Kubrat’a “patrik” ünvanı verilmiştir.¹¹⁷

Kubrat adının Bizans kaynaklarında ilk kez anıldığı Patrik Nikephoros’un eserinde “*Aynı zamanda Unogundurların efendisi Organas’ın yeğeni Kubrat, Avar Kağanı’na ve ondan aldığı orduya karşı ayaklandı ve sahip olduğu orduyu kötüye kullandıktan sonra onları topraklarından sürdü. Herakleios’a elçi göndererek hayatlarının sonuna kadar sürecektir bir barış anlaşması imzaladılar. Herakleios ona hediyeler göndererek patrici rütbesiyle onurlandırdı*” satırları yer almaktadır.¹¹⁸

Bizans kroniklerinde yer aldığı üzere Kubrat’ın küçük yaşta Bizans sarayında yaşayıp vaftiz edilerek Hristiyan olduğuna dair iddialar mevcutsa da bu durumu kanıtlayacak bir delil yoktur. Hristiyanlığı benimsemesi halinde Bulgarların ilk evrelerinde bu inancın yerleşmesi beklenebilirdi. Küçük yaşta iken Bizans ülkesinde rehin tutulmuş daha sonra da kendi boyunun başına geri dönmüş olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bazı kaynaklar bu vaftiz edilen kişinin Kubrat değil de amcası Organa olduğunu öne sürmektedir. Amcası Organa ile İstanbul’a gelen elçilik heyetinde bulunmuş olabilir.

¹¹⁵ Rasonyi, *Doğu Avrupa’da Türklük*, s.88., İbrahim Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, (Ankara 1985), s.12-13, Ali Ahmetbeyoğlu, “Kubrat Han ve Bulgar Devleti’nin Kuruluşu”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.13, (Bahar 2007), s.36.

¹¹⁶ Altay Tayfun Özcan, “Doğu Avrupa’da Türkler”, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, ed. Muhammed Bilal Çelik, (Nobel Yayıncılık, 2022) s.128.

¹¹⁷ Dennis P. Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars For Early Medieval Balkan Hegemony, Silver-Lined Skulls and Blinded Armies*, (USA: Palgrave Macmillan, 2017), s.9, Hüseyin Uçar, “Kesik Burunlu (ρινότμητος) İmparator II. Justinianos ve Tuna Bulgarları”, *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, (2021), s.2213.

¹¹⁸ Nikephoros *Kısa Tarih*, s.54.

Ancak tüm bunları kanıtlayan bir kayıt yoktur. Kayıtlarda Organa'nın yeğeni olarak geçmektedir. Bu kimsenin amca mı dayı mı olduğu ancak tahminlere bırakılabilir. Amcası değil ise aynı soydan olmama ihtimali bulunmaktadır. Kayıttan tek anlaşılan Kubrat'ın Avar idaresinde boyunun başında yönetici iken kendi birliğini kurarak idarenin başına geçtiğidir. Türk devletlerinde beylerin boylarının başına idareci olarak atandığı bilinmektedir. Kubrat da bu şekilde Avar kağanı tarafından kendi boyuna idareci tayin edilmiştir.

Kubrat Han ve kurduğu devlet hakkında kaynaklarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Avarlar gibi dönemin güçlü bir devletinin ardından boyları dağılmaktan kurtarıp toplayarak yeni bir siyasî yapı teşekkül etmiş olması Kubrat'ın gücünü ve kudretini göstermektedir. Büyük Bulgar Devleti ömrü kısa olmasına rağmen Bizans ile siyasî münasebet kurabilmiş ve Bizans ülkesine elçiler gönderilmiştir. Bu kadar kısa sürede böyle bir siyasî gelişme yeni kurulan bir devlet için son derece önemlidir. Bizans'a karşı yapılan Avar-Sasani ittifakına karşılık imparatorun müttefiki olmuşlardır. Ayrıca yapılan arkeolojik kazılarda bulunmuş olan yüzük ve beraberindeki değerli eşyalar devletin gücünü ve ihtişamını ortaya koymaktadır.

Harita 1.1. Büyük Bulgar Devleti¹¹⁹

Güçlü bir devlet adamı olan Kubrat aynı zamanda ileri görüşlü idi. Oğullarının büyük olasılıkla daha kendisi hayattayken Türk töresi gereği farklı bölgelerde idareci olarak

¹¹⁹ <https://bolgaria24.com/history/stara-velika-bg.jpg>

görevlendirildikleri anlaşılmaktadır. Kubrat; devletin başında iken oğullarına birlik olmalarını öğütlemiştir. Mevcut olan dış saldırıların ölümünden sonra da devam edeceği bilincindedir. Hayatı hakkında bilgiler sınırlı olan Kubrat'ın ölüm tarihi de tartışmalıdır. Batılı kaynaklar II. Konstans zamanında öldüğünü iddia etmektedir. İmparator Konstans 663-668 yılları arasında Batı İmparatorluğu'nda hüküm sürmüştür.¹²⁰ Bulgar Hakanlar Listesi'nde verilen hükümdarlık süresi dikkate alındığında 665 yılında öldüğü kabul edilebilir. Batılı kaynakların iddiası ile Bulgar Hakanlar Listesi'ndeki bilgiler örtüşmektedir. Ölümünün ardından kurduğu devletin hâkimiyeti öngördüğü gibi fazla uzun sürmemiştir. O dönemde gücünün zirvesinde olan Hazarların saldırılarının artarak devam etmesi ülkeyi zor duruma sokmuştur. Ardından gelen beş oğlu birlikteliği koruyamamış ve idareye tam anlamıyla hâkim olamamıştır. Kubrat'ın en büyük oğlu Batbayan babasının ardından ata toprağında idareyi eline almışsa da; giderek artan Hazar baskısı karşısında başarısız olmuştur. Hâkimiyetlerini genişleten Hazarlar Batbayan idaresindeki Bulgarları da kendilerine tabi kılmıştır. Hazarlardan ünvan alan Batbayan onlara tabi olmuş bağlı boyları da dağılmıştır. Diğer oğul Kuber¹²¹ Han, beraberindeki Bulgarlar ile Pannonia bölgesine gelerek Avarlara katılmıştır.¹²² Güneyde Bizans sınırındaki bir birliğin başına idareci olarak tayin edilmişse de Avar kağanı ile anlaşamamış VII. yüzyılda Sirmium¹²³'dan Bizans toprağına göçmüştür. Bu isyan hareketi daha sonra Sırp Devleti'nin kurulmasına sebep olmuştur.¹²⁴ Üçüncü oğul Kotrag kendisine katılan bir kısım Bulgar

¹²⁰ İvan Bozhilo ve Hristo Dimitrov, "Protobulgarica (Zametki Po İstorii Protobolgar Do Serediy IX.B)", *Byzantinobulgarica*, S.IX, (Sofya, 1995), s.33.

¹²¹ Kouber/Kuber adının etimolojisi ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Feher'in görüşüne göre; "Kök+er", "asil erkek"; Menges'e göre Kub+er, Kuv+er, "sarı er", Rasonyi; Onogur Türkçesinde köğer > küğer > küver "gri, mavi"ye karşılık gelebileceği görüşünü savunmuştur. Son araştırmalarda Hazarlardaki Kabar boy adından yola çıkarak Kuber'in "başkaldıran, , isyan eden; asi" manasına karşılık gelebileceği görüşünü savunulmuştur. Ayrıntılı bilgi için; Yusuf Gedikli, "Bulgar Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler:3, Kuber Kişi Adı Kuviaris, Kürigir Boy Adlarının Köken ve Anlamları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, (Temmuz-Ağustos 2020), C. 125, s. 247.

¹²² Kuberin halkının bugün Macaristan'da yaşayan Sekellerin atası olduğu tahmin edilmektedir. Türkçe bir kelime olan Sekel, dört ayağında ak olan at manasına karşılık gelmektedir. Szekely boy adı da buradan gelir. Avar hâkimiyetinde iken Kağan tarafından Frank sınırlarına günümüz Avusturya'nın doğusuna yerleştirilmişlerdi. Sekellerin menşei tartışmaları günümüzde halen devam etmektedir. Türk kökenli olduklarını gösteren önemli çalışmalar bulunmaktadır. Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, s.91.

¹²³ Sirmium, günümüzde Sırbistan sınırları içerisindeki Sremska Mitrovica'dır. 582 yılında Apsikh komutasındaki Avar birlikleri üç gün süren kuşatma sonrası Bizans İmparatoru'nu her yıl yüksek bir miktar vergi ödemeye zorlayan bir anlaşma ile şehri almıştır. The Chronicle Of Theophanes Confessor, *Byzantine And Near Eastern History, AD 284 813*, (Oxford 1997) s.374-375.

¹²⁴ Osman Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, (İstanbul: Kitabevi, 2016), s.274.

boyu ile Don Nehri’ni geçerek yeni bir yurt arayışına girmiştir.¹²⁵ Bu boylar daha sonra “İtil Bulgar Devleti’ni oluşturacaktır. Şehircilik, ticaret, hayvancılık ve dericilik gibi alanlarda oldukça önemli bir seviyeye kavuşmuş olan İtil Bulgar Devleti kendi döneminde önemli bir gücü temsil etmektedir. Bulgar şehirleri ve ticaret hayatı hüküm sürdükleri döneme ve bölgeye damgasını vurmuştur. Kaynaklarda ismi geçmeyen kardeşlerin en küçüğü de Ravenna bölgesinde bulunan Pentapolis şehrine yerleşerek Hristiyan devletine katılmıştır.¹²⁶ Bu tarihlerde bölgede Bizans İmparatorluğu’na bağlı Ravenna Eksarhlığı bulunmaktadır. İşperih¹²⁷ ise beraberindeki Kutrigurların da aralarında bulunduğu boylar ile Azak Denizi’nin batısında Hazar hâkimiyetinde oturuyorken 659 yılında Hazarların artan baskısı nedeniyle yurdundan ayrılarak; Dinyeper ve Dinyester Nehirlerini geçip Tuna Deltası’nda bulunan “Onglos” adı verilen bölgeye yerleşmiştir.¹²⁸

1.3. İşperih Han ve Kuruluş Devri

Kubrat’ın devlet idaresinde olduğu sırada oğlu İşperih’in Büyük Bulgar Devleti yönetiminde üstlendiği role dair kaynaklarda herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Ancak babasının ölümünü sonrası yaşanan siyasî çözülme sürecinde gelişen olayların ardından İşperih’in, beraberindeki boylarla birlikte Özü, Turla ve Prut Vadileri boyunca ilerleyip, 679 yılı dolaylarında Dinyeper ile Dinyester Nehirlerini geçerek Tuna Nehri kıyısında Güney Besarabya’ya yerleştiği bilinmektedir.¹²⁹ Bizans İmparatorluğu’nun sınırına yakın bu bölgede oluşturduğu teşkilatlanma ile tarih sahnesine çıkmıştır.¹³⁰ Bizans İmparatorluğu gibi bölgenin güçlü siyasî otoritesi konumunda olan bir imparatorluğun hemen yanı başında yeni bir devlet teşkilatlandırmak, oldukça cesaret gerektiren bir girişimdi. Bu tarihî fırsatı

¹²⁵ Zlatarski, *İstoriya na Bulgarskata*, s.151.

¹²⁶ Ali Ahmetbeyoğlu, “Tuna Bulgar Devleti Bizans Münasebetleri”, *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya Üniversitesi Balkan Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, C.1, (2013), s.136, Hatice Aydın, *Theophanes Confessor’ün Kroniğinde Türkler:284-813*, (Kronik Kitap, 2024), s.199.

¹²⁷ Batılı kaynaklarda Asparuh olarak kaynaklara geçmiş olan isim, “Bulgar Hakanlar Listesi”nde İşperih olarak yer almaktadır. “Biz çalışmamızda Türkçe olan “İşperih” ismini kullanmayı tercih ettik. Esperî” kelimesi Türkçede “delice doğan” anlamına gelmektedir. Sondaki “k” ise küçültme ekidir. Osman Karatay, “Tuna Bulgarları”, s.277.

¹²⁸ Hamit Zübeyr Koşay, *Bulgar Türklerinin Eski Tarihi*, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, (eserde basım tarihi bulunmamaktadır), s.5, Veselin Besevliev, *Pürvobülgari Istoriya*, (Sofya 1984), s.57.

¹²⁹ Steven Runciman, “Ortaçağların Başlarında Avrupa ve Türkler”, *Belleten*, C.7, S.25, (1943), s.51.

¹³⁰ Emel Esin, “Türk Tarihi Işığında” s.18

değerlendiren İşperih, merkezi Varna ile Şumnu arasında olan “Tuna Bulgar Devleti”ni kurmuştur. Deliorman ve Dobruca dolaylarındaki bu bölgenin o devirdeki ismi “Küçük İskitya” idi.¹³¹ Burası Mezya ve Dacia’nın doğu bölgesidir.

Bizans’a komşu bir bölgede teşkilatlanmış olması nedeniyle, İşperih ve kurduğu devlet hakkındaki ilk bilgilerin önemli bir kısmı Bizans kaynaklarından öğrenilmektedir. Bu bağlamda, dönemin önde gelen Bizans kronikleri olan Nikephoros ve Theophanes de İşperih’in Dinyeper ve Dinyester Nehirlerini geçerek Tuna kıyılarına ulaştığını ve burada kalıcı bir yerleşim sahası oluşturduğunu belirtmektedir:

*“... İşperih, Dinyeper ve Dinyester (Tuna’dan daha kuzeyde olan) Nehirleri geçerek ve Onglos’ ulaştığında iki nehir (Dinyeper ve Dinyester) arasındaki alana yerleşmiş, çünkü bölgenin her taraftan korunaklı ve zapt edilemez olduğunu görmüştür; yakından bataklık oluşu, uzaktan da nehirlerle çevrili olması, bölünmüş olan boyunda düşmana karşı büyük bir güvenlik sağlamaktaydı.”*¹³²

*“... İşperih, Danapris ve Danatris Nehirlerini geçti ve İstros yakınlarında kendi dillerinde Onglos denilen önü güvenli ve geçilmez bir bataklıkla arkası ise uçurumla çevrili erişimi zor ve düşman tarafından zapt edilmesi mümkün olmayan bir yere yerleşti.”*¹³³

Bizans kayıtları dışındaki erken döneme ait farklı kayıtlarda Bulgarların Bizans sınırına gelip yerleşmelerine dair farklı bilgiler bulunmaktadır. Süryani yazar Mikail, Asya içlerinden 30 bin kişilik toplulukla birlikte üç kardeşin geldiğini ve bunlardan “Bulgarios”un kendi 10 bin kişisini alarak Bizans arazisine yerleştiğini bildirmektedir.¹³⁴ Bu anlatım, Bulgarların bölgeye tek bir göç dalgasıyla değil, farklı boy ve önderlikler altında kademeli biçimde geldiklerini düşündürmektedir. Ayrıca Mikail’in kaydı, erken Bulgar göçlerinin yalnızca askerî değil, aynı zamanda yerleşim ve siyasî örgütlenme niteliği taşıdığına da işaret etmektedir.

¹³¹ Mithat Aydın, “Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış (681-1018)”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.11,8 (2002), s.117.

¹³² Theophanes, s.359, Aydın, *Theophanes Confessor’ün Kroniğinde*, s.139-199.

¹³³ Nikephoros Kısa Tarihi, s.62-63.

¹³⁴ Karatay, “Tuna Bulgarları”, s.273.

Tuna Bulgar Devleti'nin kuruluş sürecine dair önemli ipuçları, dönemin Hazar kaynaklarında da yer almaktadır. Özellikle Hazar kağanı Yusuf'un mektuplarında¹³⁵ Bulgarlarla ilgili verdiği bilgiler, Bulgar topluluklarının nüfus yoğunluğu ve bölgesel dağılımı hakkında dikkat çekici veriler içermektedir. Yusuf, söz konusu mektubunda Bulgarların (V-n-n-t-r-lar) “deniz kıyısındaki kum kadar çok” olduklarını, Hazarlar karşısında tutunamayarak yurtlarını terk etmek zorunda kaldıklarını ve Tuna Nehri dolaylarına yerleştiklerini bildirmektedir.¹³⁶ Bu anlatı, tarihsel bağlamda değerlendirildiğinde, Yusuf'un bahsettiği Bulgarların Tuna Bulgarları değil, Kubrat tarafından kurulan Büyük Bulgar Devleti'ne mensup olan Bulgarların olması kuvvetle muhtemeldir. Zira İspereh önderliğinde Tuna bölgesine gelen Bulgar topluluklarının nüfus bakımından bu denli kalabalık bir kitle oluşturmaları mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla Yusuf'un bahsettiği Bulgarlar, henüz dağılma sürecine girmemiş, Kubrat dönemindeki birleşik Büyük Bulgar Devleti'nin mensupları olmalıdır. Kubrat'ın ölümünü takiben devletin çeşitli kollara ayrılmasıyla birlikte, bu büyük nüfusun önemli bir kısmı Hazar baskısı karşısında batıya, bir kısmı ise kuzeye çekilmiştir. Hazar Kağanı Yusuf'un ifadeleri, bu dağılma sürecinin hem Hazarlar hem de Bulgarlar açısından ne denli geniş ölçekli bir nüfus hareketine yol açtığını göstermektedir.

Bu dönemde bölgede etkin siyasi güç olarak mevcut olan Avarların zaten yaşadıkları iç çatışmalar sonrası otoritesi zayıflamıştı. Bulgar teşekkülünün tutunmasına karşı duracak güçte değillerdi.¹³⁷ İspereh'in Tuna Bulgar Devleti'ni teşkilatlandığı sırada Bizans tahtında ise İmparator IV. Konstantinos, bulunmaktaydı. Bu dönemde Bizans İmparatorluğu, özellikle doğu sınırlarında Arap ordularına karşı yoğun askerî mücadeleler yürütmekteydi. Uzun süre Bizans yurduna akınlarına devam eden Arap birlikleri önemli başarılar elde etmiştir. Hatta İstanbul surları önüne kadar gelen Arap donanmasını, Bizans kuvvetleri o tarihlerde ilk defa kullandıkları “Grek ateşi”¹³⁸

¹³⁵ 10.yüzyıl Hazar Kağanı Yusuf'un, ülkesi hakkında bilgi edinmek isteyen Endülüs Emevi Halifesi III.Abdurrahman'ın danışmanı Hasday bin Şaprut'a yazdığı mektup önemli tarihi bilgiler içermektedir. Osman Karatay ve Muvaffak Duranlı, “Hazar Kağanı Yusuf'un Endülüs'e Mektubu”, Bilig,(Kış 2013), S.64, s.199-230.

¹³⁶ Karatay ve Muvaffak Duranlı, “Hazar Kağanı Yusuf'un”, s.209.

¹³⁷ Geza Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, (Ankara 1984), s.46, Ahmetbeyoğlu, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar Türkleri Tarihi*, s.99.

¹³⁸ IV. Konstantinos döneminde Kallinikos ve Suriyeli bir Grek göçmen tarafından bulunmuş olan Grek Ateşi ilk kez burada kullanılmıştı. Buna hazırlıklı olmayan Arap kuvvetlerinin de başarısız olması kaçınılmazdı. İbrahim Sarıçam, “Arapların İstanbul Kuşatmaları”, 550. Yılında Fetih ve İstanbul, (Ankara:Türk Tarih Kurumu,2007), s. 56.

(ὁ γράφον πῦρ) sayesinde güçlükle p sk rtebilmiştir. Arap ordularının başında bulunan Muaviye, seferde başarısız olunca imparator ile 30 yıllık bir barış anlaşması imzalayarak; her yıl 3000 dinar, 50 köle ve 50 at göndermeyi kabul etmek zorunda kalmıştır.¹³⁹ Bu gelişme, Bizans'ın doğu cephesinde geçici de olsa bir istikrar sağlamasına olanak tanımıştır. Böylece Bizans, hem doğuda Arap tehdidini geçici olarak bertaraf etmiş hem de batıdaki siyasi ilişkilerinde yeniden bir denge kurma imkânı bulmuştur.

Bizans ile Arap kuvvetleri arasındaki zorlu mücadelenin kazananı olan İmparator IV. Konstantinos her dönem farklı milletlerin hayali ve hedefi olan İstanbul'un Bizans hâkimiyetini korumuş; kazandığı zafer ile Müslümanların eline geçmesine engel olarak Avrupa'nın ve Hristiyan dünyasının kaderini etkilemiştir.

İşte tam da bu tarihlerde ülkenin kuzeyinde ani bir gelişme olarak yeni bir ‐Bulgar‐ teşkilatlanmasının Bizans ile komşu olması imparatorluk için hiç iyi bir gelişme olmamıştır. Bölgedeki Türk boylarının ve özellikle Hun ve Avar birliklerinin geçmişteki İmparatorluk topraklarına akınlarının yarattığı tahribat fazla olmuştur. Hatta İmparator I. Anastasios'un İstanbul savunması için yaptırdığı Uzun Sur olarak bilinen ‐Anastasios Surları‐ Bulgarlar ve Tuna'yı geçmelerinin ardından tehlikeyi önlemek için yapılmıştır. Bu sur Selymbria'dan (günümüz Silivri) başlayıp Trakya'yı boydan boya Karadeniz sahillerine kadar uzanmaktadır.¹⁴⁰ Bu sebeple bu yeni Bulgar teşkilatlanmasının büyümeden etkisiz hale getirilmesi gerektiği kanaatinde olan İmparator bizzat dördüncü donanma filosu ile harekete geçmiştir. Anadolu birlikleri Tuna'yı aşarken, imparatorun başında bulunduğu donanma da Karadeniz'i geçerek Tuna'nın kuzeyine yönelmiştir. İşperih bölgeye yerleşirken Bizans'ın buna razı olmayacağını ve s regelecek mücadeleleri tahmin etmiş olmalıdır. Bu sebeple bu yeni devlet oluşumunun Bizans kuvvetleri karşısında temkinli ilerlemesi gerektiğini bilerek ilk karşılaşmada savunma ağırlıklı bir strateji tercih etmiştir. Bulgar kuvvetleri, bölgenin bataklık ve engebeli arazi yapısını lehlerine kullanarak, 3 metre derinliğinde, 10 metre genişliğinde ve 2 metre yüksekliğinde tabyalar inşa etmişlerdir. Bu savunma

¹³⁹ Edward Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve  k ş Tarihi*, ev. Asım Baltacıgil, Meral Herzem, C.6, (İndie Kitap, 2020), s.136, Adem Apak, ‐Emeviler Döneminde Anadolu'da Arap- Bizans Mücadelesi‐, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.18, S.2, (2009), s.107

¹⁴⁰ Küçüksipahioğlu, ‐Ankhialos Savaşı'na‐, s.213.

hattı, Bizans ordusunun ilerleyişini büyük ölçüde yavaşlatmıştır.¹⁴¹ Bulgar ordusunun Bizans birlikleri karşısında bu kadar süre dayanabileceğini tahmin etmeyen imparator, harekât uzun sürünce, yorgun ve hasta düşmüş ve dinlenmek için Mesembria'ya (Nessebar) çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁴² Ardından Organize olamayan Bizans ordusu bu durumu yanlış yorumlayınca, imparatorun savaş meydanında kendilerini bırakıp kaçtığını düşünerek paniğe kapılıp geri çekilmiştir. Bulgar birlikleri de bu durumu kendileri için fırsata çevirmeyi bilmiş ve geri çekilen Bizans kuvvetlerini takip ederek hezimete uğratmışlardır. Böylece; Tuna'yı geçen Bulgar birlikleri Varna'ya kadar gelmiştir.¹⁴³

Bu zafer, yalnızca Bizans'a karşı kazanılmış bir askerî başarı değil, aynı zamanda Bulgar siyasî teşekkülünün Balkanlarda kalıcılığını sağlayan stratejik bir dönüm noktası olmuştur. İspereh Han hem savaş taktiklerindeki üstünlüğü hem de stratejik öngörüsü sayesinde Bizans'a karşı önemli bir başarı elde etmiştir. Geldikleri yerin, Tuna Nehri, dağ geçitleri ve Pontus Denizi sayesinde daha güvenli olduğunu düşünerek buradaki Slav kabilelerini yerlerinden etmişlerdir¹⁴⁴. Bölgede bulunan Slav boyları bu zafer sonrası vergi ödeme şartıyla Bulgar otoritesini tanımışlardır. Yanı başında böyle bir oluşuma müsaade vermek istemeyen Bizans, bu yeni devletin bölgede tutunmasına engel olamamış ve Eski Mezya eyaletinde, Tuna ile Balkan Dağları arasındaki bölgede Bulgarlar bir devlet kurmuştur.¹⁴⁵ Bölgenin coğrafi yapısını avantaj olarak kullanmayı bilen Bulgarlar, bundan sonra sırasıyla Dobruca ve Deliorman'ı da aldıktan sonra güneye ve batıya doğru genişlemiştir. Filibe-Burgaz hattının kuzeyine yerleşerek Vidin ve çevresini de kontrol altına almışlardır. İspereh Han, günümüz Şumnu sınırları içinde kalan yerde başkent Pliska'yı kurmuştur.¹⁴⁶ Diğer taraftan, bölgede bulunan Slav kabilelerinden Sever'e, doğuda Beragaba Dağ

¹⁴¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), s.157.

¹⁴² Norwich, *Bizans Erken Dönem*, s.265, *Nikephoros Kısa Tarih*, s.63.

¹⁴³ Osman Karatay, "Tuna Bulgarlar Devletinin İlk Asrı: Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)", *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, (İstanbul: Ötüken,2018) s.174.

¹⁴⁴ Theophanes, s.499.

¹⁴⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*,118.

¹⁴⁶ Osman Karatay, "Tuna Bulgarları", *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, (İstanbul: Ötüken,2018), s.139-140.

geçitlerine Bizans sınırı muhafızlığı, diğerlerini de Avar sınırlarını gözetlemeleri görevini vermiştir.¹⁴⁷

Slavlar bölgede sayıca fazla olmasına rağmen bir düzen ve disiplin anlayışına sahip değillerdi. Teşkilatlandıraraklar, bölgedeki Slavları da teşkilatlandırarak kendi devletlerine tabii kılmışlardır.¹⁴⁸ Bunu yaparken Bulgar yönetimi, bozkır Türk devlet geleneğine uygun olarak, hâkimiyeti altındaki halkların sosyal yaşamına doğrudan müdahale etmemiştir. Slavlar, kendi yaşam tarzlarını sürdürme hakkını korumuş; buna karşılık vergi ödemek ve askerî seferler ile sınır muhafazası görevlerini yerine getirmekle yükümlü olmuşlardır. Böylelikle Slav kabileleri, Bizans'tan gelebilecek olası saldırılarda öncü kuvvet olarak kullanılmak üzere devletin savunma sistemine entegre edilmiştir. Ayrıca Bulgarlar, Karadeniz kıyılarında, Balkan geçitlerinde ve Tuna-Balkan hattında bir dizi askerî tahkimat ve kale inşa ederek savunma hatlarını güçlendirmiştir.¹⁴⁹

İşperih'in bu hızlı ilerleyişi karşısında çaresiz kalan imparator diplomatik bir çözüm arayışına girmiştir. 681 yılında imzalanan antlaşma ile Bizans, Bulgarların Mezya ve Skitya bölgelerine yerleşmesini kabul etmiş ve onlara yıllık vergi ödemek durumunda kalmıştır.¹⁵⁰ Bu antlaşma, yalnızca Bizans'ın geçici bir geri adımı değil, aynı zamanda Tuna Bulgar Devleti'nin uluslararası meşruiyetinin ilk resmî belgesi niteliğindedir. Bizans kaynaklarında bir utanç olarak geçen bu anlaşma Bulgar hanı için son derece önemli bir başarı olmuştur. Bizans İmparatorluğu tarihinde ilk kez olarak Balkan Yarımadası'nın önemli bir parçası üzerindeki egemenliğinden vazgeçmek zorunda kalmıştır. “Barbar” Türkler konusunda oldukça tecrübeli olduğunu düşünen imparator, doğudaki mücadelenin yıprattığı orduyu toparlayıp ilk fırsatta yeniden Bulgarlar üzerine yürüyebilmek için zaman kazanmak adına anlaşmayı ve vergiyi kabul etmiştir.

¹⁴⁷ Veselin Beshevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit ı Kultura*, (Plovdiv 2008), s.79, Osman Karatay, “Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2 (Kış 2010), s.6, Karatay, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.276.

¹⁴⁸ Francis Dvornik, *The Slavs Their Early History and Civilization*, *American Academy of Arts and Sciences*, (Boston 1956), s.66.

¹⁴⁹ Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s.47; Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.63.

¹⁵⁰ Lyudmila Doncheva Petkova, “Ethnic Changes in Present Day Bulgaria in the 6th-9th Centuries”, *Avars, Bulgars, Magyars on the Middle and Lower Danube*, (Sofya 2014), s.17, Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s.21, Fatma Çapan, “VI. Asrın Başlangıcından Bulgarların Hristiyanlığı Kabul Etmesine Kadar Doğu Roma İmparatorluğu ile Bulgarlar Arasındaki Siyasi İlişkiler”, *History Studies*, 12/4, (Ağustos 2020), s.1548.

Ancak bu süreç, Bizans'ın niyetinin aksine, Bulgarların Balkan Yarımadası'nda kalıcı bir siyasî güç haline gelmesini sağlamıştır. Böylece, 681 yılında Tuna Bulgar Devleti, Bizans karşısında önemli bir siyasî teşekkül olarak bölge siyasetindeki yerini almıştır. Bizans tarihi açısından oldukça önemli olan bu askerî mücadeleyi Bizanslı tarihçiler Theophanes ve Nikephoros'un kroniklerinde ayrıntılı olarak yer almıştır. Theophanes'in anlatısına göre;

“İmparator Konstantinos kafir ve temiz olmayan insanların, Tuna'nın ötesindeki yerlere, Oglos'a yerleştiğini öğrenince etrafındaki bölgelere zarar verir endişesiyle askerlerine Trakya'ya doğru harekete geçmeleri emrini verdi. Ordu, deniz ve karadan savaşa başladı. Ordu Oglos ve Tuna'ya doğru ilerledi. Bulgarlar karşılarındaki ordunun kalabalık olmasından dolayı ümitsizliğe kapılarak önceden düşen yerlerdeki kalelere sığındı. Bu olaydan sonra hiçbir Bulgar ortaya çıkmaya cesaret edemedi ve Romalılar bataklıktan dolayı savaşamadı. Romalıların bu zayıflığı karşısında kötü kabile toplanmış ve kuvvetlenmişti. İmparator gut hastalığına yakalandı ve Mesembria'ya çekilmek zorunda kaldı. İmparatorun ordusu, imparatorun onları yalnız bıraktığı ve geri döndüğü dedikodusundan etkilendi. Bunu fırsat bilen Bulgarlar orduya karşı hücumla geçti ve birçok süvariye kılıçlarıyla öldürdü. Birçok asker yaralandı. Tuna'ya kadar onları takip eden Bulgarlar bu nehri geçti.”¹⁵¹

Bu bilgiler; Bizans ordusunun kuzey sınırlarında karşılaştığı zorlukları ve Bulgarların stratejik üstünlüğünü açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Theophanes'in gözlemleri, Bizans askerî sisteminin coğrafi koşullar ve moral zafiyetleri karşısında etkisiz kaldığını; buna karşın Bulgarların bölge topografyasını avantaja dönüştürerek kalıcı bir hâkimiyet sağladıklarını göstermektedir.

IV. Konstantinos'un, Tuna ile Balkanlar arasındaki bölgeyi¹⁵² Bulgarlara bırakmak zorunda kalmasıyla Karadeniz sahilinin büyük bir kısmı Türk hâkimiyetine geçmiş oldu. Her ne kadar Bizans bu devleti komşu olarak kabul etmiş görünse de Tuna Bulgar Devleti hâkimiyetinin bağımsız olarak son bulmasına kadar yerlerinden çıkarmak

¹⁵¹ Theophanes, s.359, Nikephoros Kısa Tarih, s.63, Fatma Çapan, *Balkanlarda Bizans Türk İlişkileri (IV-Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2013), s. 158.

¹⁵² Yani eski Mesya ile küçük Skitya (bugünkü Dobruca) bölgesidir.

hedefinden vazgeçmeyecektir. Bu stratejik çerçevede Bizans, Bulgar tehdidine karşı sınır güvenliğini sağlamak ve ilerleyen dönemlerde olası seferler için askerî bir üs oluşturmak amacıyla 687 yılında “Trakya Theması”nı tesis etmiştir.¹⁵³ Oluşturulan bu yeni idarî yapılanma hem bölgesel güvenliği sağlamak hem de gelecekte Bulgarlar üzerine düzenlenecek askerî seferler için stratejik bir üs oluşturmak maksadını taşımaktaydı.

Bizans’ın Bulgarlar karşısında yenilgisi ve kurulan devleti tanınması imparatorluk için zafiyet olsa da diğer taraftan Tuna Bulgar Devleti, konum itibarıyla aslında Bizans’a kuzeyden gelen kavimlerin istilalarına karşı tampon bölge olmuştur. Bu anlamda Bizans için bir kazanım olmuş ve dolaylı da olsa Bizans’ın maddi ve manevi gelişmesine katkı sağlamıştır. Uzun süre bu göçer kavimlerin akınlarıyla uğraşmak zorunda olan Bizans, Tuna Bulgar Devleti sayesinde kısmen de olsa bu akınlardan kurtulmuştur. Bu durum, Bizans’ın hem siyasî hem de ekonomik yönden istikrar kazanmasına ve böylece doğuda Araplarla süregelen mücadelelerine daha fazla odaklanabilmesine olanak tanımıştır.

Ogurların kurduğu en uzun ömürlü siyasî teşekkül olan Tuna Bulgar Devleti’nin kurucusu İspereh Han, dönemin iki önemli siyasî gücü olan Bizans ve Avar İmparatorlukları arasında denge politikası izleyerek devletin varlığını korumayı başarmıştır. İleri görüşlülüğü ve siyasî kabiliyeti sayesinde devletini kısa sürede Balkan coğrafyasında etkili bir güç hâline getirmiştir.

IV. Konstantinos 685 yılında öldükten sonra Bizans tahtına oğlu II. Justinianos geçtiği sırada İslam dünyasında da halifelik makamına Abdülmelik geçmiştir. İki taraf arasında önceki dönemde yapılmış olan anlaşma tekrarlanarak Abdülmelik, Bizans’a ödenmekte olan vergi miktarını arttırmak zorunda kalmıştır.¹⁵⁴ Bu sayede ülkenin doğu sınırında geçici bir istikrar sağlayan imparator, dikkatini Balkanlara çevirmiştir. II. Justinianos, imparatorluğun yanı başında kurulan bu yeni devletin hâkimiyetini tanımak istemiyordu. Bu sebeple babasının sağlığında İspereh ile bir anlaşma yaparak

¹⁵³ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.124, Kaan Akar ve Merve Altay, “Asparuh ve Tervel Hanlar Dönemlerinde Tuna Bulgar-Doğu Roma İlişkileri 697-718”, *Akademik Düşünce Dergisi*, Sayı: 9, (Bahar 2024), s.35.

¹⁵⁴ Norwich, *Bizans Erken Dönem*, s.267.

kabul ettiği vergiyi ödemeyeceğini bildirerek bu anlaşmayı fiilen geçersiz kılmıştır. Diğer taraftan bölgede önceden beri dağınık halde yaşıyan ve imparatorluk için bugüne kadar tehlike arz etmemiş olan Slavların, Bulgarlar ile iyi ilişkiler kurarak ittifak halinde oldukları görölmektedir. İmparatoru asıl rahatız eden durum; kalabalık Slav grupları ile böyle bir iş birliği yapan Tuna Bulgar Devleti'nin güçlenmesi ve ülkesi için tehlikenin büyümesidir. Bu sebeple Bulgarlarla mücadele için önce Slavların itaat altına alınması gerektiğini düşünmekteydi. Bölgedeki Slavları kontrol altına alarak Tuna Bulgar Devleti'nin gücünü kıracağı gibi Balkanlardaki varlığını kuvvetlendirmek istemekteydi. Bu amaçla 689 yılında çıktığı Selanik seferi sırasında çok sayıda Slav'ı itaat altına almıştır. Niyeti Slavları Bulgarlarla yaptıkları iş birliği nedeniyle cezalandırmaktı. Sonuçta Slavlar, Ege üzerinden Anadolu'ya gönderilmiş ve Opsikion themasında "stratiotes" ¹⁵⁵ olarak yerleştirilmişlerdir. ¹⁵⁶ İmparator, Bulgarların askerî desteğini kırmış olduğunu düşünürken kendisi ve ülkesi için yeni bir tehlike oluşturdunun farkında değildi. Anadolu'ya yerleştirilen Slavlar kısa süre sonra Araplar tarafından Suriye'ye nakledilmiş ve tıpkı Bizans'ın düşman gruplara uyguladığı strateji gibi daha sonraki mücadelelerde onları öncü kuvvet olarak Bizans'a karşı kullanmışlardır. Bizans'ın Araplar ile mücadelesini kaybetmesinde ve Ermenistan'ın elden çıkmasında işte bu Slav grupları etkin rol oynamıştır. ¹⁵⁷

Selanik seferinden dönen II. Justinianos'un ordusu, Güney Rodop bölgesinde Bulgar kuvvetleri tarafından pusuya düşürölmüştür. ¹⁵⁸ Beklenmedik bu saldırı karşısında Bizans ordusu ağır kayıplar vermiş, seferin tüm ganimetleri Bulgarların eline geçmiştir. İmparator ise yaralı olarak güçlölkle kurtulabilmiştir.

Tuna Bulgar kuvvetlerine karşı bir savunma planı olarak, IV Konstantinos'un oluşturdugu Trakya theması gibi II. Justinianos'un oluşturdugu Hellas theması da yetersiz kalmış ve Bulgarlar Devleti'nin genişlemesine engel olamamıştır. ¹⁵⁹ Bu durum karşısında Bizans imparatorları, Bulgar akınlarını durdurmak amacıyla yeni yöntemler geliştirmeye yönelmişlerdir. Diğer taraftan Bulgarların gerçekleştirdiği

¹⁵⁵ Gerektiğinde orduya katılması için kendilerine toprak verilen kesime Bizans'ta verilen isim.

¹⁵⁶ Bu tarihte Opsikion'a iskan edilen Slavların 30.000 kişilik bir ordu çıkaracak sayıda olduğuna rivayet edilmektedir. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.121-122.

¹⁵⁷ Norwich, *Bizanz Erken Dönem*, s.268-269.

¹⁵⁸ *Theophanes*, s.508.

¹⁵⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.124.

yağmalar, imparatorluğun iktisadî yapısını derinden sarsmış; talan edilen şehirler, gasp edilen ganimetler ve ödenen yüksek vergiler Bizans hazinesini zayıflatmıştır.

Ayrıca karşı saldırıya geçildiğinde verilen kayıplar da az değildir. Bu duruma çözüm olması için yeni politika olarak; II. Justinianos ülkenin batısında yerleşik bulunan Slavları Anadolu'ya, Anadolu halkını da Balkanlara yerleştirerek iki bölgenin de homojen yapısını değiştirmek istemiş ve böylece olası tehditlerin etkisinin azaltılmasını hedeflemiştir. Ancak bu politika beklenen sonucu vermediği gibi iki bölgede de toplumsal huzursuzluklara yol açmıştır. Yerleşik halk, yaşadığı bölgeleri terk etmeye zorlandığı için uygulamaya büyük tepki göstermiştir. Diğer taraftan Justinianos'un ülkede dinî yapılara ve imar faaliyetlerine oldukça fazla bir bütçe ayırması halkın vergi yükünü arttırmıştır. Artan bu ekonomik baskılar ve idari hoşnutsuzluk da Bizans'ta iç karışıklıklara zemin hazırlamıştır. Halk kötü bulduğu ülke idaresine karşı ayaklanmıştır. 695 yılı sonlarına doğru çıkan isyan ile Maviler partisi, Leontios'u İmparatorluk tahtına çıkarmıştır, isyanda baş yardımcıları öldürülen Justinianos da burnu kesilerek¹⁶⁰ Khersones'e¹⁶¹ sürgün edilmiştir.¹⁶² Sürgün edilmeyi gururuna yediremeyen Justinianos'un yeniden tahta dönebilme hırsıyla girdiği mücadele bize Tuna Bulgar ülkesinde "han" değişikliği yaşandığını göstermektedir. İşperih Han'ın yerine Bulgar ülkesinin başına geçen Tervel Han'ın ismi Bizans kaynaklarında ilk kez bu vesile ile yer almıştır.

Devleti kısa sürede teşkilatlandırarak siyasî varlığını sağlam temellere oturtan İşperih Han'ın, 701 yılı civarında vefat ettiği kabul edilmektedir.¹⁶³ Tuna Bulgarlarından günümüze ulaşan en önemli Türkçe yazılı kaynak olan Hakanlar Listesi'nde onun 61 yıl hüküm sürdüğü yazmaktadır. Tuna Bulgar Devleti'nin kuruluş tarihi göz önüne alındığında, bu sürenin doğrudan devletin varlık süresiyle örtüşmediği görülmektedir. Devletin kuruluşunun üzerinden yalnızca birkaç on yıl geçtikten sonra İşperih'in vefat

¹⁶⁰ Mesudi, *Kitabü't Tenbih ve'i İşraf*'ta "Akhrām" burnu kesik olarak tanımladığı II. Justinianos'un burnu ile birlikte dilinin altındaki damarının kesildiğinden bahsetmektedir. Mesudi, *Kitabü't Tenbih ve'i İşraf (Coğrafya ve Tarih)*, Ramazan Şeşen, (Bilge Kültür Sanat 2018), s.120.

¹⁶¹ Khersones şehri, Bizans için Alanlar, Avarlar, Bulgarlar, Slavlar, Hazarlar ve Peçenekleri gözlemledikleri önemli bir şehir idi. Başkente uzaklığı nedeniyle de bir sürgün şehri olmuştur. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 131

¹⁶² Justinianos "Rhinothetos" yani "Uzun Burun" adıyla anılıyordu. İsyân sonrası burnu kesilince bu çirkin görüntüden kurtulmak için altın bir burun yaptırmıştır. Gregory, *Bizans Tarihi*, s.177.

¹⁶³ David Marshall Lang, *The Bulgarians From Pagan Times To The Ottoman Conquest*, (1976), s.45.

etmiş olması, Hakanlar Listesi’nde belirtilen 61 yıllık yönetim süresinin daha geniş bir zaman dilimini kapsadığını göstermektedir. Bu süre “Bulgar”ları teşkilatlandırıp Tuna Bulgar Devleti’nde “han” olmadan önce de Bulgar boylarının başında idareci olduğu dönemleri de kapsıyor olmalıdır. Türk devlet geleneğinde, hükümdar oğullarının babalarının hâkimiyet döneminde belirli bölgelerde idarî görevler üstlendikleri bilinmektedir. Bu gelenek, bağlı boyların yönetiminde hanedan üyelerinin etkin rol almasını sağlamıştır. Dolayısıyla benzer bir uygulamanın Tuna Bulgarları arasında da var olduğu söylenebilir. İşperih’in 61 yıllık yönetim süresi, yalnızca Tuna Bulgar Devleti’nin resmî hükümdarlık dönemi değil, aynı zamanda babası Kubrat döneminde Bulgar boylarının başında bulunduğu süreyi ve babasının ölümünün ardından kendisine katılan boylarla Tuna Nehri kıyısına geldiği dönemi de içeriyor olmalıdır. Bu durum da erken dönem Bulgar siyasî yapısının Türk devlet geleneğinden izler taşıdığını ve hanedanın sürekliliğinin idarî uygulamalarda da sürdürüldüğünü ortaya koymaktadır.

İşperih, öldüğünde devlet arazisi Güney Beserabya, Dobruca, Aşağı Mezya ve Eflak Ovası’nın bir kısmını kapsamaktaydı.¹⁶⁴ İşperih’in üstün savaş taktikleri ve siyasî başarısı ardından ülke idaresine geçen oğul Tervel¹⁶⁵ zamanında da devam etmiştir. Bu dönem artık devlet teşkilatlanmasının oturduğu, Bizans’ın iç işlerinde dahi söz sahibi olunduğu bir dönem olmuştur.

Tuna Bulgar ülkesinde İşperih’in vefatının ardından Bizans’ta da Leontios’un saltanatı uzun sürmemiştir. Yeşiller Partisi taraftarları Apsimar, II. Tiberios ünvanıyla tahta çıkarılmıştır. Diğer taraftan II. Justinianos sürgünde olduğu Khersones’ta yeniden imparatorluk tahtına çıkmak için çoktan planlar kurmaya başlamıştı. Gizli gizli yürütmeye çalıştığı planlar ortaya çıktığında Khersones idaresi bunu hiç hoş karşılamamıştır. Bizans gibi güçlü bir imparatorluğu bu sebeple karşısına almak istemeyen Khersones idaresinin, kendisini İstanbul’a teslim etme niyetinde olduğunu öğrenince kaçarak Hazar ülkesine sığınmak durumunda kalmıştır.¹⁶⁶ Bizzat Hazar

¹⁶⁴ Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s.299.

¹⁶⁵ Tervel, Bulgar Hanları Listesi’ne göre 21 yıl hükümdarlık etmiştir. İsmi, Bizans kaynaklarında Terbelis, Latin kaynaklarında Terebellus, Slavca Terebelus şeklinde geçer.

¹⁶⁶ Gregory Abu’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, C.1, (Türk Tarih Kurumu, 1945, s.190, Aydın, *Theophanes Confessor’un Kroniğinde* s.204

kağanının huzuruna çıkararak ülkesinde kalması için izin istemiştir. Hazar topraklarında kalma isteği kabul edilince yeniden taht hayalleri ile plan yapmaya başlamıştır. Ancak bu planları tek başına gerçekleştirmesinin mümkün olmadığını düşünmekteydi. Bu sebeple kendisine yardım edecek askerî bir desteği Hazar kuvvetlerinden sağlayabilmek için Hazar kağanının kardeşi ile evlenmiştir. Bu evliliğin ardından eşi ile Hazar ülkesinin Kırım sahilinde bulunan Phanagoria'ya yerleşerek planlarına burada devam etmiştir. Hazar kağanının kardeşi bu evlilik ile Hristiyanlığı kabul ederek Theodora ismini almıştır.¹⁶⁷ Hazarlar siyasî ve idarî açıdan dönemin en güçlü devletlerinden biriydi. Böyle bir desteğin işini kolaylaştıracağını düşünüyordu. Tahmin ettiği gibi bu evlilik, Hazarların gücünü bilen ve böyle bir mesele yüzünden Hazarlar ile mücadeleye girmek istemeyen imparatorlukta endişe yaratmıştır. Bu sebeple Hazar kağanına Justinianos'u derhal teslim etmesi gerektiği bildirilmiştir. Hazar Kağanlığı da o dönem Bizans İmparatorluğu ile iyi olan ilişkilerini böyle bir sebepten bozmak istemiyordu. Bu sebeple Hazar kağanının kendisini Bizans İmparatorluğu'na teslim etme düşüncesinde olduğunu eşinin adamlarından öğrenince, bulunduğu Phanagoris'dan deniz yoluyla kaçarak Bulgar Hanlığı'na Tervel'in yanına sığınmıştır. Eşi Theodora'yı ise güvenliği için Hazar topraklarında bırakmıştır.¹⁶⁸

İlginçtir ki, Bizans tahtında iken Bulgarların askerî gücünü küçümseyen Justinianos, şimdi yeniden tahta çıkabilmek için kaderini aynı gücün eline bırakmak durumunda kalmıştır. Diğer taraftan Tervel Han'ın, Bizans gibi güçlü bir imparatorluğu karşısına alma riskini göze alması, Tuna Bulgar Devleti'nin bu dönemde artık siyasî, askerî ve idarî bakımdan olgun bir teşkilat yapısına eriştiğini göstermektedir.¹⁶⁹

Bizans ile uzun süredir gerek siyasî gerek askerî düzeyde karşı karşıya gelen Tuna Bulgar Devleti için bu durumu, önemli bir diplomatik ve stratejik fırsat olarak değerlendiren Tervel Han, kendisine sığınan devrik imparatora yardım etmeyi kabul etmiştir. Bu girişim hem Bulgarların bölgesel nüfuzunu artırmak hem de Bizans üzerindeki baskıyı siyasal bir avantaja dönüştürmek adına elverişli bir zemin oluşturmuştur. 705 yılında II. Justinianos ve Tervel Han, aralarındaki ittifakın gereği

¹⁶⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.132.

¹⁶⁸ *Theophanes*, s.520-521.

¹⁶⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, "Tervel Han", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991), s.565.

olarak Bulgar kuvvetleriyle birlikte İstanbul üzerine yürümüştür. Ancak her iki lider de şehrin güçlü surlarıyla meşhur savunma sistemini aşmanın kolay olmayacağını farkındaydı. Bizans ordusu gerek sayı bakımından gerekse donanım açısından hâlen dönemin en güçlü askerî yapılarından birine sahipti. Bu nedenle, İstanbul kuşatması çetin bir mücadeleye sahne olmuştur. Nitekim kaynakların aktardığına göre surlar önünde üç gün kadar mücadele ettikten sonra su kanallarından şehre girmeyi başarmışlardır.¹⁷⁰ Böylece Bulgar kuvvetlerinin desteğiyle Justinianos tahtı ikinci kez ele geçirmiştir.¹⁷¹ Bu başarının ardından Tervel Han, Bizans tarihinde bir ilke imza atarak “Caesar” (Sezar) ünvanı ile onurlandırılmıştır.¹⁷² Daha önce hiçbir yabancı hükümdara verilmemiş olan bu ünvan, Bizans İmparatorluğu’nun Tuna Bulgar Devleti’ne ve Tervel Han’ın şahsına duyduğu saygının yanı sıra, onun siyasî ağırlığını da göstermektedir. Ayrıca Tervel Han, İmparator II. Justinianos’un tahta yeniden çıkış töreninde İmparator’un yanında oturarak Bizans halkının gösterdiği saygı ve selamlamaları kabul etmiştir. Bu sahne, Bizans’ın diplomatik tarihinde yabancı bir hükümdarın Bizans tören düzeni içerisinde resmî biçimde tanındığı ilk örnek olarak kayda geçmiştir. Ayrıca 681 yılında Bizans ile Bulgarlar arasında imzalanmış olan anlaşma yeniden yürürlüğe girmiş ve Bizans vergi ödemeye devam etmiştir.¹⁷³

Tervel Han’ın, tahttan indirilmiş olan Bizans imparatoru II. Justinianos’a sağladığı askerî destek, yalnızca Bizans ve Bulgar kaynaklarında değil, dönemin İslam kaynaklarında da yer bulmuştur.

“On yedinci Rum Meliki (Bizans İmparatoru) Ustinyanus (Emevi Halifesi) Abdülmelik zamanında Ehram (yarık) olarak bilinen dokuz sene hükümdarlık yaptı. Sonra tahttan uzaklaştırıldı ve burnu yarılarak konuşmaması için dilinin altındaki damar kesildi. Bununla kurtuldu. Bir adaya sürüldü (ancak oralardan) kaçtı ve kendisine yardım etmesi için Hazar Meliki’nin yanına gitti ve orada evlendi. Fakat onların yanında aradığını bulamayınca Burcan Meliki Tarfela’ya (Tuna Bulgar Hanı Tervel) gitti.

¹⁷⁰ Besevliev, *Pürvobülgari İstoriya*, s.72, Aydın, Teophanes Confessor’un Kroniğinde s.206.

¹⁷¹ Zlatarski, *İstoriya Na Bulgarskata*, s.264-265, Paul the Deacon, *The History of the Langobards by Paul the Deacon*, çev. William Dudley Foulke, (Philadelphia 1907), s.273, Zahide Ekmekçi, *Konstantine Porphyrogenitus’un De Administrando Imperio Adlı Eserinin Çevirisi Ve Yorumlanması*, (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016), s.105.

¹⁷² Besevliev, *Pirvovulgarite İstoriya Bit* s.93, Golden, *Türk Halkları Tarihine*, s.258.

¹⁷³ Besevliev, *Pirvovulgarite İstoriya*, s.94.

*Onun yardımıyla büyük bir ordu ile İstanbul üzerine yürüdü. Galip gelen Justinianos, Aspimer'i tahttan indirip duruma hâkim oldu.”*¹⁷⁴

İslam kaynaklarındaki Mesudi'nin eserindeki bu kayıt; İslam coğrafyasının tarih yazımında Bizans-Bulgar ilişkilerinin farkında olduğunu ve Tervel Han'ın dönemin uluslararası siyasetinde dikkate değer bir figür hâline geldiğini göstermesi bakımından önemlidir.

İmparatorluk tahtına yeniden oturan II. Justinianos, hemen intikam peşine düşmüş ve muhalif grupları ortadan kaldırmıştır. Otoritesini yeniden sağlayınca eşi Thedora ve oğlu Tiberios'u da yanına getirtmiştir. O dönemde Bizans ülkesinde kadınların yabancılara gelin olarak verilmesi ya da gelin olarak yabancı alınması gelenek değildir. Ülkede ilk kez bir yabancı gelin “imparatoriçe” ünvanı taşıyordu.

Bizans tahtına ve idaresine hâkim olan Justinianos, tahtın büyüüne hemen kapılarak, imparatorluk kimliğine yeniden bürünmüştür. Kendisine yapılan Bulgar yardımını unutmuşçasına, tahta yeniden sahip olabilmek uğruna Tervel'e verdiği tavizlerin pişmanlığını yaşamaktadır. “Barbar” Tervel'i kendi dengi olarak görmüyordu. Şüphesiz en çok da “ceasar” ünvanının pişmanlığını yaşıyor olmalıydı. Bu sebeple 708 yılında Tervel Han ile daha önceden yapmış olduğu anlaşmayı bozarak bizzat Bulgar ülkesine saldırıya geçmiştir. Donanmanın da Ankhialos'ta pusuda beklemesini emretmiştir. Kalabalık Bizans birlikleri ile Balkan Dağlarından Odessos'a (Varna) girmeyi planlamıştır. Ancak o dönem Slav kabilesi Sever'in elinde olan bölgeden durumu izleyen Bulgar kuvvetleri ani bir saldırı ile Bizans kuvvetlerine ağır kayıp verdirmiştir. Justinianos, gücünü küçümsediği Bulgar kuvvetlerini mağlup edemeyeceğini anlayınca saklandığı kaleden ancak üç gün sonra kaçarak canını kurtarabilmiştir.¹⁷⁵ 708 yılında gerçekleşen Ankhialos Savaşı'nda Tervel Han liderliğindeki Bulgar kuvvetleri kalabalık Bizans birliklerini bozguna uğratmıştır.¹⁷⁶ Tervel Han, bu askerî başarısı ile başkent yakınlarında bulunan kaya üzerindeki yazıtta

¹⁷⁴ Mesudi, *Kitabü't Tenbih Ve'l İşraf*, s.120-121, Erman Şan, “Tuna Bulgar Hanlığı”, s.527-528.

¹⁷⁵ Theophanes, s. 525, Besevliev, *Pirvovulgarite Istoriya*, s.97, Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, (London 1930), s.32, Nikephoros *Kısa Tarih*, çev. Ali Ahmetbeyoğlu, s.71, Orhun Küskü, “Bulgar-Bizans İlişkilerine Ankhialos Savaşlarının Etkisi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/I, (Haziran 2022), s. 32., Nikephoros Patriarch of Constantinople, *Short History*, 1990, s. 105.

¹⁷⁶ Lang, *The Bulgarians From Pagan*, s.45, Karatay, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.278.

şu sözlerle anlatmaktadır: “Bulgarlara ve Tervel'e gitti ..Selanikteki amcalarım burnu kesik imparatora inanmadılar ve Ksinia'ya döndüler...onun bir... lideri Tervel, bir anlaşmayla imparatora... 5 bin ... verdi... imparator, benimle birlikte iyi kazandı.”.¹⁷⁷

Tervel Han komutasındaki Bulgar kuvvetleri, Bizans İmparatoru II. Justinianos'un ordusunu hem karadan hem denizden kuşatarak ağır bir yenilgiye uğratmış, Bizans ordusunun önemli bir kısmı savaş alanında imha edilmiştir. Tuna Bulgar Devleti'nin Bizans karşısında elde ettiği büyük askerî zaferlerden biri olarak tarihe geçen bu galibiyet yalnızca askerî açıdan değil, aynı zamanda Balkanlardaki güç dengesinin kalıcı biçimde değişmesi bakımından da önem taşımaktadır.

Tervel Han zafer sonrası Tuna ile Balkan Dağları arasındaki bölgeyi korumak ve kalıcı bir sınır düzeni tesis etmeye yönelik olarak Trakya sınır hattını kalelerle tahkim ettirmiştir. Bu maksatla; Varna Körfezi'nin güney kısmı boyunca yaklaşık 3 km uzunluğunda ve 6 metre yüksekliğinde bir set inşa edilmiştir.¹⁷⁸

Bizans cephesinde ise, Ankhialos yenilgisinin ardından sınır güvenliği yeniden gözden geçirilmiştir. İmparator II. Justinianos'un başarısız seferi Bizans'ın kuzey sınırlarının zayıflığını ortaya koymuş, bu nedenle IV. Kontantinos zamanında tesis edilmiş olan Trakya themasının yeniden düzenlenmesi zorunlu kılmıştır.¹⁷⁹ Bizans yönetiminin hem Tuna hattını korumak hem de Trakya'daki iç bölgelerde savunma hattı oluşturmak için yeni yerleşim politikalarına ihtiyaç duyduğu görülmüştür. Bu doğrultuda; Slav yerleşimleriyle zayıflayan bölge, yeniden Bizans tebaasıyla doldurulmak istenmiştir. Ancak bu iskân politikası, bölge halkı arasında hoşnutsuzluk yarattığı gibi ekonomik yükün artmasına da sebep olmuştur.

Ankhialos zaferi, İspereh'in devlet teşkilatlanmasını oluşturduğu dönemde sınır hattındaki Slav kabilelerini askerî müttefik konumuna getirmesinin kazanımlarını göstermesi açısından önemlidir. Tuna Bulgar Devleti'nin kuzeyde Slav kabileleri ve güneyde ise Bizans ile denge politikası izleyen bölgesel bir güç merkezi haline geldiği görülmektedir. Yürütmeyen da zafer sonrasında Bulgar-Bizans ilişkileri kırılğan bir

¹⁷⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, *Tarih Dergisi*, S.35, (2011), s.42-43.

¹⁷⁸ Lang, *The Bulgarians From*, s.45.

¹⁷⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.124.

denge üzerinde yürütmeye çalışmış; Bizans'ın yeni bir saldırıya girişme ihtimaline karşı hazırlıklı davranmıştır. Başarılı siyaseti ile yalnızca Bizans'ın askerî gücünü zayıflatmakla kalmamış, aynı zamanda Bulgarların siyasî meşruiyetini de pekiştirmiştir. Bu açıdan Ankhialos zaferi, Bizans'ın kuzey sınırında Türk hâkimiyetinin kalıcılığını kabul etmek zorunda kaldığı dönüm noktalarından biri olarak değerlendirilmektedir.

Tahta yeniden çıkmasının ardından otoritesini pekiştirmek amacıyla muhalif gruplara karşı baskıcı bir politika izleyen Justinianos, yalnızca başkentteki muhalifleri değil, sürgün edildiği Khersones halkını da kendisine destek olmadığı gerekçesiyle cezalandırmak istemekteydi. Ancak ülkesinde bu defa Hazarların da desteklediği bir isyan patlak vermiştir. Artan iç karışıklıklar karşısında çaresiz kalan II. Justinianos, bu defa ikinci kez Tuna Bulgar Han'ından yardım istemek durumunda kalmıştır. Kısa süre önce tahtı kazanması için ettiği yardımların sonradan unutulmuş olmasına rağmen Tervel Han yardım teklifini hiç düşünmeden yeniden kabul etmiştir.¹⁸⁰ Çünkü Bulgar hanları için hangi bahane ile olursa olsun Bizans'a karşı harekete geçme fikri her zaman cazip gelmiştir. Bu bağlamda Tervel'in desteği, görünüşte Justinianos'u yeniden tahta çıkarmaya yönelik olsa da gerçekte Bizans'ın iç istikrarsızlığından yararlanarak Bulgarların bölgedeki etkinliğini artırma amacına hizmet etmiştir. Ancak Bizans'a darbe vurabilmek ve durumu menfaatine çevirebilmek isteyen Tervel'in Bulgar kuvvetlerinin desteklediği II. Justinianos bu defa başarılı olamamıştır. Bizans içindeki siyasî çekişmeler kısa sürede yeni bir darbeye dönüşmüş; II. Justinianos, isyan sırasında öldürülerek yerine Ermeni asıllı Bardanes-Philippikos tahta çıkarılmıştır.¹⁸¹

Yaşanan bu siyasî gelişmeler, Tervel Han döneminde Tuna Bulgar Devleti'nin artık Balkan siyasetinin etkin bir gücü hâline geldiğini açıkça göstermektedir. Bizans iç siyasetindeki her değişim, Bulgar Hanlığı tarafından dikkatle takip edilmiş; devlet gerektiğinde askerî, gerektiğinde diplomatik müdahalelerle bölgedeki güç dengelerini şekillendiren bir aktör konumuna yükselmiştir.

¹⁸⁰ Florin Curta, ed. *Southeastern Europe in the Middle Ages, 500-1250*, (Cambridge University Press 2006), s.83.

¹⁸¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.134.

Justinianos'un ikinci imparatorluk süresi İslam kaynaklarında iki buçuk yıl olarak kaydedilmiştir Aynı kaynaklar, bu dönemin Bizans halkı açısından büyük bir zulüm ve baskı dönemi olduğunu da vurgulamaktadır: *"II. Justinianos, 'un ikinci iktidarı için Tarfela (Tervel Han) 'ya tahtı yeniden ele geçirirse kendisine her yıl haraç ödeyeceğini vaad etmişti. Bunu da yaptı. Rumlara zulmü arttı; kumandanlarından çoğunu öldürdü. Bu zulüm karşısında Rum (Bizans) halkı için dayanılmaz geldi ve onu öldürmek için anlaştılar."*¹⁸²

Justinianos'un ardından İmparatorlukta yaşanan taht değişikliği sonrası Tervel Han; ilk taht yıllarında müttefik olduğu Justinianos'un öldürülmesinin intikamını almayı kendisine bahane ederek Bizans'a karşı harekete geçmiştir. İkinci hâkimiyet döneminde Justinianos ile ittifakları düşmanlığa dönüştüğü bilindiği için Tervel'in niyetinin iktidar değişiminden doğan boşluktan istifade Bizans üzerine yürümek olduğu aşıkardır. Bu maksatla Trakya'yı yağmalayarak İstanbul önlerine kadar gelen Bulgar birliklerini durdurabilmek için imparator, Anadolu'dan takviye askerler getirmek zorunda kaldıysa da başarılı olamamıştır. Yenilginin ardından önce II. Anastasius (713-715) ardından III. Theodosios (715-717) Bizans tahtına geçmiştir.¹⁸³ III. Theodosios başa geçtiğinde ülke içindeki karışıklıklar devam ederken diğer taraftan doğuda Arap tehdidi de geçmiş değildi. Bizans bu sıkıntılar ile meşgul iken Tuna Bulgar Devleti topraklarının yukarı Struma Vadisi'ne kadar uzandığı ve en önemlisi dönemin Balkan ticaretinin yolu olan Belgrad-İstanbul karayoluna yaklaştığı görülmektedir.¹⁸⁴ Tervel bu gelişmelerin verdiği özgüven ile yeni Bizans imparatoruna bir anlaşma teklif etmiş ve 716 yılında imzalanan anlaşma ile iki ülke arasında sınır yeniden belirlenmiştir. Buna göre; Kuzey Trakya'dan başlayarak Edirne-Filibe yolunun Meriç ile kesiştiği hat iki ülkenin yeni sınırı kabul edilmiştir. Aynı zamanda imparator her yıl 30 libre altını vergi olarak Bulgar hanına göndermeyi taahhüt etmiştir.¹⁸⁵ Anlaşma ile iki ülke arasında karşılıklı esir değişimi yapılmıştır. Bununla

¹⁸² Mesudi, *Et-Tenbih ve 'i İşraf*, haz. Abdullah İsmail es-Savi, (Kahire: Mektebetü's-Şarkı'l-İslamiyye, 1938), s.140.

¹⁸³ Üren, "Doğu Avrupa'nın Devletlileri: Bulgarlar", *Hunlardan Türkiye Cumhuriyeti'ne Kuruluş*, (Timaş Tarih, 2023), s.154.

¹⁸⁴ Önder Tolun, "Tuna Bulgar Devleti'nin Ticaret Politikası", *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2023, 11(2), s.556.

¹⁸⁵ Ayşe Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti (679-1018)", *Türkler*, C. 2, (Ankara:Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.634, Çapan, "Doğu Roma İmparatorluğu ile Bulgarlar Arasındaki Siyasi İlişkiler", *History*

birlikte iki ülke tüccarlarının serbest ticaret yapabilmeleri adına birtakım ticarî düzenlemeler yapılmıştır. Anlaşmaya göre bu tüccarların pasaport taşımaları ve sattıkları ürünlerin iki ülkenin yetkili makamları tarafından damgalanmış olması zorunlu olmuştur.¹⁸⁶ Bu anlaşma daha önce Tuna Bulgar Devleti ile Bizans arasında yapılmış anlaşmalardan farklı olarak bir ticaret anlaşması niteliğinde olması açısından oldukça önemlidir. Anlaşma sayesinde Bulgarlar ile Bizanslılar eşit ticarî haklar elde etmiştir. Ülkenin artık ticarî açıdan da Bizans ile eşit düzenlemeler talep edebilecek seviyeye gelmiş olması bakımından önemli bir anlaşmadır. Diğer önemli husus ise Tervel'in savaş halinde olmadığı halde imparatora ticaret anlaşmasını kabul ettirmiş olmasıdır. Bu da Bulgar ülkesinin gücünün etkisi ve Tervel Han'ın siyasî başarısıdır.

III. Theodosios'un kısa süren iktidarının ardından III. Leon Bizans tahtına çıktığında doğuda Arap tehlikesi devam etmekteydi. Arap orduları Mesleme idaresinde Anadolu'yu zapt etmiş, Ege Denizi sahilleri civarında bulunan Sard (Salihli) ve Pergamon (Bergama) şehirlerini işgal etmişlerdi. O dönemde 1800 gemiden oluşan Arap donanması da Abydos¹⁸⁷ üzerinden İstanbul'u denizden kuşatmıştı.¹⁸⁸ III. Leon, grek ateşi sayesinde Arap donanmasına büyük hasar verdirirken; karada yürütülen mücadelede ise Tuna Bulgarları önemli bir rol oynamış, Trakya'da Arap ordularına karşı etkili bir savunma gerçekleştirmiş ve düşman kuvvetlerine ciddi kayıplar verdirmiştir. Bulgarların bu askerî katkısı, Bizans'ın hem iç topraklarını korumasını hem de stratejik üstünlüğü yeniden tesis etmesini sağlamıştır.¹⁸⁹ Bulgarlar sayesinde Arap tehlikesini ortadan kaldırmış olan III. Leon, kağanın kızı ile evlenerek Hazarlar ile de müttefik olmuştur.¹⁹⁰

Studies,12/4,(Ağustos 2020), s.1550. Stanley G. Evans, *A Short History of Bulgaria*, Lawrence&Wishart, (London, 1960), s. 33.

¹⁸⁶ Lang, *The Bulgarians From*, s.46, Üren, *Bulgarlar ve Oğurlar*”, s.51.

¹⁸⁷ Çanakkale Boğazı'nın en dar yerlerinden olan Nara Burnu'ndaki antik kent. Bizans İmparatorluğu, IV. yüzyıldan itibaren Abydos'u önemli bir geçiş noktası ve gümrük merkezi olarak kullanmaya başlamıştır. İmparator I. Iustinianos boğaz emniyetin sağlamak için Abydos karşısına bir kale yaptırmıştır. Ancak Emevi komutanı Abydos'tan Boğazın karşısına geçmeyi başarmıştır. Nadir Karakuş, “Çanakkale Boğazı'nda Kaybolmuş Bir Antik Şehir: Abydos”, *Akıf*, C.54, S.1 (2024), s.143-145

¹⁸⁸ Gibbon, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş*, s.140

¹⁸⁹ Alexander.A. Vasiliev, *Bizans Tarihi*, (Alfa Yayınları, 2016), 299-300.

¹⁹⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 146, Vasiliev, *Bizans Tarihi*, s.301.

İki taraf arasında daha evvel imzalanmış anlaşmaya dayanarak Bizans, Bulgar kuvvetlerinin askerî desteği ile Arap kuvvetlerini mağlup edebilmiştir.¹⁹¹ İslam kaynakları da Bizans'ın yardımına gelen Tuna Bulgar birliklerinin desteğine değinmiştir:

*“Sene 98’de (716-717) Mesleme (b. Abdülmelik) kışı Rum topraklarında, Ömer bin Hubeyre ise denizde geçirdi. Sonrasında Mesleme kışlağından Kunstantiniyye’ye doğru karadan ve denizden ilerledi. Körfez’i aştı ve es-Sakalibe’yi fethetti. Burcan ordusu Mesleme’ye hücum etti; ancak Allah onları hezimete uğrattı. Mesleme, körfez ile Kostantiniyye arasındaki yerleri harabeye çevirdi.”*¹⁹²

Mesudi de *Kitab’üt Tenbih ve’l İşraf*’ta Mesleme’nin 120.000 bin kişi ile, Ömer b. Hübeyret el-Fezari’nin de donanmanın başında olduğu kuvvetler ile İstanbul kuşatmasına yer vermiştir. Kayıtlara göre, kuşatma sırasında şehir halkı elçiler aracılığıyla Arap komutanlığı ile görüşerek kuşatmanın sona erdirilmesini talep etmiş, ancak bu girişimler kabul görmemiştir. O tarihlerde henüz Bizans tahtına çıkmamış olan Leon, bu dönemde Mesleme ile müzakerelere girişmiş ve kuşatmayı geçici olarak geri çekmesini sağlamak suretiyle fırsat elde etmiştir. Bu süreci değerlendirerek başkente giren Leon, hızla tahta çıkarak imparatorluk makamını ele geçirmiştir. Neticede Mesleme kuşatmayı sonlandırıp geri dönmek zorunda kalmıştır.¹⁹³

Ayrıca Süryani 819 Yılı Kroniği ve 1234 yılı Kroniği adıyla bilinen kroniklerde ayrıntılı olarak konuya değinilmiştir. Bu kayıtlardan en dikkat çeken 1234 yılı Kroniği’nde yer alan “...Öyle ki Araplar, artık Romalılarından çok Bulgarlardan korkmaya başlamışlardır...” bilgisidir.¹⁹⁴ Bulgarların bu dönem askeri gücünü ve kuşatmadaki rolünü göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Bu süreçte Tuna Bulgarları, Arap kuşatmasına karşı yürütülen mücadelenin doğrudan bir tarafı olmasa da dolaylı etkileri bakımından stratejik rol oynamıştır. Trakya’da konumlanan Bulgar kuvvetleri, Arap ordularının kuzeydeki ilerlemesini engelleyerek

¹⁹¹ *Türk Dünyası Kültür Atlası, İslam Öncesi Dönem*, “Tuna Bulgar Devleti”, İstanbul 1997 s.135.

¹⁹² *Halife b. Hayyat, et-Tarih*, çev. Abdülhalik Bakır, (Ankara 2001), s.377.

¹⁹³ Mesudi, *Kitab’üt Tenbih ve’l İşraf* s.121-122.

¹⁹⁴ Umut Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler 6-9. Yüzyıllar*, (İstanbul: Timaş Tarih, 2021), s.136-142.

Bizans'ın savunma hattını güçlendirmiştir. Bu durum, Bulgarların bölgedeki güç dengesini etkilemiş ve Bizans ile Bulgarlar arasındaki ilişkilerin şekillenmesinde belirleyici olmuştur. III. Leon'un tahta çıkışıyla birlikte ortaya çıkan yeni politik ortam, Tuna Bulgarlarının hem siyasi hem de askerî açıdan önemini pekiştirmiştir.

Harita 1.2. İşperih ve Tervel Han Dönemi Tuna Bulgar Devleti¹⁹⁵

Sonuç olarak bu olaylar, Tuna Bulgar Devleti'nin sadece Bizans ile diplomatik ilişkilerinde değil, aynı zamanda bölgesel güç dengeleri ve Arap-Bizans mücadelesinde de etkin bir aktör olarak konumlandığını göstermektedir. Bulgarlar, kendi çıkarlarını korumak ve bölgedeki nüfuzlarını artırmak amacıyla Bizans iç politikası ve askerî mücadelelerine müdahil olmuş, böylece Balkanlardaki siyasi haritanın şekillenmesinde belirleyici bir rol oynamıştır.

İstanbul'un Bulgar birliklerinin yardımlarıyla kurtarılması yanında Avrupa için Arap tehlikesi de son bulmuştur. Bizans-Arap mücadeleleri daha sonra devam etse de İstanbul bir daha Arap tehlikesi ile karşılaşmamıştır.

Tervel Han, Tuna Bulgar Devleti ile Bizans ilişkilerinde askerî, ticarî ve siyasi açıdan gelinen noktada son derece önemli rol oynamıştır. Takip ettiği politika sayesinde kısa

¹⁹⁵ <http://bolgaria24.com/history/simeon-map.jpg>

sürede Bizans Devleti'nin dengi bir siyasî konuma gelindiği görülmektedir. Bu dönem Bizans, çok kez Bulgar askerî desteğine başvurmuştur. Aynı zamanda ticarî konularda Bizans Devleti'ne isteklerini kabul ettirebilecek ve kendi şartlarını dayatabilecek düzeye gelmesi açısından son derece önemli bir dönemdir.

1.4. Duraklama Dönemi

İsperih Han ve sonrasında Tervel Han'ın siyasî kabiliyetleri ile Tuna Bulgar Devleti kuruluş dönemini başarılı bir şekilde tamamlayarak bölgede sağlam bir varlık inşa etmiştir. Doğu Avrupa coğrafyasında kısa bir zaman zarfında siyasî arenada tanınır hale gelen devletin sınırları genişlemiş ticarî açıdan da önemli kazanımlar elde edilmiştir. Ancak Tervel'in ölümünden sonra peş peşe iktidar değişiklikleri yaşanmaya başlayınca Bulgar ülkesinde idarî açıdan istikrar bozulmuştur. Bu döneme ilişkin bilgiler hanların kısa hâkimiyet süreleri ve Bizans ile etkin bir diplomatik ilişki kurmamış olmalarından dolayı sınırlıdır. Dönem hakkında bilgi veren Bulgar Hakanlar Listesi'nde başa geçen hakanların isim ve soyları kronolojik olarak yer almıştır.¹⁹⁶ Buna göre; Tervel'in iktidarı sonrası Tvirem Han kısa süreli bir hüküm sürmüştü ve onun ardından Sevar Han başa geçmiştir.¹⁹⁷ Tuna Bulgar Devleti'nin Dulo ailesine mensup olan Sevar Han 15 yıl ülkeyi idare ettikten sonra 737 yılında yönetim Vokil ailesine geçmiş ve Kormisoş idareyi ele almıştır. Bu dönem kısa süre iktidarda kalan hanlar hâkimiyetlerini koruyamamışlardır. Bu da ülkede idarî açıdan sarsıntı yaratmıştır. Boyarların da mevcut iktidar mücadelelerine dâhil olduğu görülmektedir. Boyarların bir kısmı Bizans ile anlaşma yaparak devletin varlığını sağlamlaştırmak bir kısmı da onlarla mücadele ederek ülke topraklarını genişletmek düşüncesinde idi.¹⁹⁸ Ancak bu dönemin en çok üzerinde durulması gereken hadisesi Dulo hükümdar ailesi soyundan değil de Vokil ailesinden birinin başa geçmiş olmasıdır. Bozkır devlet geleneğine göre, yönetici ailede değişiklik yapılması olağan bir durum değildir. Bu değişimin ancak geçerli nedenleri olmalıdır. Tuna Bulgar özelinde incelediğimizde iki hükümdar ailesinin boyarları arasında çıkan görüş farklılıkları sık sık hükümdar ve hanedan

¹⁹⁶ Ali Ahmeybeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul 1994, s.2-5.

¹⁹⁷ Golden, *Türk Halkları Tarihine*, s.258, İbrahim Kafesoğlu, "Türk-Bulgar'ların Tarih ve Kültürüne Kısa Bir Bakış", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, S.10-11, (1982), s.100-101 Ahmeybeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s.4-5

¹⁹⁸ Evans, *A Short History of Bulgaria*, s. 33.

değişikliğine sebep olmuş olabileceği gibi; hâkim hanedan ailesinde hükümdar olabilecek vasıfta birisi kalmadığından da değişim gerçekleşmiş olabilir. Sebebi ne olursa olsun Türk inanç sistemine ve bozkır devlet geleneğine bağlı olarak Türk töresinin terk edilmiş olması ve hanedan ailesinin değiştirilmesi bu duraklamaya sebep gösterilebilir.

Bu tarihlerde Bizans ülkesinde V. Konstantinos'un tahta geçtiği esnada doğuda Emevi Devleti yıkılıp Abbasi Devleti kurulmuştur. Yeni Bizans imparatoru 752 yılında Armenia ve Mezopotamya seferlerinde ele geçirdiği esirleri Balkanlarda Bulgar sınırına tampon halklar olarak yerleştirmiştir. Aynı zamanda bölgede baş gösteren veba hastalığı nedeniyle azalan nüfusu arttırmak için Suriye'den getirilen göçmenleri ve Ermenileri buraya getirip yerleştirmiştir.¹⁹⁹ Ayrıca inşa ettiği kaleler ile bölgeyi koruma altına alarak sınırları güçlendirmiştir. Bulgarlar da yeni yapılan bu kaleler için vergi talebinde bulunmuş ve talepleri karşılanmayınca Bizans'a karşı harekete geçerek İstanbul surlarına kadar ilerlemiş ancak burada yaşanan mücadelede yenilmişlerdir.²⁰⁰ Bulgarların yenilgisi sonrası aynı zamanda ülkelerinde sık sık yaşanan hükümdar değişikliğinden de cesaret alan Bizans İmparatoru, Bulgar hâkimiyetine tamamen son vermek niyetiyle harekete geçmiştir. Beregaba Geçidi'nde Bulgar birlikleri ile karşılaşmıştır.²⁰¹ Zor durumda kalan Bulgarlar yeni sınırın Balkan Dağı eteklerine kadar çekildiğini kabul eden ağır bir anlaşmayı imzalamak zorunda kalmışlardır.²⁰² Sonrası Bulgar ülkesi için iç karışıkların hızlandığı dönemi berberinde getirmiştir. Kormisoş'un ardından Bulgar Hakanlar Listesi'nde Ukil ailesinden olduğu görülen Vineh 756 yılında Bulgar ülkesinde idarenin başına geçmiştir.²⁰³ Bu dönem Bulgar Devleti'nde iç işlerin giderek karıştığı bir dönemdir. Bulgar ülkesine dokuz defa sefer düzenleyen Bizans, 759 yılında Bulgarları ağır bir hezimete uğratmıştır. Bulgar ülkesindeki idareden hoşnut olmayan Slavlardan 208 bin kişi de Bizans'a iltica etmiştir.²⁰⁴ Ülkedeki idareden memnun olmayan boyarlar ayaklanarak Vineh'i

¹⁹⁹ Theophanes, s.593, Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s.50, Ostorgorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.155, Karatay, "Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı", s.183, Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.114, Ahmetbeyoğlu, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar*, s.114,

²⁰⁰ Curta, *Southeastern Europe*, s.85, Lang, *The Bulgarians*, s.49, Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.281, Ahmetbeyoğlu, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar*, s.115.

²⁰¹ Ali Ahmetbeyoğlu, "718-803 Yılları Arası Tuna Bulgar Devleti", *ETÜT*, S. 3, (Aralık 2021), s.32.

²⁰² Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.114.

²⁰³ Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s.5.

²⁰⁴ Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.282.

öldürmüş ve Ugain soyundan gelen Telets'i Bulgarların başına getirmiştir.²⁰⁵ Boyarlar arasında da mücadelelerin yaşandığı bu dönemde çok sık yaşanan hükümdar değişikliği ile birlikte yönetici ailenin de değiştiği görülmektedir. Ülkede istikrarın sağlanamadığı anlaşılan bu evrede Bizans imparatoru, Bulgar ülkesindeki huzursuz ortamı kendi menfaatine kullanmak niyetindeydi. Ayrıca sürekli yaşanan taht değişiklikleri ve bundan doğan idarî boşluktan kaynaklı yaşanan iç karışıklardan dolayı Slavların bir kısmı Bizans İmparatorluğu'na sığınmıştır. İmparator, bunları Artana'ya²⁰⁶ yerleştirmiştir.²⁰⁷ Telets 763 yılında Bizans üzerine harekete geçtiyse de imparator, buna karşılık 800 gemiden oluşan donanması ve kara kuvvetleri ile Bulgarlar üzerine harekete geçerek Ankhialos'a²⁰⁸ gelmiştir. Kalabalık Bizans birlikleri karşısında Telets 20 bin askeri stratejik noktalara yerleştirerek güvenlik zinciri oluşturmuştur.²⁰⁹ İki taraf kuvvetleri de Ankhialos'ta bir süre atağa geçmeden bekledikten sonra oldukça kanlı geçen karşılıklı katliamların yaşandığı mücadelede kalabalık Bulgar kuvvetleri mağlup olmuş ve çok sayıda kayıp vermiştir. İmparator pek çok Bulgar esiri zafer kutlaması olarak ülkesine götürerek öldürmüştür. Bulgarların askerî ve sivil ağır kayıplar verdiği yenilgi Bulgar ülkesinde büyük üzüntüyle karşılanmıştır. Yenilgiyi canıyla ödeyen Telets'in ardından Bulgar ülkesinde Kormisoş Han'ın kayınbiraderi Sabin (Savinos, Sabinos)²¹⁰ idarenin başına geçirilmiştir.²¹¹ Başa geçer geçmez Bizans ile anlaşma imzalamak istediği için bir heyet göndermesi Bulgar ülkesinde tepkilere neden olmuştur. Yapılacak anlaşmanın şartlarına dair bir kayıt elimizde mevcut değildir. Ancak ülke için ağır maddeler içermekte olduğu ve Bulgar ülkesinin Bizans'ın kölesi olacağını düşünen bir grup

²⁰⁵ *Theophanes*, s.599, Çapan, "Doğu Roma İmparatorluğu", 1552

²⁰⁶ Şile yakınlarında Karadeniz'e kıyısı olan Bizans kentidir. Aydın, *Theophanes Confessor'un Kroniğinde*, s.227.

²⁰⁷ *Theophanes*, s.599.

²⁰⁸ Ankhialos Kuzey Trakya'nın en önemli ticaret limanıydı. İmparatorluğa ait ordunun oluşturulması ve teçhizatın sağlanmasında önemliydi. 8. Yüzyılda yapılan Bizans Bulgar savaşlarında önemli rol oynamıştır.

²⁰⁹ Runciman, *A History of the First* s.38, Küçüksipahioğlu, "Ankhialos Savaşı'nın Sonuna", s.225

²¹⁰ Sebin-Seben kelimesi 753 yılında dikilmiş Uygurlara ait olan Terhin Yazıtı'nda bir nehir adı olarak geçer. Macaristan'da Szeben yer adıyla da ilintili olması muhtemeldir. Rasonyi, *Doğu Avrupa'da Türklük*, s.83.

²¹¹ Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.282.

boyar tarafından devlet idaresinden uzaklaştırıldığı anlaşılmaktadır.²¹² Bizans imparatoruna sığınarak canını kurtarabilmiştir.²¹³

Theophanes aynı yıl Bizans ülkesine giden Bulgar elçilerini karşılayan İmparator'un yanında Sabin'in de yer aldığını aktarmaktadır. İki taraf arasında oluşan gerginliğin İmparator tarafından yatıştırıldığı bildirilmektedir.²¹⁴ Bulgar ülkesinde bir türlü sağlanamayan siyasî ve idarî istikrarsızlığı kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı hedefleyen Bizans imparatoru, 764 yılında Bulgarlara nihai darbeyi vurmak amacıyla hem karadan hem denizden kalabalık bir ordu ile yeniden harekete geçmiştir. Ancak 2600 savaş gemisinden oluşan Bizans donanmasının bir kısmı çıkan fırtınada zayi olmuş ve İmparator ağır kayıplarla geri çekilmek zorunda kalmıştır.²¹⁵

Tuna Bulgar ülkesinde duraklama dönemi diyebileceğimiz bu dönem ile ilgili kaynaklardaki bilgiler de çelişkilidir. Sık yaşanan hükümdar değişikliğinden dolayı kaynaklarda kronolojik farklılıklar bulunmaktadır. Bulgar Hakanlar Listesi'nde Sabin yer almamaktadır. Bunun yerine Telets sonrası başa geçmiş olan Ukil ailesinden Umor'un 40 günlük hâkimiyeti yer almaktadır.²¹⁶ Başa geçer geçmez Bizans İmparatorluğu'na sığınmış olduğundan dolayı Savin bu listede yer almamış onun yerine kısa süreliğine geçmiş olan Umor listeye yazılmış olmalıdır. Nitekim Nikephoros; "*Konstantin, Oumoros adında bir adam, Sabinos tarafından atanmış liderlerini devirmek ve yerine Bulgar Toktos'u getirmek için Bulgaristan'a girdi. Kampaganos adında başka bir komutan imparatora sığınmaya çalışırken öldürüldü.*"²¹⁷ ifadeleri Umor'un geçici tayin edildiğini kanıtlamaktadır. Bir diğer çelişki de Kampaganos'un kim olduğu ile alakalıdır. Theophanes de bu dönem için Bulgarların hanı Paganos'dan bahsetmektedir.²¹⁸ Bu iki isim de bu dönemde başa geçen Bayan Han olmalıdır.²¹⁹ Hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamakla

²¹² Theophanes, anlaşılmaya karşı Bulgar ülkesinde yapılan toplantıda Bulgar beylerinin duruma "Senin yüzünden Bulgar ülkesi Bizanslılar tarafından esir alınmak üzere" şeklinde tepki verdiklerinden bahsetmektedir. *Theophanes*, s.599

²¹³ Runciman, A History of the First, s.39, Besevliev, Pırvobulgarite Istoriya, , s.117, Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 7, Osman Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.282.

²¹⁴ *Theophanes* s.603, Hatice Aydın, *Theophanes Confessor Kroniğinde*, s.231.

²¹⁵ *Theophanes*, s.605.

²¹⁶ Ahmetbeyoğlu, "Bulgar Hakanlar Listesi", s.5.

²¹⁷ *Nikephoros Kısa Tarih*, s.93, Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars*, s.58

²¹⁸ *Theophanes*, s.605.

²¹⁹ Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.282.

birlikte geçici olarak Bulgar idaresine geçmiş yönetici sınıfından biri olma ihtimali kuvvetlidir. Kardeşi Tokta tarafından idaresine son verilmiştir. Bizans İmparatorluğu milliyetçi Tokta'nın Bulgar ülkesinde başa geçmesinden sonra hemen harekete geçmiştir. Tokta öldürülmüş, Bayan Han'da imparatorluğa kaçmaya çalışırken beraberindekiler tarafından öldürülmüştür.²²⁰

Bulgar ülkesinde uzun bir süre iç mücadelelerin yaşandığı bu dönemde Bulgar soylu sınıfı ile boyarların tartışmaları çok sık taht değişikliklerinin yaşanmasına ve Bizans'ın da buna müdahalesine zemin hazırlamıştır. Ülkede idarî ve siyasî istikrarın sağlanamadığı bu süreçte ortaya çıkan huzursuzluk ortamı, çok sayıda Slav topluluğunun Bizans topraklarına göç etmesine yol açmıştır.

Dikkat çekici bir husus, Bizans'ın Bulgar ülkesindeki istikrarsızlıktan faydalanmasına rağmen, bu devleti tamamen ortadan kaldıramamış olmasıdır.

Yaşanan iç karışıklıklara rağmen Bulgarların askerî gücünün tamamen ortadan kalkmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Bizans İmparatorluğu, bu dönemde dahi Bulgar ordusunu doğrudan karşısına almakta temkinli davranmıştır. Bozkır devlet geleneğinde olduğu gibi, Tuna Bulgar Devleti'nde de ordu teşkilatı güçlü temeller üzerine kurulmuş ve siyasî istikrarsızlık dönemlerinde bile askerî yapı büyük ölçüde ayakta kalmayı başarabilmiştir.

Tervel döneminin ardından Bulgar ülkesinde yaşanan sık hanedan değişikliklerinin nedenleri hakkında farklı yorumlar ileri sürülebilmektedir. Bu durum, ülkedeki demografik ve siyasî yapının değişimiyle doğrudan ilişkilendirilebilir. Bunun nedenleri arasında mevcut hanedan soyunda “han” ünvanını üstlenebilecek kimsenin kalmaması ve bu nedenle kurultay kararıyla yönetimin başka bir aileye geçmesi gösterilebilir. Nitekim daha sonraki dönemde “Dulo” ailesine mensup Kurum'un yeniden tahta çıkması, idarenin tekrar bu soya geçtiğini göstermektedir.

Telerig Han'ın Tuna Bulgar ülkesinde idareyi ele aldığı dönemi toparlanma dönemi olarak değerlendirebiliriz. Uzun süren iç karışıklıklar ve sık sık yaşanan taht değişiklikleri sonrasında ülkede düzenin yeniden tesis edilmeye başlandığı

²²⁰Teophanes s.603, Runciman, *A History of the First*, s.40, Nikepheros *Kısa Tarih*, s.92.,

görülmektedir. Ancak Bizans İmparatorluğu, Bulgar Devleti'nin bu süreçte güç kazanmasına izin vermek istememiştir. Bu sebeple 773 yılında hem denizden hem karadan oldukça kalabalık bir orduyla Bulgarlara karşı yeniden harekete geçmiştir.²²¹ İmparator da bizzat ordunun başında yer almıştır. Ancak Varna'ya geldikten sonra bilinmeyen bir nedenden dolayı geri çekilmeye karar verilmiştir. Bulgar ülkesindeki casuslarından Bulgarların birliği sağlayarak gücünü yeniden toparladığı haberini aldığı için vazgeçmiş olması ihtimaldir. Ülkesindeki iç karışıklıklara yeni son vermiş olan Bulgar Hanı da kalabalık Bizans birlikleri ile çatışmaya girmekten çekinmiş ve diplomatik bir çözüm arayışına girmiştir. Neticede iki taraf da birbirlerine karşı bir saldırı düzenlemeyeceklerine dair bir anlaşma imzalanmıştır.²²²

Ülkesini her açıdan toparlamak hedefinde olan Telerig, Bizans imparatorunun daha evvel Suriyeli göçmenleri ve Ermenileri Trakya'ya yerleştirme siyasetini takip ettirmesini örnek alarak, Berzitia'daki²²³ Slav nüfusunu ülkesine dâhil etmeyi hedeflemiştir. Bulgar elçilerinin Bizans ülkesinde müzakerelerde bulunduğu esnada Bizans imparatoru bu durumdan haberdar edilmiştir. Bu esnada ülkesinde bulunan Bulgar elçilik heyetine gerçek niyetini belli etmeden ani bir şekilde ordularını Bulgarlar üzerine yönlendirmiştir.²²⁴ Bulgarlar bu ani baskın karşısında hazırlıksız yakalanmışlar ve bu nedenle mağlup olmuşlardır. Bizans kaynaklarında bu savaş, hiçbir Hristiyan askerinin kanı dökülmeden kazanıldığı gerekçesiyle “asil savaş” olarak nitelendirilmiştir.²²⁵

Telerig, başa geçtikten sonra Bizans'ın sürekli Tuna Bulgar iç işlerine müdahale etmesinden ve Bulgar hareketlerini önceden haber alabilmesinden rahatsızlık duymaya başlamıştır. Devlet içinde her zamanki Bizans siyasetinin izlerinin farkında olarak bunu çözebilmek adına imparatora ülkede kendisine muhalif olan gruplarla sorun yaşadığını, İmparator'a sığınmak için Bulgar ülkesinde kime güvenmesi gerektiğini

²²¹ Runciman, *A History of the First*, s. 41, Lang, *The Bulgarians From*, s.50

²²² Teophanes, s.446-447, Besevliev, *Pirvobulgarite İstoriya*, s.126, Hupchick, *The Bulgarian Byzantine Wars*, s.59.

²²³ Günümüzde Makedonya ile Arnavutluk arasında kalan yerleşim yeridir. Ali Ahmetbeyoğlu, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar*, s.120.

²²⁴ Teophanes, 447, Besevliev, *Pirvobulgarite İstoriya Bit*, s.127, Runciman, *A History of the First*, s.41, Aydın, *Teophanes Confessor'un Kroniğinde*, s.234, Karatay, “Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı”, s.187, Öner Tolan, *Karademiş'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk Varlığı (IV ve X. Yüzyıllar)*, (Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2014), s.125.

²²⁵ *Theophanes*, s.617, Besevliev, *Pirvobulgarite İstoriya Bit* s.127.

danışma hilesine gitmiştir. Bu etkili siyaseti neticesinde Bulgar ülkesindeki İmparator'un haber kaynaklarını öğrenerek ortadan kaldırmıştır.²²⁶ Bulgar ülkesinde uzun zamandır yaşanan istikrarsızlığın sebebinin Bizans'ın iş birlikçileri tesiriyle olduğu düşünülebilir. Bizans, Bulgarları sadece askerî ve siyasî güç ile yenemeyeceğini düşünmüş olmalı ki içeriden bazı entrikalar ile devleti zayıflatma çabalarına girişmiştir. Netice olarak; Telerig döneminde alınan önlemler, Tuna Bulgar Devleti'nin hem siyasî bağımsızlığını hem de iç bütünlüğünü güçlendirmiştir.

Ülkedeki iç karışıklıkların sona ermesi ve siyasî istikrarın yeniden sağlanması, Tuna Bulgar Devleti'nin dış siyasetinde de kısa sürede etkisini göstermiştir. İçte sağlanan birlik, özellikle Makedonya bölgesinde yaşayan Slav topluluklarının Bulgar hâkimiyetine bağlanmasını kolaylaştırmıştır. Bu süreçte Kiçevo, Bitolya, Prilep ve Üles civarındaki Slav yerleşimleri Bulgar egemenliği altına girmiştir.²²⁷ Böylece Telerig döneminde Tuna Bulgar Devleti, Balkanlardaki nüfuz alanını yeniden genişletmeye başlamıştır.

Bulgarların toparlanmasını durdurmak isteyen İmparator yeniden Bulgar ülkesine karşı harekete geçtiyse de hastalanarak geri dönmek zorunda kalmıştır.²²⁸ Theophanes; *“Bulgarların efendisi, İmparator'a sığındı, O da “patrikios” ünvanı vererek karısının kuzeniyle evlendirdi. Vaftiz edildikten sonra, İmparator ona büyük bir saygı ve sevgi gösterdi”* ifadesiyle 777 yılında Telerig Han'ın Bizans'a sığındığından bahsetse de bunu destekler nitelikte bir delil yoktur. Bizans ile çetin mücadelelerden zaferle çıktıktan sonra Telerig Han'ın Bizans ülkesine sığınmış olabilmesi için tahttan indirilip yardım arayışında olması gerekmektedir. Kaynaklarda bundan sonra Telerig Han'ın adı yer almamakta ve Bulgar Devleti'nde Kardam'ın başa geçtiği görülmektedir.

VII. yüzyıldan itibaren Bizans toplumu ve imparatorluk idaresi üzerinde uzun süreli etkiler bırakmış ve ülke gündeminin temel meselelerinden biri olan “tasvir kırıncılık politikası” aynı zamanda imparatorluğun Papalık ile de arasının açılmasına sebep

²²⁶ Florin Curta, ed. *Eastern Europe In The Middle Ages (500-1300)*, s.83, Lang, *Bulgarians From Pagan Times*, s.50.

²²⁷ Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 52.

²²⁸ Curta, *Southeastern Europe*, s.88.

olmuştur. Bunu takiben Papa II. Stefanus Katolik Hristiyan Frank Devletinin başına geçen yeni hükümdar Pepin'in hâkimiyetini kutsamıştır.²²⁹ Bu gelişme, bölgede kendisinden başka dinî ve siyasi otorite olmasını istemeyen Bizans'ı hırslandırmıştır. Bu sebeple yönünü Balkan Slavlarına çevirmiştir. Tuna Bulgar Devleti'nin hâkimiyetine son verme yolunun bölge Slavlarını kontrol altına almaktan geçtiğine inanıyordu. Aynı zamanda bölgede Bulgar savunmasına karşı yeni kaleler inşa etmiştir. Kardam Han da Bizans'ın bu hareketine karşılık olarak Güney Slavları üzerindeki Bulgar hâkimiyetini genişletmek için 789 yılında Ege Denizi'ne kadar uzanan bir sefer düzenlemiştir.²³⁰

Her iki devlet de bölgedeki hâkimiyetlerini güçlendirmek için Slav topluluklarının stratejik öneminin farkındaydı. Bu nedenle, Slavları kendi hâkimiyetleri altına almak her iki devlet için öncelikli bir hedef olmuştur. Bu konuda Bulgarlar, Bizans'a göre daha avantajlı bir konumdaydı. Slav birlikleri Bulgar egemenliğine girdiklerinde ülke vatandaşı olarak görülüyor ve daha rahat bir yaşam sürdürebiliyorlardı. Bu sebeple Slavlar için, Bizans iktidarındansa Bulgar hâkimiyetinde kalmak daha verimli olmuştur. Bütün bu gelişmeler hem Bulgarlar hem de Bizans açısından Balkanlardaki güç mücadelesinin yoğunlaştığını ve Kardam Han'ın hem askerî hem de diplomatik stratejilerle bölgesel üstünlüğünü koruduğunu göstermektedir.

792 yılına gelindiğinde Bizans-Bulgar mücadelelerinin aynı hızla devam ettiği tarihlerde Kardam Han'ın birlikleri ile İmparator VI. Konstantinos'un kuvvetleri Edirne yakınında yeni bir mücadeleye girişmişlerdir.²³¹ Bizans ordusu sayı ve donanım açısından güçlü olmasına rağmen, Kardam Han'ın önderliğindeki Bulgar kuvvetleri hem coğrafi avantajı hem de manevra kabiliyeti yüksek atlı birliklerini etkili bir şekilde kullanarak Bizans ordusunu geri çekilmeye zorlamışlardır.

Kardam Han ile toparlanma evresine girdiği görülen devletin yavaş yavaş eski gücüne kavuşmaya başladığı görülmektedir. Diğer taraftan üstünlük gayretinden vazgeçmeyen Bizans imparatoru sınır güvenliğini korumak gerekçesiyle Karnobat

²²⁹ Norwich, *Bizans Erken Dönem*, s.296.

²³⁰ Hüseyin Memişoğlu, "Bulgarların Menşei ve Oluşumları", s.63.

²³¹ Besevliev, *Pirvobulgarite İstoriya Bit*, s.133, Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.284.

şehri yakınlarında bir kale inşa ettirince Kardam Han kuvvetleriyle harekete geçerek Bizans birliklerini yenilgiye uğratmıştır.²³² Zaferin verdiği cesaret ile Bizans imparatorunun ödemekte olduğu vergiyi arttırmasını isteyen Kardam Han; aksi halde İmparator’u “Altın Kapı²³³”ya kadar gelip bütün Trakya’yı yağmalamakla tehdit etmiştir. İmparator, hakaret dolu cevabı: “*Sen yaşlı bir adamsın. Buraya kadar zahmet etmeni istemem. Ben Markellai’ye geleceğim; sonuca Tanrı karar versin*” şeklinde olmuştur.²³⁴ Asya themasının kuvvetlerini de takviye olarak yanına alan İmparator, Verdinika’ya kadar ilerlemiştir. Kardam; kuvvetleriyle ormanlık alana çekilirken, Bizans kuvvetleri de on yedi gün kadar saldırı için bekledikten sonra ülkelerine dönmek zorunda kalmışlardır.²³⁵

Bu dönem, Kardam Han’ın hem askerî hem de diplomatik stratejilerle Bulgar hâkimiyetini pekiştirdiği ve Balkanlardaki güç dengesini lehine çevirdiği bir süreç olarak öne çıkmaktadır.

1.5. Kurum Han ve Yükseliş Dönemi

VII. yüzyılda Bizans İmparatorluğu’nun hem siyasî hem de dinî açıdan güç yarışında olduğu Frank Devleti’nin imparatoru Şarlman, Bavyera’yı ilhak etmiş, Saksları Hristiyanlaştırıp devletine katmış, Longobardları itaat altına alarak devletini Hristiyan dünyasının en kudretli oluşumunu haline getirmiştir. Ülkesinin doğusunda bulunan Slavları kontrol altına aldıktan sonra düzenlediği sefer ile Avarları da ortadan kaldırarak topraklarına hâkim olmuştur.²³⁶ Bağlı boyların ayrılması ile eski kudretli ve güçlü günlerini geride bırakmış olan Avar Devleti’nin çöküşü, bölgedeki etnik ve siyasî yapıyı yeniden şekillendirmiştir. Kubrat’ın ölümünün ardından dağılan boylardan Erdel bölgesinde Avarlara katılarak varlığını devam ettiren Büyük Bulgar Devleti’nin esas Bulgar unsurlarının Tuna Bulgar Devleti oluşumunda yer alması

²³² Karatay, “Tuna Bulgarları”, *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, s.152

²³³ Bizans’ın “Porta Aurea” dediği Altın Kapı, Osmanlı İmparatorluğu Dönemi’ndeki “Yedikule Kapısı”dır.

²³⁴ Zlatarski, *İstoriya Na Bulgarskata* s.243, Runciman, *A History of the First* s.48, Aydın, *Teophanes Confessor’ün Kroniğinde*, s.240, Ahmetbeyoğlu, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar*, s.123, Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s.302.

²³⁵ Laszlo Rasonyi, “Ortaçağ’da Erdelde Türklüğün İzleri”, *Belleten*, C.2, S.5-6, (Ocak 1958), s.108, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.169, Tolun, *Karadeniz’in Kuzeyinde ve Balkanlarda* s.126.

²³⁶ Norwich, *Bizans Erken Dönem*, s. 305.

Balkanlar ile Doğu Avrupa'daki nüfuzunun artması açısından son derece önemli bir gelişme olmuştur. Bu sayede Bulgarlar, Tuna'nın kuzeyinden Karpatlara ve doğuda Dinyeper'e kadar uzanan topraklarda yaşayan Slavlar üzerinde hâkimiyet kurma imkânı bulmuş, bu durum devletin stratejik ve etnik yapısını kalıcı biçimde pekiştirmiştir.²³⁷

800 yılında Frank imparatoru Şarlman'ın Roma'nın Saint Pierre Kilisesi'nde yapılan törenle imparatorluk tacını giymesini kendisini Hristiyanların lideri olarak gören Bizans imparatoru hiç hoş karşılamamıştır. Bizans imparatorunun hukukî durumu açısından endişe verici bulunduğu bu gelişmeyi Şarlman'ın meydan okuması olarak algılanmıştır. Bu esnada Bizans iktidarındaki etkili isim olan İrine hem doğu hem batıyı aynı hükümdar idaresinde birleştirmek niyetiyle Şarlman'a elçi göndererek evlenme teklifinde bulunmuştur. Ancak bu olay ülkede büyük ayaklanmalara neden olmuş ve hazine sekreteri Nikephoros tahta geçirilerek sorun kısmen çözülmüştür.²³⁸ Böylece doğu ile batının ayrılığı kesinlik kazanırken bölgedeki diğer devletler de bu iki taraf arasındaki mücadeleye dâhil olmuştur.

Avar Devleti'nin çöküşünün ardından Dalmaçya bölgesinde hâkimiyetini korumak isteyen Bizans ile Frank Devleti'nin mücadelesi yıllarca sürmüştür. 812 yılında yapılan bir anlaşması ile geçici olarak son bulan mücadelelerden sonra İstra yarımadası ve Hırvat bölgesi Franklara; Venedik ve Dalmaçya bölgesi Bizans'a bırakılmıştır. Ancak bu kez de Hırvatlar sonuçtan memnun olmamış ve o tarihlerde Bulgarlara bağlı olan bazı Slav boylarının desteği ile ayaklanmışlardır. Bulgarlar 829 yılında iç Hırvat bölgesini istila ettiyse de bölge, daha sonra yine Frank idaresine girmiştir.²³⁹ Yapılan anlaşma aynı zamanda Bizans imparatorunun Frank hükümdarına "imparator" ünvanını kullanmasına izin vermesi ve Frank hükümdarını kendi dengi olarak tanıması anlamına gelmektedir.²⁴⁰

²³⁷ John Fine, *The Early Medieval Balkans A Critical Survey From The Sixth To The Late Twelfth Century*, The University of Michigan Press, (USA 2000), s.95.

²³⁸ Bailly, *Bizans Tarihi*, s.181-183, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.173.

²³⁹ Osman Karatay, "Hırvatların Kökeni ve Ortaçağ Hırvat Tarihi", *Balkanlar El Kitabı*, C.1, (Akçağ 2017), s.101.

²⁴⁰ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.185.

Diğer taraftan Avar Devleti'nden ayrılan Bulgarların Tuna Bulgar Devleti'ne katılması ülkenin kaderini değiştiren bir gelişme olmuştur. Hunlardan beri hanedan boyu olan "Dulo" ailesi yeniden sahneye çıkmış ve bu aileye mensup Kurum, Tuna Bulgar Devleti'nin başına geçmiştir.²⁴¹ Kurum Han ile Tuna Bulgar idaresinde yaşandığı görülen hükümdar soyu değişikliği hakkında kaynaklarda bir mücadele, direniş ya da herhangi bir isyan girişiminden bahsedilmemektedir. Bu; soy değişiminin Bulgar ülkesinin tümünde kabul gördüğünü göstermektedir.

Bulgar hâkimiyet sahasının günümüz Macaristan'ın doğusu ile Transilvanya arasında bu bölgelerde bulunan Slavlar da Tuna Bulgar Devleti'ne katılmışlardır. Böylece devletin sınırları Sava Irmağı'ndan Tuna Nehri boyunca Yukarı Tisza Nehri ve Prut Nehri'nin ötesine kadar çıkmıştır. Böylelikle Mlava ve Moravo topraklarının da ülkeye dâhil edilmiş olduğu görülmektedir.²⁴²

807 yılında Tuna Bulgar Devleti'nin yönetimini devralan Kurum Han döneminde devlet, siyasî ve idarî açıdan en parlak dönemini yaşamıştır. İç karışıklıklar son bulmuş ve ülkede birlik sağlanmış, Bizans ile olan çetin mücadeleler yeniden başlamıştır. Bu tarihlerde; Bizans tahtına henüz geçmiş olan İmparator Nikephoros; başa geçer geçmez İslam halifesi Harun'a bir mektup yazarak kendisinden önce İmparatoriçe İrine zamanında ödemeye başlamış oldukları vergiyi göndermeyeceklerini bildirmiş ve bundan önce ödenen vergilerin de geri ödenmesini talep etmiştir. Halifenin bunun üzerine Bizans ülkesine karşı harekete geçtiği esnada Bardanes adında bir Ermeni'nin çıkardığı isyan ile baş etmek zorunda kalan imparator yeni bir anlaşma yaparak vergi hususunda anlaşma durumunda kalmıştır.²⁴³

Araplarla yapılan geçici bir barış ile rahatlamış olan Bizans imparatoru; Tuna Bulgar Devleti'nin Avar grupları ile meşgul olduğu düşüncesiyle, Makedonya ve Trakya themalarının birliklerini de yanına alarak Bulgar topraklarına doğru harekete

²⁴¹ Kuber Han ile Avar topraklarına yerleşen Bulgar Türklerinden olduğu tahmin edilen Kurum Han'ın ismi Batı kaynaklarında u sesinin düşmüş hali ile Kurum şeklinde yazılmış ve dağ çöküşü, yıkıntı manasındadır. Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, s.25.

²⁴² Zlatarski, "Kurum Han", çev. Türker Acaroğlu, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, (Aralık 2011), s.126.

²⁴³ John Julius Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081)*, çev. Selen Hırçın Riegel, (İstanbul. Kabcacı Yayınevi, 2013), s.20, Nadia Maria El Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Morali, (Alfa Yayınları, 2012), s.99-100.

geçmiştir. Ancak Araplarla yapılan geçici barıştan hoşnut olmayan kumandanların isyan çıkarması üzerine kuşatma başlamadan Edirne’den dönmek zorunda kalmıştır.²⁴⁴ Bu gelişmeyi fırsat bilen Kurum ise Makedonya Slavlarına kadar uzanan bir sefere çıkmıştır. Ülkesinde kontrolü sağladıktan sonra imparator, Kurum’un Slavları bir araya toplama niyetinden endişe ederek Serdika surlarını sağlamlaştırma çalışmalarına başlamıştır.²⁴⁵ Bizans’ın oluşturduğu en yakın tehlikenin Struma Vadisinde olduğu düşüncesi ile; Struma Nehri kıyısındaki Bizans topraklarına doğru harekete geçen Kurum Han, Bu kuşatma esnasında Bizans’ın Trakya birliklerinin kumandanını öldürüp çok sayıda ganimet ele geçirmiştir.²⁴⁶ Kuşatmada, Bizans’ın, Eumantis adlı seçkin mühendisi başta olmak üzere çok sayıda rütbeli asker Bulgar tarafına geçmiştir.²⁴⁷ Bu zaferin verdiği cesaret ile Kurum Han, 809 yılında Bizans’ın önemli merkezi olan Serdika seferine çıkmıştır.²⁴⁸ Şehre giren Bulgar kuvvetleri, surlarını yıkıp yerle bir ettikten sonra ülkelerine dönmüşlerdir. Serdika, o dönem bölgesel ticaret açısından stratejik bir öneme sahiptir. Kurum Han’ın bu seferi, Orta Doğu–Orta Avrupa–Bizans ve Balkanlar arasındaki askerî ve ticarî yolların kontrolünü Bulgarların eline geçirmiştir.²⁴⁹ Özellikle Serdika-Niş-Belgrad hattı ticarî açıdan Bulgarlara önem kazandırmıştır. Kuzeyden gelen Bizans mallarından alınan gümrük vergileri, Bulgar devletinin ekonomik gücünü artırmıştır. Kurum’un ticarî açıdan Bizans’ın can damarını kesmiş olduğu bu sefer büyük bir başarı olmuştur.

Bulgar ülkesinde uzun süren duraklama döneminden sonra Kurum’un başa geçer geçmez, Serdika gibi Bizans için önemli merkezlerinden birine sefer yapması İmparator Nikephoros, tarafından hoş karşılanmamıştır. Kurum’un bu başarılarından sonra Makedonya Slavlarının da Bulgar ülkesine katılmasından endişe duymaya başlamıştır. Bu gelişmeler üzerine Nikephoros, misilleme amacıyla 809 yılında Bulgar

²⁴⁴ Osman Karatay, “Kurum Han Döneminde (803-814) Tuna Bulgarları, *Bulgarlar:Yitik Bir Türk Kavmi, (Ötüken, 2018)* s.195, Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Göçü “, s.116, Aydın, *Teophanes Confessor’un Kroniğinde*, s.241, Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s.303.

²⁴⁵ Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine*, s. 73-74.

²⁴⁶ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s.95.

²⁴⁷ Lang, *The Bulgarians From*, s.51.

²⁴⁸ Zlatarski, *İstoriya na Bulgarskata*, s.252, Besevliev, *Pirvobulgarite İstoriya But*, s.140, Curta, *Southeastern Europe*,149, Obolenky, *The Byzantine Commonwealth* s.67, Kafesoğlu, “Türk Bulgarların Tarih”, s.104, Lang, *Bulgarians From Pagan* s.51, Aydın, *Teophanes Confessor’un Kroniğinde*, s.242, Karatay, “Kurum Han Döneminde” s.196, Esin, “Türk Tarihi Işığında “ s.18.

²⁴⁹ Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s.24., *Türk Dünyası Kültür Atlası*, s.137.

başkenti Pliska'ya doğru sefere çıkmış, ancak ilerleyişini sürdüremeyerek geri çekilmek zorunda kalmıştır.²⁵⁰

Kurum'un gücüne ve cesaretine son verip Tuna Bulgar ülkesine tamamen hâkim olmak düşüncesinden vazgeçmeyen Bizans İmparatoru; 811 yılında Bulgar ülkesine yeni bir sefer düzenlemiştir. Seferin zaferine o kadar güveniyordu ki bu defa oğlu Stavrakios'u ve birçok yüksek rütbeli saray görevlisini de yanına almıştır.²⁵¹ Anadolu birliklerinin de katılmasıyla 70 bin kişiliyi bulan kalabalık Bizans ordusu Markellai kalesi önlerine geldiğinde Bizans kuvvetlerinin sayıca fazla olduğunu gören Kurum Han, mücadeleye girmeden anlaşmak için İmparatora elçi göndermiştir. Ancak ordusunun üstünlüğüne güvenen İmparator, anlaşma teklifini geri çevirmiştir.²⁵² Bu durum karşısında Bulgar birliklerinin bir kısmı Pliska şehrinin savunması için kalırken Bulgarların önemli bir kısmı da savaş taktiklerin icra edebilmek gayesiyle dağlık alana çekilmişlerdir. Balkan Dağlarını neredeyse hiçbir direnişle karşılaşmadan geçen Bizans birliklerinden ana kuvvetler Rish Geçidini; diğer birlikler Aitos ve Verbitsa geçitlerini kullanarak Bulgar başkenti Pliska'ya ulaşmıştır. İmparatorun ilk hedefi Kurum sarayı ve hazinesi olmuştur. Saraya girip hazineyi yağmaladıktan sonra şehir, bir hafta boyunca taşınabilir tüm ganimetler ele geçirildikten sonra ateşe verilmiştir. Şehirde kalan savunma birlikleri öldürülmüş, hayvanlar, ekili mahsuller ve sosyal ve kültürel değerler yok edilmiştir. Bizans birliklerinin kuşatma esnasında vahşette ileri giderek çocukları dahi ağır arabalar altında ezdiğini kaynaklar aktarmaktadır.²⁵³

İmparator, buraya yeni bir Bizans şehri kurmak hayalinde olduğu için şehri tamamen Tuna Bulgar izlerinden temizlemek niyetindeydi. Bulgar yurdunun başkenti düştükten sonra Tuna Bulgar Devleti'nin de varlığını devam ettiremeyeceğine inanıyordu. Tuna Bulgar Devleti'nin yeniden toparlanmasını önlemek gayesiyle Bizans kuvvetlerinin yağmalamadığı yer kalmamıştır. Bütün başkentin yok edildiği bu kuşatma Tuna Bulgar Devleti için çok büyük bir iktisadî kayıp olmuştur. İmparator ve kalabalık kuvvetlerini vazgeçirmenin mümkün olmayacağını gören Kurum Han, pusuda

²⁵⁰ Lang, *The Bulgarians From Pagan Times*, 1976, s.51.

²⁵¹ Zlatarski, *İstoriya na Bulgarskata*, s.255

²⁵² Kaan Akar, "Kurum Han ile İmparator Nikephoros Arasındaki Siyasi Mücadeleler (807-811)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:7, S.2, Aralık 2022, s.86.

²⁵³ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul, C.1, (TTK, 1945), s.212, Norwich, Bizans Yükseliş Dönemi (s.22, Var, Süryani Tarih Yazıcılığında, s.143.

beklediği sırada Bulgar kadınlarının da yer aldığı takviye kuvvetlerle ordusunu güçlendirmiştir.²⁵⁴

Bulgarlar, uygun saldırı anı yakalayabilmek için bir süre beklemiştir. İmparator ve birlikleri aldıkları ganimet ve kazandıkları zaferin coşkusu ile Verbitsa Geçidi'ni kullanarak ülkelerine dönüşe geçmişlerdir. Bu güzergâh Kurum Han'a beklediği fırsatı vermiş ve saldırıyı başlatmıştır. Bu atağı beklemeyen İmparatorun Bulgar pususunu görünce yanındakilere “*Kanatlarımız olsa da hiç kimse burada yok olmaktan kurtulmayı beklemesin.*” dediği rivayet edilmektedir.²⁵⁵ Kalabalık Bulgar birlikleri geçidin iki tarafını da tuttuğu için Bizans ordusu sıkışmış ve kaçacak alan bulamamışlardır. Kaçabilenlerden nehre ulaşanlar da bataklık alanda sıkışıp kalmıştır. Rivayete göre; Bulgarların öldürdüğü Bizans askerlerinin üzerine basarak nehirde ıslanmadan karşıya geçmeleri mümkün olmuştur. Bu vaziyetten kendisini kurtarabilenler ise bu defa derin hendekler ile karşılaşmışlardır. Verbitsa Geçitlerinde pusuda bekleyen Bulgar okçuları bu esnada pek çok kişiyi etkisiz hale getirmiş, Bizans imparatoru da savaş meydanında öldürülmüştür.²⁵⁶ İmparatorun oğlu Stavrakios omurgasından aldığı ağır yara ile savaş meydanından kaçmayı başarıp tahta çıktıysa da birkaç hafta içinde ölmüştür.²⁵⁷ Bizans cephesinde 378 yılında İmparator Valens'in savaş meydanında öldürülmesinden beri ilk defa Bizans imparatoru bu şekilde can vermiştir. Tuna Bulgar Devleti'nin kazanmış olduğu bu büyük galibiyet sonrası Kurum Han zaferin ve gücün simgesi olarak I. Nikephoros'un başını keserek gümüşle kaplı bir kupa haline getirmiş ve boyarlarına içki ikram etmiştir.²⁵⁸ Bu uygulama, Türk töresinde zafer ve gücün sembolü olarak kabul edilen “kafatası kadehi” uygulamasının

²⁵⁴ Hüseyin Uçar, “9. Yüzyıl Bizans Kroniği Scriptor Incertus (811 Kroniği)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.127, S.251, (Mart-Nisan 2021), s.371.

²⁵⁵ Theophanes s.673, Zlatarski, “Krum Han”, s.129, John B. Bury, *A History of the Eastern Roman Empire From the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802–867)*, (Cambridge University 1912), s.344.

²⁵⁶ *Carolingian Chronicles*, Royal Frankish Annals and Nithard's Histories, çev. Bernard Walter Scholdz, Barbara Rogers, (The University of Michigan Press, 2006), s.194, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.183, Karatay, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.287, Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Göçü”, s.116, Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s.303, Saadettin Yağmur Gömeç, “Türk Tarihinde Bulgarlar”, *Türk Tarihinden İzler II*, (Berikan Yayınevi 2014), s.299.

²⁵⁷ Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.23, Var, *Süryani Tarih Yazıcılığında*, s.144.

²⁵⁸ Theophanes, s. 673-674, Besevliev, *Pırvobulgarite İstoriya Bit*, s.149-150, Runciman, *A History of the First*, s.57, Curta, *Southeastern Europe*, s.150-151, Lang, *The Bulgarians From Pagan*, s.51-52, Hupchick, *The Bulgarian Byzantine*, s.89, Golden, *Türk Halkları Tarihine*, s.259, Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Gelişi”, s.116, Karatay, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Tarihi*, s.287, Üren, “Doğu Avrupa'nın Devletlileri”, s.5, Roberto, “Step Halkları ve Akdeniz”, s.85.

bir örneğidir. Halk arasında da uzun süre kutlanan bu zafer ile Kurum Han ülkesindeki itibarını arttırmış; Slav ve Bulgar liderler arasındaki güveni pekiştirmiştir. Bu galibiyet; Bizans'a da büyük bir gözdağı olmuştur. Bulgar ülkesinin varlığına son vermek niyetiyle çıktıkları seferden zengin ganimet ile dönmeyi beklerken ağır bir hezimete uğramışlardır. Tuna Bulgar Devleti askerî gücünün hafife alınmayacak büyüklükte olduğunu da acı bir şekilde öğrenmişlerdir.

Tuna Bulgar Devleti'nin başkentinin yağmalanıp yakılmasının ülke üzerindeki iktisadi etkisi oldukça büyük olmuşsa da bu zafer onun tesellisi olmuştur. Söz konusu yenilgi Bizans'ta ise derin üzüntü ve endişe yaratmış; İmparatorun savaş meydanında ölmesi ve Bizans ordusunun önemli bir kısmının telef olması, İstanbul'u açık bir hedef hâline getirmiştir. Bu kaos ortamını kendi lehine değerlendirmek için harekete geçen Kurum'un İstanbul yolunda ilk hedefi ise Develtos olmuştur.²⁵⁹ 812 yılında Burgaz Körfezi'ndeki Akhialus başta olmak, Sozopolis kıyı şeridi ile Filibe, Styrimon'u hâkimiyetine almıştır. Kurum Han'ın başında bulunduğu Bulgar birlikleri şehri kuşatıp gıda teminini keserek tarım alanlarını yağmalamıştır.²⁶⁰ Direnmeden teslim olmak zorunda kalan şehirdeki 10 bin kadar aile günümüz Romanya topraklarına iskan edilmiştir.²⁶¹ Kurum Han diplomatik bir girişimde bulunmuş; Slav Drogamir'i elçi olarak göndererek²⁶² atası Tervel Han ile III. Theodosios'un imzaladığı barış anlaşmasının yeniden onaylanmasını talep etmiştir. Bu anlaşma aynı zamanda bir ticaret düzenlemesini de kapsamaktaydı. Buna göre; Bulgar ülkesinde ticaret yapan Bizanslı tüccarlar, ellerindeki malın cins ve miktarını Bulgar yetkililere önceden bildirmek şartıyla, belirli pazar yerlerinde ticaret yapabilecekti. Ayrıca anlaşma doğrultusunda; Bulgar ülkesinden Bizans'a kaçanlar ile Bizans'tan Bulgar ülkesine kaçan Bizanslılar iade edilecekti. Ancak bu sırada Bizans tahtında bulunan İmparator Mikhaıl barış teklifini kabul etmeyince; Kurum da ilerlemesine devam ederek Kuzey Trakya ve Makedonya'nın bir kısmını işgal ettikten sonra Mesembria'yı

²⁵⁹ Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars*, s.92, Karatay, "Tuna Bulgarları", *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, s.156.

²⁶⁰ Kaan Akar, "İki Savaş Arası Dönem Verbitsa'dan Versinika'ya Bizans-Bulgar İlişkileri 811-813", *Akademik Düşünce Dergisi*, S.7, (Bahar 2023), s.25.

²⁶¹ Lazslo Rasonyi, "Tuna Havzasında Kumanlar", *Belleten*, C.III, S.11/12, Temmuz-I.Teşrin (TTK 1939), s.418.

²⁶² Besevliev, *Pirvobulgarite İstoriya Bit*, s.151, Curta, *Southeastern Europe*, s.151, Zlatarski, "Kurum Han", s.130, Kaan Akar, "İki Savaş Arası Dönem" s.27.

kuşatmıştır.²⁶³ Buna rağmen İmparator barış yapmakta isteksiz görünmektedir. Bunun nedenleri arasında anlaşma maddelerinde yer alan sığınmacıların iade edilmesi ile casusluk faaliyetlerini devam ettiremeyecek olmanın korkusu yattığı düşünülmektedir. İmparator kendisine eşlik eden Anadolu birlikleri generali Leon ile harekete geçerek Versinika yakınlarına karargâh kurmuştur. İki tarafın kuvvetleri de on beş gün boyunca saldırıya geçmeden beklemiştir. Bu uzun bekleyişten sonra Bizans ordusunun Ermeni generali sayı olarak Bulgar birliklerinden en az on kat fazla olan ordusuna güvenerek saldırı emrini vermiştir. Kurum Han, bunun üzerine ordusu ile karşı atağa geçerek büyük bir zafer kazanmış ve Mesembria, Bulgarların eline geçmiştir.²⁶⁴ Ayrıca, altın ve gümüş gibi değerli ganimetlerin dışında Bizans'ın meşhur silahı Grek ateşi Bulgarlar tarafından öğrenilmiştir.²⁶⁵ Bu yenilgi Bizans'ta büyük bir siyasî kriz yaratmış; İmparator I. Mihail Rangabe tahttan indirilerek yerine V. Leon (Ermeni Leon) iktidara getirilmiştir. Bu başarı Kurum'a aynı zamanda Edirne yolunu açmıştır.²⁶⁶ Bizans kuvvetlerinin Bulgar birlikleri karşısında savaşmadan geri çekilmiş olması İstanbul kuşatması hususunda da Kurum Han'a cesaret vermiştir.

Kurum Han önce Serdika'yı alıp ardından Niş ve Belgrad'ı da işgal ederek Bizans'ın Balkanlardaki en önemli savunma hatlarını yıkmıştır. Daha sonra Burgaz Körfezi'nin kuzey ucunda bulunan konumu nedeniyle zapt edilmesi zor olan Mesembria Yarımadası bile iki haftalık kuşatma ile ele geçirilmiş ve bu sayede Bizans'ın Karadeniz ticaretine darbe vurulmuştur. Kısa sürede elde ettiği başarılarla doymayan Kurum'un 813 yılına gelindiğinde Avar ve Slav birlikleri ile takviye ettiği ordusu bu defa Bizans başkentini hedeflemekte idi.²⁶⁷ Bu maksatla önce Edirne'yi kuşatan Kurum, kardeşi Kişin'i kuşatmayı tamamlaması için bırakarak, kendisi de ordusuyla birlikte İstanbul üzerine harekete geçmiştir.²⁶⁸ Kurum Han, İstanbul surları önüne

²⁶³ Mesembria, dönemin Güneydoğu Avrupa'sının zengin ve önemli kentlerinden biri idi. Bizans'ın Karadeniz'in kuzey kıyılarına giden tüm gemilerin uğrak limanı olan bu kent önemli bir ticaret merkezi idi. Runciman, *A History of the First*, s.60.

²⁶⁴ Genesios, *On the Reigns of the Emperors*, çev. Anthony Kaldellis, (Canberra ,1998), s.12, Curta, *Southeastern Europe*, s.151, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.27-28, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.187, Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.288, Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.117

²⁶⁵ Runciman, *A History of the First*, s.61, Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.67.

²⁶⁶ Curta, "Early Medieval Bulgaria", s.91.

²⁶⁷ Karatay, "Kurum Han Döneminde" s.203

²⁶⁸ *Carolingian Chronicles*, s.96, Hupchick, *Bulgarian-Byzantine Wars*, s.102, Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s.27.

ulaştığında, burada geleneksel Türk inançlarına uygun olarak dinî bir tören düzenlemiştir. Kaynakların aktardığına göre; Tanrı'ya kurban sunduktan sonra ordusunun haykırırları arasında deniz kenarında ellerini ve ayaklarını yıkamış ve ordusunun üzerine su serpmiştir.²⁶⁹

İstanbul önlerinde görülen Bulgar birlikleri, Kurum Han'ın gücünü ve kudretini bilen Bizans İmparatorluğu'nda paniğe neden olmuştur. Bulgar hanının ülke idaresine geldiği günden itibaren girdiği her seferden başarıyla çıkması korku yaratmaktaydı. Kurum Han'ın orduları Trakya'yı aşarak İstanbul surlarına dayanması ülkede büyük korku yaratmıştır. Ordusunu İstanbul önlerinde konumlandıran Kurum, imparatorluğa haber göndererek mızrağının Altın Kapı'ya saplanmasını talep etmişse de bu imparatorluk tarafından kabul edilmemiştir.²⁷⁰ Kendinden emin ve ordusuna güvenen Kurum ani bir gelişme olarak, İstanbul surları önlerinde bulunmasına rağmen, saldırıya geçmeden önce Bizans İmparatoru'na barış teklifinde bulunmuştur. Bu davranışın nedeni kesin olarak bilinmemekle birlikte, diplomatik geleneklerin sürdürülmesi veya Bizans'ı stratejik bir hamleyle oyalama düşüncesiyle açıklanabilir. Nitekim, İmparator Nikephoros, Pliska şehrini kuşattığı sırada da Kurum önce diplomatik görüşme talep etmiştir. Bu nedenle İmparator, barış teklifine razı görünmek zorunda kalmıştır. Ancak Bizans tarafı, daha önce olduğu gibi, bu süreci de kendi lehine çevirmek niyetindedir.

Kurum'un niyetinin İstanbul'a hâkim olmak olduğunu bilen İmparator, Han'ı ortadan kaldırmadan kalıcı bir barışın mümkün olmadığını farkındaydı. Bu amaçla, görünürde bir "barış görüşmesi" adı altında bir suikast planı hazırlatmıştır. Göstermelik anlaşmaya göre, her iki taraf da beşer kişilik bir heyetle İstanbul surları yakınında buluşacak ve görüşmeye silahsız katılacaktı.²⁷¹ Ancak bu karara sadık kalmayan İmparator Leon, görüşmeden bir gece önce Blakhernai Sarayı'nın yakınındaki harabelere silahlı adamlarını gizlemiştir. Amaç, Kurum Han'ı görüşme sırasında pusuya düşürüp öldürmektir. Kararlaştırılan yere beraberindekilerle birlikte gelen Kurum Han son anda durumun farkına varmış hızlı koşan atı sayesinde kaçarak

²⁶⁹ Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars*, s.103, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi* s.30.

²⁷⁰ Teophanes, s.686, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.30, Aydın, *Teophanes Confessor'un Kroniğinde*, s.257.

²⁷¹ Runciman, *A History of the First*, s.62

canını kurtarabilmiştir.²⁷² Ancak bu esnada Bulgar heyetinden iki kişi öldürülmüştür. Bu tuzağa öfkelenen Kurum, Trakya bölgesini baştan başa yağmalamış; başkent etrafında bulunan, içinde imparatorun görkemli ikametgahı olan Aziz Mamas Sarayı'nın da bulunduğu, saraylar, manastırlar, kiliseler ateşe verilmiş, ganimetler arabalar ile Bulgar ülkesine götürülmüştür.²⁷³ Ayrıca bölgedeki halkın bir kısmını da kendi ülkesine götürerek bugünkü Oltana ve Montana bölgesine yerleştirmiştir.²⁷⁴ Böylece hem sınır güvenliği sağlanmış hem de ülke içinde ekonomik ve demografik denge güçlendirilmiştir.

İmparator'un kurduğu pusu; Kurum Han'ı "Altın mızrağını Yıldızlı Kapı'ya saplama" arzusundan vazgeçirmemiştir. Bu ifade, yalnızca sembolik bir fetih arzusunu değil, aynı zamanda Türk hükümdarlık ideolojisinde yer alan "kutlu şehir" anlayışının bir yansımasını da temsil etmektedir. Bu sebeple kararlılığını daha da güçlendirmiştir İlk kuşatma girişiminin başarısızlıkla sonuçlanması, Kurum Han'a Bizans surlarının yapısı, savunma sistemi ve şehir lojistiği hakkında önemli deneyimler kazandırmıştır. Bu nedenle, ilk kuşatma bir anlamda "keşif seferi" niteliği taşımaktadır. Bu süreçte Kurum Han, İstanbul'u fethetmenin yalnızca askerî güçle değil, aynı zamanda lojistik ve mühendislik desteğiyle mümkün olacağını fark etmiştir. Bu amaçla ordusunu yeniden düzenlemiş, Avar ve Slav kuvvetlerinden takviye alarak ordunun mevcudunu artırmıştır. Kaynaklarda kuşatma sırasında surları aşmak veya korumak amacıyla kullanıldığı düşünülen demir ile kaplı beş bin arabayı İstanbul surları önüne getirdiği aktarılmaktadır.²⁷⁵

Kurum Han'ın bu ölçekte bir kuşatma hazırlığında olması Bizans İmparatorluğu açısından ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Kurum'un hırsını bilen Bizans tarafı da bu gelişmeler karşısında ciddi tedbirler almıştır. İmparator, İstanbul surlarını güçlendirmiş, şehre takviye birlikler göndermiş ve halkı seferber etmiştir. Ancak, beklenmedik bir gelişme olarak tarihî kaynaklara göre, 13 Nisan 814 tarihinde Kurum

²⁷² Besevliev, *Pırvobulgarite İstoriya Bit*, s.163, Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.289, Gömeç, "Türk Tarihinde Bulgarlar", s.301.

²⁷³ Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.30.

²⁷⁴ Rasonyi, *Tuna Köprüleri*, s.25.

²⁷⁵ Besevliev, *Pırvobulgarite İstoriya Bit*, s.169

Han aniden hayatını kaybetmiştir.²⁷⁶ Ölüm nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte, kronikler onun ağzından kan gelerek öldüğünü bildirmektedir. Ölümünün doğal sebeplerden mi yoksa zehirlenme gibi dış etkenlerden mi kaynaklandığı konusunda kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hun lideri Attila gibi Bizans başkentini ele geçirmeye yönelik hedeflerini gerçekleştirmeye bu kadar yaklaşmışken benzer şekilde ölümü düşündürücüdür.

IX. yüzyıl Balkan tarihi için bir dönüm noktası olmuştur. Kurum Han'ın ölümü, Tuna Bulgar Devleti açısından büyük bir kayıp olurken, Bizans için ise geçici bir rahatlama sağlamıştır. İstanbul'un düşme tehlikesi ortadan kalkmış, imparatorluk kısa süreli de olsa nefes alma imkânı bulmuştur. Kurum Han'ın kısa sürede gerçekleştirdiği askerî reformlar, Balkan siyasetinde Tuna Bulgar Devleti'ni yeniden belirleyici bir aktör haline getirmiştir. Onun ölümüyle ikinci kez Türklerin İstanbul'u ele geçirme girişimi ertelenmiş; fakat bıraktığı siyasî, askerî ve kültürel miras, halefleri döneminde Bizans-Bulgar ilişkilerinin yönünü belirlemeye devam etmiştir.

Kurum dönemi Tuna Bulgar Devleti siyasî açıdan oldukça güçlü bir dönem yaşamış; sınırları genişlemiş ve iktisadî olarak büyümüştür. Kurum Han, kaynaklarda "Bizans imparatorlarının ezeli düşmanı" olarak tarihe geçmiştir. Ancak dikkat çekici olan, Kurum Han'ın savaşçı kişiliğine rağmen diplomasiye de önem veren bir hükümdar oluşudur. Askeri karşılaşmalarda önce Bizans'a barış teklifinde bulunmuş; bu tekliflerin reddedilmesi durumunda askerî harekâta yönelmiştir. Bu yaklaşım, onun yalnızca bir komutan değil, aynı zamanda diplomatik dengeleri gözetken pragmatik bir devlet adamı olduğunu göstermektedir. Kurum Han'ın sahip olduğu askerî deha ve stratejik düşünme yeteneği, Tuna Bulgar Devleti'nin kısa sürede Balkanlar'ın en etkili gücü haline gelmesini sağlamıştır. Avar Devleti'nin yıkılmasının ardından, Avar, Türk ve Slav unsurlarının Bulgar topraklarına katılması, devletin askerî kapasitesini ve insan gücünü büyük ölçüde artırmıştır. Bu farklı etnik unsurların Kurum Han'ın güçlü

²⁷⁶ Runciman, *A History of the First*, s.68, Golden, *Türk Halkları Tarihine*, s.259, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.188, Koşay, *Bulgar Türklerinin*, s.10, Besevliev, *Pirvobulgarite İstoriya Bit*, s.170, Kafesoğlu, *Bulgarların Kökeni*, s.29, Kayapınar, "Bulgarların Balkanlar Gelişi", s.117, Karatay, "Kurum Han Döneminde", s.203; Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Tarihi*, s.289, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.31, Üren, "Doğu Avrupa'nın Devletlileri", s.5

liderliği altında birleştirilmesi hem i istikrarın hem de dış siyasi başarının temel dayanaklarından biri olmuştur.

Bu dönemde Bulgar Devleti, Bizans'ın Balkanlardaki nüfuzunu ciddi şekilde sarsmakla kalmamış, aynı zamanda Frankların bölgeye yönelik ilerleyişini de durdurmuştur.²⁷⁷ Böylece Tuna Bulgar Devleti, Orta Avrupa ile Bizans arasındaki g dengesinde yeni bir siyasi aktör olarak ortaya çıkmıştır.

Kazanılan askerî başarılar ve toprak genişlemesi nüfus artışını da beraberinde getirmiştir. Ancak genişleyen devlet sınırları içerisinde Slav ve Bizans kökenli Hristiyan nüfusun artması, ilerleyen dönemlerde ortaya çıkacak toplumsal ve dinî sorunların da zeminini hazırlamıştır. Farklı etnik, kültürel ve dinî unsurların bir arada yaşamaya başlaması, kısa vadede Tuna Bulgar Devleti'nin ekonomik ve askerî gücünü desteklemiş; ancak uzun vadede siyasal bütünlüğü zorlayacak dinamikleri de beraberinde getirmiştir.

Sonuç olarak, Kurum Han dönemi Tuna Bulgar Devleti'nin hem en parlak hem de en karmaşık dönemlerinden birini temsil etmektedir. Bu süreç, devletin siyasi gücünün zirveye ulaştığı, aynı zamanda gelecekteki i dönüşümlerin temellerinin atıldığı bir dönem olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Kurum Han, yalnızca askerî başarılarıyla değil, aynı zamanda devlet teşkilatını güçlendirmeye yönelik idarî ve hukukî düzenlemeleriyle de dikkat çeken kudretli bir devlet adamı olmuştur. Kaynaklarda aktarıldığına göre, Kurum Han Avar ülkesinden göç eden topluluklara, devletlerinin yıkılış sebeplerini sorduğunda şu yanıtı almıştır: *“Karşılıklı karalamalar arttı, yiğit ve akıllı insanlar yok edildi, canilerle hırsızlar yargıçlar ile birlik oldular, şarap çoğalınca herkes sarhoş oldu, herkes rüşvetçi oldu, herkes tüccar oldu, birbirlerine yalan söylüyorlardı, işte bizim yıkımımız bundan oldu.”*²⁷⁸

Bu ifadeler, Kurum Han'ın devlet yönetiminde ahlaki bozulmanın ve adalet sistemindeki rmşlğn bir devlet için ne denli yıkıcı olabileceğini fark ettiğini

²⁷⁷ *Carolingian Chronicles* s.198, Dvornik, *The Slavs Their*, s.67.

²⁷⁸ Besevliev, *Pirvobulgarite İstoriya Bit*, s.171, Zlatarki, “Kurum Han”, s.140

göstermektedir. Söz konusu olay, onun iç huzuru sağlama ve toplumsal birliği güçlendirme konusundaki kararlılığını etkilemiş görünmektedir.

Tuna Bulgar Devleti'nin kuruluşundan itibaren Slav ve Bulgar unsurlar, merkezî bir yönetim altında kendi gelenek ve kültürlerini koruyarak yaşamaktaydılar. Ancak Kurum Han döneminde devletin sınırlarının hızla genişlemesi, nüfusun artması ve farklı toplulukların bir arada yaşaması, iç istikrarın korunmasını zorlaştırmıştır. Bu durum karşısında Kurum Han hem kamu düzenini tesis etmek hem de toplumsal birliği pekiştirmek amacıyla bir dizi yasa düzenlemesi gerçekleştirmiştir. Yasalar karşısında tüm ülke halkını da eşit hale getirmiştir. “Kurum Yasaları” olarak anılmakta olan bu yasa metni günümüze ulaşmamıştır ancak Bizans kronikleri ile Bulgar sözlü geleneği sayesinde bazı maddeleri bilinmektedir.²⁷⁹ Bu yasa, töre temelli eski Türk hukuk anlayışının o dönem Avrupa'daki bir yansıması olarak görülmektedir. Türk devlet geleneğinde Hunlardan itibaren toplum hayatını düzenlemek için çıkarılmış buna benzer uygulamaların olduğu bilinmektedir. Ancak Kurum Han döneminde yazılı hale getirilmiş olması, göçebe gelenekten yerleşik düzene geçişin de bir göstergesidir. Döneminin Avrupa devletlerinde bile benzer kapsamda sosyal düzenlemelerin nadir olduğu Erken Orta Çağ'da Türk-Bulgar siyasî aklının, ahlak anlayışının ve devlet disiplininin sınırlarını anlamamız açısından bu durum önem arz etmektedir.

Düzenlenen yasalara göre, bir kişi suçlandığında önce savunması dinlenmeli; eğer suçsuz olduğu halde iftiraya uğramışsa, yalancı tanıklar ölüm cezası ile cezalandırılmalıdır. Hırsızlık vakalarında hırsıza kaval kemiklerinin kırılması gibi cezalar verilmesi yanında hırsızın mallarını gizleyen kişilere de ceza verilmesi öngörülmüş, bu tür durumlarda suçluyu koruyanların mallarına devlet tarafından el konulması kararlaştırılmıştır. Ayrıca dilencililiğin yaygınlaşmasını önlemek amacıyla, bir dilenciye yalnızca bir kez yardım edilmesi; aynı kişinin tekrar dilendiğinin görülmesi halinde ise mallarına devletçe el konulması hükme bağlanmıştır.²⁸⁰

²⁷⁹ Zlatarski, *İstoriya na Bulgarskata* s.283-284, Ahmetbeyoğlu, “Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814), Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, (İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996), s.20

²⁸⁰ S.S. Bobçev, “Kurum Han'ın Yasa Koruyuculuğu”, çev. M. Türker Acaroğlu, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları*, S.10-11, (1980-1981), s.148.

Kurum Han'ın en dikkat çekici düzenlemelerinden biri ise ülkedeki tüm üzüm bağlarının sökülmesi yönündeki emridir.²⁸¹ Bu karar, muhtemelen içki kullanımının yaygınlaşmasını ve buna bağlı toplumsal disiplinsizliği önlemeye yöneliktir. Bu uygulama, onun devlet ahlakını koruma ve halkı aşırılıklardan uzak tutma konusundaki tutumunu açıkça yansıtmaktadır.

Kurum Han'ın çıkardığı yasalar, Bulgar ve Slav toplulukları arasında çatışmayı ve ayrışmayı önlemeyi, hukuk önünde eşitlik ilkesini tesis etmeyi amaçlamıştır. Şüphesiz yalnızca birkaç maddesi günümüze ulaşmış olan bu kanunların kapsamının çok daha geniş olduğu düşünülebilir. Kurum Han, kısa sürede genişleyen bir devletin düzen ve istikrarının ancak katı kanunlar ve güçlü bir yönetim anlayışıyla sağlanabileceğine inanmış ve bu doğrultuda hareket etmiştir.

Böylesine başarılı bir devlet adamının ani ölümünün ardından ülkede kısa süreli bir siyasî istikrarsızlık yaşanmıştır. Boyarlar, yerine geçmesi gereken oğlu Omurtag'ın yaşının idareci olabilmek için küçük olduğunu düşüncesiyle duruma el koymuştur. Bu süreçte yönetim üzerinde hak iddia eden boyarlardan Dukum, Ditzeng ve Tsok bertaraf edildikten sonra Kurum'un oğlu Omurtag başa geçmiştir.²⁸² Kurum gibi kudretli bir hükümdarın ölümü, Tuna Bulgar Devleti açısından önemli bir kayıp olmakla birlikte, Omurtag'ın dengeli ve rasyonel yönetim anlayışı kısa sürede devletteki karışıklığı sona erdirmiştir.

Yeni hükümdar, babasının aktif askerî politikasının aksine barışçıl ve diplomatik bir siyaset izlemiştir. Bu doğrultuda Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerde istikrarı sağlamak amacıyla otuz yıllık bir barış anlaşması imzalanmıştır.²⁸³ Omurtag'ı başa geçer geçmez imzaladığı bu anlaşmaya götüren etkenler kaynaklarda yer almamaktadır. Bu dönemde Bizans tahtında bulunan II. Mikhail, Araplarla süren mücadeleler ve içte yaşanan tasvir kırıkcılık tartışmaları nedeniyle zayıflamış olan bir

²⁸¹ Zlatarski, "Kurum Han", s.140.

²⁸² Runciman, *A History of the First*, s.71, Karatay, "Tuna Bulgarları" *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.209, Tolan, "Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda", 134. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.188.

²⁸³ Runciman, *A History of the First*, s.72, Lang, *The Bulgarians From* s.53, Üren, "Doğu Avrupa Devletlileri", s.5, Ahmetbeyoğlu, "Tuna Bulgar Devleti Bizans Münasebetleri", s.142.

imparatorluk yönetmekteydi. Dolayısıyla yapılan bu antlaşma, iki devlet açısından da siyâsî ve askerî bakımdan büyük bir kazanım olmuştur.

Bizans kaynaklarında yer almayan antlaşma maddelerini Tuna Bulgarlarına ait “Süleymanköy Yazıtı” olarak bilinen yazıttan öğrenmekteyiz.²⁸⁴ Yazıtı göre; imzalanan antlaşma ile iki ülke arasındaki sınır yeniden belirlenmiştir. Buna göre Develtos yeni sınır hattı olarak kabul edilmiştir. Bu yeni sınıra göre; Sozopolis ve Agathopolis Bizans hâkimiyetine bırakılırken, Ankhialos ve Mesembria ise Bulgarların hâkimiyetinde kalmıştır. Develtos ve Ankhialos şehirleri de nüfustan arındırılmış tarafsız bölgeler haline getirilmiştir.²⁸⁵ Bunun yanında Bizans’ın Kuzey Trakya toprakları kaleleriyle birlikte Bulgar ülkesine dâhil edilmiştir. Aynı zamanda antlaşmanın bir maddesi olarak Bulgar ülkesindeki Hristiyan esirlerin fidye karşılığında geri verilecek olması Omurtag’ın takip ettiği siyasetin bir göstergesidir. Bu esir teslimiyle Bizans ağır bir ekonomik yükün altına girmiştir. Kardam ve Kurum Han döneminde ele geçirilmiş olan topraklar ve esirler ile Hristiyan nüfus Bulgar ülkesinde kültürel ve dinî kimliğin korunması bakımından bir tehdit oluşturmaktaydı. Esirlerin iadesi hem bu demografik sorunu hafifletmiş hem de Bizans’ın ödemek zorunda kaldığı yüksek fidye miktarları sayesinde ülke ekonomisine katkı sağlamıştır.

Omurtag Han dönemi, askerî fetihlerden çok idarî düzenlemeler, diplomatik istikrar ve iç birliğin güçlendirilmesi çabalarıyla öne çıkmaktadır. Bu yönüyle Omurtag, babasının kurduğu güçlü devlet yapısını koruyarak Tuna Bulgar Devleti’ni Orta Çağ’ın en istikrarlı siyâsî güçlerinden biri hâline getirmiştir.

Omurtag’ın hâkimiyetinin ilk yıllarında İmparator Leon’un öldürülmesinin ardından Bizans tahtına geçen II. Mikhail, Bizans toplumunda uzun süredir birikmiş olan ekonomik ve sosyal rahatsızlıkların bir sonucu olarak ortaya çıkan Thomas İsyanı ile meşgul olmuştur. Vergi yüklerinin ağırlaşması, taşrada görevli memurların keyfi uygulamaları ve merkezî yönetimin zayıflaması, geniş halk kesimlerinin imparatorluk otoritesine karşı tepki duymasına yol açmıştır. Bu durumdan yararlanan General Thomas, iktidarı ele geçirmek amacıyla Anadolu’da büyük bir ayaklanma başlatmıştır.

²⁸⁴ Veselin Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, (Sofya, 1979), s.153-154.

²⁸⁵ Runciman, *A History of the First* s.72, Küskü, “Bulgar-Bizans İlişkilerine” s.34.

İsyan kısa sürede genişlemiş; Araplar, İranlılar, Ermeniler, Gürcüler, Kafkas kabileleri ve Anadolu'ya yerleştirilmiş Slav toplulukları da bu harekete katılmıştır. Thomas'ın ordusu kısa sürede on binlerce kişiye ulaşmış, isyanın etkisi Bizans'ın Asya topraklarından Balkanlara kadar yayılmıştır.²⁸⁶

II. Mikhail'in bu kritik döneminde, Bizans'ın daha önce de olduğu gibi Tuna Bulgar Devleti'nden askerî yardım talebinde bulunulmuştur. Omurtag Han bu teklifi geri çevirmeyerek isyanın bastırılması için destek olarak birliklerini göndermiştir.²⁸⁷ Omurtag Han ile Bizans'ın başa geçer geçmez imzaladıkları barış anlaşması böylece ilk neticesini göstermiştir.

Omurtag Han, hükümdarlığının ilk yıllarında dış politika kadar iç düzenlemelere de önem vermiştir. Uzun süren savaşlar ve fetihler sonucunda tahrip olan başkent Pliska'yı yeniden inşa ettirmiş; aynı zamanda yeni başkent Preslav'ın da temellerini atmıştır.²⁸⁸ Omurtag Han hem Pliska'yı yeniden inşa ederek hem de Preslav'ı kurarak, Tuna Bulgar Devleti'nin idarî kapasitesini artırmayı ve merkezî otoriteyi güçlendirmeyi hedeflemiştir. Bu adım, devletin uzun ömürlü olmasına ve farklı etnik ve dinî toplulukların bir arada yönetilmesine katkı sağlamıştır.

Kardam Han döneminden itibaren yapılan başarılı seferler ile Niş, Belgrad ve Doğu Macaristan Bulgar hâkimiyetine girmiş, ayrıca Sofya-Niş-Belgrad yolu üzerinden Orta Tuna Bölgesi'ne uzanan önemli bir ticaret hattı da kontrol altına alınmıştır. Omurtag Han da hâkimiyeti döneminde Sava- Drava Havzası'nı ve Maroş Irmağı Vadisi'ndeki tuz kaynaklarını ele geçirerek, Orta Avrupa'da bilinen tek tuz üretim bölgesini denetimi altına almıştır.²⁸⁹ Bu gelişme, Bulgar ekonomisi için önemli bir gelir kaynağı sağlamış ve Omurtag Han'a Avrupa ticaretinde siyasî nüfuz ve prestij kazandırmıştır. Öte yandan bu dönemde Orta Asya menşeli Türk topluluklarının Balkanlar yönünde gerçekleştirdikleri göç hareketleri bu kez Peçenekler öncülüğünde yeniden başlamıştır.

²⁸⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.191.

²⁸⁷ Curta, *Southeastern Europe*, s.156, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.42, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.191-192.

²⁸⁸ Feher'e göre Çatalar Yazıtı'nda sığır yılının ilk ayında (821) üç aslan heykeli, bir köprü ve çeşme ile inşa edilmiş olan "aul" bu şehir idi. Esin, "Türk Tarihi Işığında", s.20.

²⁸⁹ Ahmetbeyoğlu, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar*, s.144.

Peçenek göçü neticesinde yurtlarından sürülen Macarlar da Bulgar topraklarına gelmişlerdir.²⁹⁰

Omurtag Han, Bizans dışında Frank Devleti ile de dostça ilişkiler kurarak devletin ekonomik ve kültürel açıdan gelişmesini sağlamıştır. Omurtag'ın siyasetinde, Kardam ve Kurum Han döneminde Slavlara yönelik yürütülen politikadan farklı olarak yönetimde Türk unsurlarını ön plana çıkaran bir politika izlemiş, bu yaklaşım büyük ölçüde Slavlara karşı önyargılı olan boyar sınıfının desteğini almıştır. Bu da ülkede iki grup arasında beklenen ayrılığı tetiklemiştir. Slavlar Omurtag'ın bu politikası karşısında sessiz kalmamıştır. 824–829 yılları arasında Timoçani, Braniçevtsi ve Abodriti Slavları Bulgar ülkesinden ayrılarak Frank Devleti'ne katılmış ve iki ülke ilişkilerinin bozulmasına sebep olmuştur.²⁹¹ Bu gelişmeler sonrası 824 ve 825 yıllarında Frank ülkesine elçi gönderen Omurtag iki ülke sınırının yeniden belirlenmesini istemiştir. Ancak kesin bir netice alamayınca bu defa harekete geçerek Pannonia'ya kadar olan bölgelerdeki Slav liderlerini kovarak buralara Bulgar yöneticiler tayin etmiştir.²⁹² Bu harekâtın ardından iki ülke arasındaki kısa süreli gerginlik sona ermiş ve dostane ilişkiler yeniden tesis edilmiştir.

Omurtag'ın ölümünden sonra tahta geçen Malamir, kısa süren hükümdarlığı döneminde ülke sınırlarına Filibe topraklarını dâhil etmiştir.²⁹³ Onun ardından Persiyan Han 836 yılında yönetimi devralmış ve Bulgar ordusunun Kavala sınırlarına kadar ilerlemesini sağlamıştır. Malamir döneminde, Omurtag'ın Bizans ile imzaladığı otuz yıllık barış anlaşması yürürlükte kalmaya devam etmiş olmalıdır; zira bu süreçte Bizans ile ciddi bir askerî çatışma yaşanmamıştır. Diğer taraftan Pannonia kuşatması sonrası Franklar ile imzalanan anlaşmalar ile bölgede barış ortamının korunduğu anlaşılmaktadır.

Malamir ve sonra gelen Persiyan dönemlerinde Hristiyan kültürünün etkisi Bulgar topraklarında belirgin şekilde artmıştır. Bu etki, hükümdar ailesi içinde dahi kendisini göstermiş; Malamir'in öz kardeşi Enrotas'ın Edirne'den gelen bir Rum esirin etkisi

²⁹⁰ Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Göçü” s.119.

²⁹¹ Runciman, *A History of the First*, s.82, Kayapınar, “Tuna Bulgar Devleti” s.384.

²⁹² *Carolingian Chronicles*, s.116-122, Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar, s.304.

²⁹³ Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, s.132.

altında kalarak vaftiz edilmesi, hükümdar tarafından devletin ideolojik bütünlüğüne tehdit olarak görülmüştür. Bu nedenle Malamir'in, Hristiyan etkisinin yayılmasını engellemek amacıyla kardeşini idam ettirdiği bilinmektedir.²⁹⁴

Bulgar Devleti'nin sınırlarının Moravya'ya kadar genişlemesiyle birlikte, bu bölgenin ötesinde Vlastimer liderliğinde birleşme çabası içinde olan Sırlar ile temas kurulmuştur. Ancak bu gelişme, bölgede yeni bir siyasî gücün ortaya çıkması anlamına geldiğinden Bulgarlar açısından bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Persiyan Han, bu oluşumu engellemek için askerî harekât başlatmış; ancak üç yıl süren seferden yenilgiyle dönmek zorunda kalmıştır.²⁹⁵

Persiyan Han'ın dış politika hedefleri arasında Ege Denizi'ne ulaşmak ve Struma Irmağı'nın batısındaki Slav topraklarında Bizans otoritesine son vermek yer almaktaydı. Bu doğrultuda Han, Orta ve Batı Makedonya, Yukarı ve Orta Vardar, Kara Drin, Kosova Ovası, Ohri, Pirlepe ve Orta Struma çevresindeki toprakları barışçıl yöntemlerle Bulgar hâkimiyetine katmıştır. Bu dönemde Bizans imparatoru Theophilos, Araplarla yoğun mücadele içinde olduğundan Persiyan'ın ilerleyişini durdurabilecek güce sahip değildi. Ayrıca, Omurtag döneminde imzalanan barış anlaşmasını bozan taraf olmak istemiyordu. Persiyan'ın dikkatini ve gücünü başka bir tarafa çekmek niyetinde olan İmparator, Kurum Han tarafından Tuna bölgesine yerleştirilen Bizanslı esirler arasında bir isyan çıkartılmasını sağlamış; ancak Persiyan, Macar birliklerinin yardımıyla bu ayaklanmayı bastırarak Bizans'ın amacına ulaşmasını engellemiştir.²⁹⁶

Bizans İmparatorluğu'nda II. Mikail'in ardından tahta geçen oğlu Theophilos döneminde imparatorluk, içte tasvir kırıkcılık tartışmalarıyla, dışta ise Arap akınları ve kuzeyde gelişen yeni tehditlerle karşı karşıya kalmıştır. Theophilos, Karadeniz'in kuzey kıyısında Bizans'a bağlı topraklarda yeni bir idarî yapılanmaya gitmiştir. Kırım'daki Bizans şehirlerini "thema" sistemine dâhil etmiştir.²⁹⁷ Bu kapsamda

²⁹⁴ Obolensky, "The Byzantine Commonwealth", s.83, Karatay, "Tuna Bulgarları", *Bulgarlar: Yitik Bir Türk Kavmi*, s.161.

²⁹⁵ Runciman, *A History of the First*, s.88, Karatay, "Tuna Bulgarları", *Doğu Avrupa Tarihi*, s.291, Tolan, "Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda," s.135.

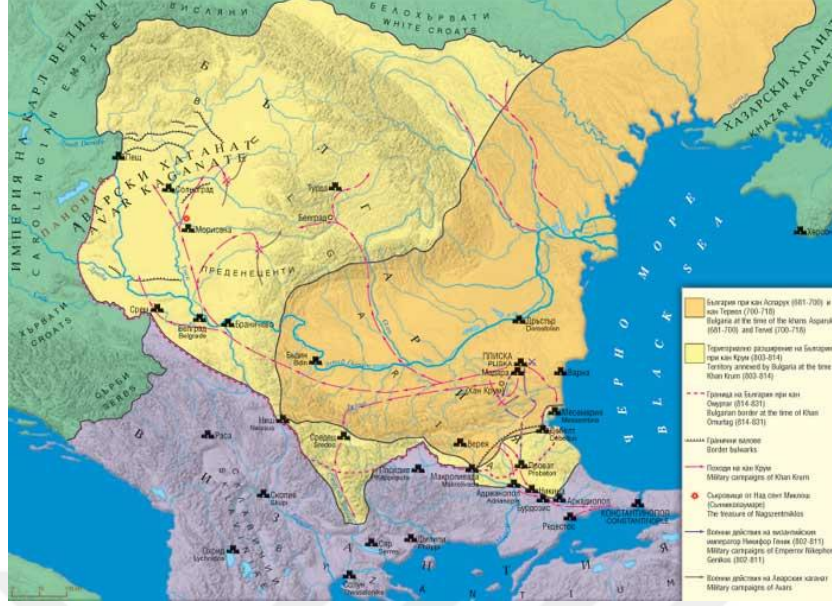
²⁹⁶ Zlatarski, "The Making of the Bulgarian Nation", *The Slavonic Review*, C.4, S.11, (Aralık 1925), s.373-374.

²⁹⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.194.

Khersones şehrinin idaresine bir Bizans generali tayin edilmiştir. Böylece imparatorluk, Karadeniz'in kuzeyindeki ticaret yollarını ve askerî üsleri doğrudan merkezî otoriteye bağlayarak kuzey sınırlarını güvence altına almayı hedeflemiştir.

Diğer taraftan bu dönemde Avrupa'da yeni bir siyasî ve askerî güç olarak ortaya çıkan "Rus varlığı", Bizans'ta ciddi bir endişe yaratmaya başlamıştır. Bu korku Bizans ile Hazarların dostluk ilişkilerini güçlendirmiştir. Karadeniz'in kuzeyinde stratejik bir konuma sahip olan Hazarlar, Bizans açısından hem Rus ilerleyişine karşı bir tampon bölge hem de ticaret yollarının güvenliği açısından hayati öneme sahipti. Bu dönemde Bizans, Rus akınlarına karşı savunma hattını Hazar toprakları üzerinden sağlamlaştırmaya çalışmış; iki devlet arasındaki askerî ve ticarî iş birliği yeniden canlandırılmıştır. Böylece, Hazarlar Bizans için kuzeyden gelebilecek Slav ve Rus saldırılarına karşı bir "sınır muhafızı" rolü üstlenmiştir. Aynı zamanda, Bizans'ın kuzey diplomasisinde önemli değişimlere yol açmıştır. Özellikle 860 yılında Rus kuvvetlerinin İstanbul önlerine kadar gelerek gerçekleştirdikleri kuşatma, Bizans başkentinde büyük bir panik havası yaratmıştır. İmparator Theophilos'un doğu cephesinde olduğu sırada meydana gelen bu saldırı üzerine, Bizans ordusu güçlükle başkente dönmüş ve Rus kuşatması büyük zorluklarla geri püskürtülmüştür.²⁹⁸

²⁹⁸ Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.66-67.

Harita 1.3. Kurum ve Omurtag Han Dönemi Tuna Bulgar Devleti²⁹⁹

Bu olay, Bizans diplomasisinde köklü bir dönüşümün başlangıcı olmuştur. Artık imparatorluk için dış politikada yalnızca Araplar ve Bulgarlar değil, kuzeyde yükselen Rus gücü de hesaba katılması gereken yeni bir unsur hâline gelmiştir. Bu doğrultuda Bizans'ın yeni stratejisi olarak imparatorluğun bu dönemdeki en etkili dış politika aracı olan misyonerlik faaliyetleri, kuzey halklarını Hristiyanlaştırarak Bizans'a müttefik hâline getirme amacı taşımıştır. Bu politika, ilerleyen yüzyıllarda Rus topraklarında Hristiyanlığın yayılmasının da temelini oluşturmuştur.

1.6. Boris Han Dönemi ve Hristiyanlığın Kabulü

852 yılında Tuna Bulgar Devleti'nin başına Boris Han'ın geçmesiyle birlikte Bulgarların tarihsel seyri köklü bir biçimde değişmiştir. Bu değişim, yalnızca onların siyasî ve kültürel kimliğini değil, aynı zamanda Balkan coğrafyasının geleceğini de derinden etkilemiştir.

Boris Han iktidara geldiğinde, Balkan Yarımadası'nın sınırları, Eflak ve Dinyester'e kadar uzanan bozkırlar ile Transilvanya'n bir kısmı ve Pannonia'nın büyük bir

²⁹⁹ <http://bolgaria24.com/history/krum-map.jpg>

bölümünü kapsamaktaydı.³⁰⁰ Bizans İmparatorluğu ile Frank Devleti arasında Balkanlardaki Slav toplulukları üzerinde nüfuz kurabilmek için yoğun bir rekabet devam etmekteydi. Bu sebeple başa geçtiği ilk yıllarda Franklar ile daha evvel yapılmış anlaşmayı yenilemiştir.

830 yılı civarında Moyimir, bölgedeki Slavları tek çatı altında toplamış ve bağımsız bir knezlik kurmuştur.³⁰¹ Onun halefi olan Moravya hükümdarı Rastislav ise Franklarla yaptığı uzun mücadeleler sonucunda bu knezliği devlet düzeyine yükseltmeyi başarmıştır. Orta Tuna'da yaşayan Avar yurdunu işgal ederek Bulgarlar ile komşu olmuştur.³⁰²

Rastislav, 854 yılında Boris Han'dan artan Frank baskısına karşı yardım talep etmiştir. Ancak bu sırada Franklar, Hırvatları; Bizans ise Sırları Bulgar ülkesine karşı isyana teşvik ettiği için Boris Han kendi hâkimiyetini güçlendirmek için Raskan Sırlarına bir sefer düzenlemiş ancak başarısız olarak oğlu ve on iki boyarı esir düşmüştür. Bu sebeple Han Sırlarla bir anlaşma imzalamak durumunda kalmıştır.³⁰³ Diğer taraftan Frank Devleti'ne karşı Rastislav'ın başarısı diğer Slavlara örnek teşkil ettiği için Bulgar ülkesi adına endişe yaratmış ve bu durum Boris Han ile Frank Devleti'ni yakınlaştırmıştır.³⁰⁴ Bu iki siyasî gücün yakınlaşmasını kendisi için bir tehdit görüp rahatsız olan Rastislav da Frank Devleti ve komşusu Bulgar Devleti'ne karşı müttefik olabileceği düşüncesiyle, 862 yılında Bizans İmparatorluğu'ndan Hristiyanlığı gerçek ve güvenilir bilgiler ile kendilerine öğretebilecek misyonerler talep etmiştir. Bu maksatla İmparator'un Moravya'ya gönderdiği Methodios kardeşleri burada üç yıl kalmıştır.³⁰⁵ Bizans böylece ilk kez kendi sınırları dışındaki Slav topluluklarına yönelik bir misyonerlik faaliyetine girişmiştir. Kısa süre içerisinde bu misyonerlik çabaları, Bizans'ın siyasî etkisini genişletme stratejisinin bir parçası olarak Bulgar topraklarına da yönelmiştir.

³⁰⁰ Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars*, s.129

³⁰¹ Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.121.

³⁰² Runciman, *A History of the First*, s.96-97.

³⁰³ Curta, *Southeastern Europe*, s.167, Runciman, *A History of the First*, s.92, Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars* s.133, Fatma Rodoplu Yıldırım, "Konstantin İrecek'in Bulgarların Tarihi Adlı Eserine Göre Tuna Bulgarları'nın Hristiyanlığı Kabulü", *BAED / JBRI*, 13/1, (2024), s.282.

³⁰⁴ Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars*, s.133

³⁰⁵ Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi* s.70-71, Runciman, *A History of the First*, s.98,101, Golden, *Türk Halkları Tarihine*, s.262.

Bizans İmparatorluğu'nun Sırp savaşı, Frank Devleti'nin ise Hırvatları desteklemesi, Tuna Bulgar Devleti'ni siyasî olarak iki büyük güç arasında bırakmıştır. Devam eden Sırp savaşları Boris Han'ı askerî ve diplomatik bakımdan zor durumda bırakmış, bu durum onu müttefik arayışına yöneltmiştir. Bu arayışın sonucunda Boris Han, Frank Devleti ile ittifak kurmayı tercih etmiştir. Bu maksatla 864 yılında Frank Kralı Louis'in Bulgar Han'ı ile görüşmek için yola çıktığı bilgisi Frank yıllıklarında da yer almıştır.³⁰⁶ Katolik inanca bağlı Franklarla kurulan bu yakın ilişki, Ortodoks Bizans İmparatorluğu'nu ciddi biçimde rahatsız eden bir gelişme olmuştur. Zira Bizans açısından Tuna Bulgar Devleti, imparatorluğun kuzey sınırlarını koruyan stratejik bir tampon bölge konumundaydı. Bulgarların Batı ile -dolayısıyla Roma Kilisesi ile- yaklaşması, Bizans'ın hem dinî nüfuzunu hem de jeopolitik güvenliğini tehlikeye sokabilecek bir gelişmeydi. Bu nedenle Bizans yönetimi, Bulgarların Batı Hristiyanlığı (Katoliklik) yerine Doğu Hristiyanlığı (Ortodoksluk) çerçevesinde Bizans'a bağlanmasını dış politikasının öncelikli hedefi hâline getirmiştir.

Diğer taraftan Bizans topraklarını tehdit eden Rus tehlikesi devam etmekteydi. Ancak Bizans açısından asıl endişe, yaklaşık iki yüzyıl boyunca kuzey sınırlarını koruyan Hazarların bu rolü artık üstlenmemesi olmuştur. Bu gelişme üzerine Bizans imparatoru, Hazarlarla olan ittifak ilişkilerini yeniden güçlendirmek amacıyla Hazar ülkesine bir elçilik ve misyonerlik heyeti göndermiştir. Ancak Hazar kağanının Museviliği kabul etmesi,³⁰⁷ Bizans'ın bu diplomatik girişimini sonuçsuz kılmıştır. Bu olay, Bizans'ın Karadeniz'in kuzeyinde dinî temelli diplomatik nüfuz politikasının seyrini belirlemiş ve Ruslarla ilerleyen dönemde kurulacak dinî-siyasî ilişkilerin zeminini hazırlamıştır.

Bu gelişmeler sonucunda Hristiyanlık, Bizans'ın elinde Slavlar üzerinde etkili bir diplomatik ve kültürel nüfuz aracı hâline gelmiştir. Bizans, bu dinî etkiyi kullanarak Slav topluluklarını yönlendirmiş, gerektiğinde aralarındaki birlikleri zayıflatmak için mezhepsel farklılıkları ve dil politikalarını ustalıkla kullanmayı bilmiştir.

³⁰⁶ *The Annals of St. Bertin*, çev. Janet L Nelson, (Manchester University 1991), s.118.

³⁰⁷ Gregory, *Bizans Tarihi*, s.211.

Kiril ve Methodios, Slav dilinde Glagolitik bir alfabe geliştirerek Hristiyanlığın yayılmasında son derece etkili bir araç olarak ortaya koymuştur. Bu alfabe sayesinde İncil ve diğer dinî metinler Slavcaya tercüme edilmiş, böylece Slav halkları kendi dillerinde ibadet etme imkânı bulmuşlardır. Ortodoks Hristiyanlığın Slav toplulukları arasında hızla kabul görmesinin en önemli nedenlerinden biri, ibadetlerde ana dilin kullanılmasına izin verilmesidir.

Slav alfabesinin ortaya çıkışı, yalnızca Hristiyanlığın Slav dünyasında yayılması açısından değil, aynı zamanda Slav kültür tarihinin başlangıcı bakımından da büyük bir dönüm noktası olmuştur. Glagolitik alfabe, Slav topluluklarının kendi dillerinde yazılı kültür oluşturmalarını sağlamış, böylece Slav edebiyatı, dinî literatürü ve eğitim geleneği bu dönemde şekillenmeye başlamıştır.

Bu gelişmeler İslam kaynaklarında da yer almıştır. Endülüslü coğrafyacı el-Bekri “el-Mesalik ve’l Memalik” adlı eserinde “*Onlar lisanları konusunda bilgilidirler. İncil’i Sakali diline çevirirler. Ve Onlar Hristiyanlardır...*” bilgisiyle bahsetmiştir.³⁰⁸

Bizans imparatoru, Bulgarların Batı Hristiyanlığına yönelmesini engellemek amacıyla derhal askerî hazırlıklara başlamıştır. Bu sırada Bulgar ordusunun önemli bir kısmı Moravya Slavlarına karşı Franklara yardım amacıyla batıya gönderilmiş³⁰⁹, ülke içinde ise deprem ve kıtlık gibi doğal felaketler baş göstermiştir. Bu olumsuz koşullar karşısında Boris Han, Bizans ile doğrudan bir çatışmaya girmekten çekinerek Bizans imparatoru ile bir anlaşma imzalamış ve Hristiyanlığı kabul ettiğini bildirmiştir.³¹⁰

Bu olay, yalnızca Tuna Bulgar Devleti’nin değil, aynı zamanda tüm Balkan coğrafyasının dinî, siyasî ve kültürel tarihinin dönüm noktalarından biri olmuştur. Boris Han’ın bu kararı, Bizans’ın uyguladığı misyonerlik temelli diplomasi politikasının en somut başarısı olarak değerlendirilebilir.

Boris Han, Hristiyanlığı kabul etme kararını ilk aşamada iç siyasî dengeleri gözетerek gizli tutmayı tercih etmiştir. Zira hem Türk boyar sınıfının hem de geleneksel

³⁰⁸ Erman Şan, “Besisüs El -Melik ve Sakalibe’nin Hristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası’nın Hristiyanlaşması)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.224, (Ekim 2016), s.6.

³⁰⁹ *The Annals of Fulda Nint Century Histories*, çev. Timothy Reuter, (Manchester University 1992), s.49.

³¹⁰ Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.70-71.

inançlarını sürdüren halkın bu karara tepki göstereceğini öngörmüştür. Bu nedenle, vaftiz törenini gece yarısı gizlice gerçekleştirmiş ve vaftiz babası olan Bizans imparatorunun onuruna “Mikhail” adını almıştır.³¹¹ Nitekim gelişmeler tam da Boris Han’ın korktuğu gibi seyretmiştir. Boris’in Hristiyanlığı kabul etmesi ülkede tepkiyle karşılanmıştır. Bulgarlar yıllardır törelerini ve inançlarını terk etmek istemiyordu. Gök Tanrı dininin terk edilmesiyle Türk töresinin de korunamayacağı daha önceki Türk devletlerinin yaşadığı tatsız tecrübelerden dolayı biliniyordu. İnancın terk edilmesi ile toplumda yalnızca din değişmeyeceği, beraberinde milli kimliğin ve kültürel bütünlüğün kaybına da neden olacağı bilinmekteydi. Bozkır devlet geleneğinde din ve töre birbirini tamamlayan iki unsur olarak görüldüğünden, Gök Tanrı inancının terk edilmesi, törenin de zarar görmesi anlamını taşımaktaydı. Zaten uzun süredir toprak genişlemeleriyle yabancı nüfusun Bulgarlar aleyhine artıyor olması boyarlar arasında rahatsızlık oluşturmaktaydı. Yaşanan din değişiminin kültürel unsurları da tamamen değiştirmesinden endişe edilmekteydi. Bu sebeple yeni dinin kabulüne karşı ayaklanarak 866 yılında Boris’in Pliska’daki sarayına yürüdüler. Ayaklanmaya katılanlar sayıca o kadar fazla idi ki; kaynaklar, olayların büyüklüğünü aktarırken Boris’in kurtuluşunun ancak ilahi yardımla olabileceğini dile getirmiştir.³¹² Nitekim kararlı bir tutum sergileyen Boris, Frank yıllıklarının aktardığı bilgiye göre kendisine sağdık yalnızca kırk sekiz adamıyla birlikte bu büyük isyanı bastırmayı başarabilmiştir. İsyancılardan elli iki kişiyi aileleriyle birlikte öldürmüş ve bir daha böyle bir isyan çıkmasının önüne geçmek istemiştir.³¹³ Ayrıca Bulgar Devleti’nde idarenin hâkim olduğu Dulo hanedan ailesine de büyük bir darbe indirerek olası hükümdarlık girişimini de engellemiştir.

Orta Çağ’da imparatorların oluşturdukları feodal düzeni kullanabilmeleri için bir din ideolojisine ihtiyaçları vardı. Türklerin Gök Tanrı inancı bu isteklerini karşılayacak yapıda değildi. Bizans İmparatorluğu başta olmak üzere dönemin imparatorluklarının hepsinin asıl amacının bu olduğunu ifade edebiliriz. Bu durum din konusunda baskı

³¹¹ *The Annals of St Bertin*, s. 136-137, Zlatarski, *İstoriya na bulgarskata*, s.28-29; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, 215, Golden, *Türk Halkları Tarihine*, s.263, Osman Karatay, “Omurtag Han’ın Riyası: Bulgarların Türklükten Çıkışının Hikayesi”, *Bulgarlar Yitik Bir Türk Kavmi*, (İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018), s. 236-237

³¹² Matthew Spinka, *A History of Christianity*, s.37, Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.84.

³¹³ *The Annals of St. Bertin*, s.137, Runciman, *A History of the First Bulgarian*, s. 101-104; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.215, Zlatarski, *İstoriya na Bulgarskata*, s.46.

ortamlarının oluşmasına zemin hazırlamıştır. Bu sebeple bu dönem misyonerlik faaliyetleri hem ideolojik hem de diplomatik bir politika olarak değerlendirilmelidir.

Boris'in Hristiyanlığı kabul etmesi yalnızca Bulgar tarihi için değil Doğu ve Batı Kiliseleri için de önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bu olay, Bizans (Ortodoks) ve Roma (Katolik) kiliseleri arasındaki rekabetin en belirgin şekilde hissedildiği Balkan coğrafyasında, siyasî ve dinî dengeleri kökten değiştirmiştir. İki kilise arasında önemli bir bölge olan Bulgar ülkesi her daim taraflar için mücadele sahası olmuştur.

Netice olarak; Roma ile Bizans arasındaki çekişmeden ustaca faydalanan Bulgar hanı, Hristiyanlığı kabul ederken beklediği siyasî nüfuzu büyük ölçüde kazanmıştır. İstanbul'da yapılan kilise toplantısında Ortodoks Patrikliği'ne bağlı bir Bulgar Piskoposluğu kurulmasını da sağlamıştır.³¹⁴ Bu gelişme, hem Bulgaristan'ın dinî yapılanmasında yeni bir dönemin başlangıcını oluşturmuş hem de ülkenin Bizans'a karşı siyasî bağımsızlığını koruma stratejisinin bir parçası olmuştur.

Bir taraftan da ülke sınırlarını Ohrid'i ve Batıda Morava Vadisi'ni içine alacak şekilde genişleten Boris,³¹⁵ ülkesinde mimari düzenlemelere ağırlık vermiştir. Hristiyanlığın kabulüyle birlikte, ülkesindeki Slav halkın eski inançlarına ait pagan tapınaklar kiliselere dönüştürülmüş, ülkenin farklı bölgelerine yedi büyük katedral inşa ettirilmiştir. Ayrıca Pliska'daki Omurtag Sarayı yakınında 870 yılında başlanılan Büyük Bazilika'nın inşası 875 yılında tamamlanmıştır. Bazilikanın yanında bir piskoposluk sarayı da inşa edilmiştir.³¹⁶ Bu faaliyetler yalnızca dinî dönüşümün sembolü değil, aynı zamanda merkezî idarenin gücünü pekiştirme aracı olarak da değerlendirilmelidir.

Bu süreçte Kiril ve Methodios'un öğrencisi Aziz Kliment, Ohri civarında bir dinî eğitim merkezi kurarak hem dinî eğitim faaliyetlerini yürütmüş hem de kutsal metinlerin Slav diline tercümesini organize etmiştir. Bu kurum, yalnızca dinî öğretim değil aynı zamanda Slav yazı geleneğinin geliştiği bir kültür merkezi olarak da önem kazanmıştır. Kliment'in çalışmaları, Bizans misyonerlik politikasının kültürel bir

³¹⁴ Engin Eroğlu, "Tuna Bulgarlarının Din Değiştirme ve Milliyetlerini Kaybetme Meselesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 46, (İstanbul 2021), s.15.

³¹⁵ Pristak, "Türk Slav Ortak", s.511.

³¹⁶ Curta, *Southeastern Europe*, s.174.

uzantısı olmasının yanı sıra, bağımsız bir Slav kültürel kimliğinin oluşumuna da katkı sağlamıştır.

Boris Han'ın gerçekleştirdiği bu imar hareketleri, Hristiyanlığın halk arasında hızla yayılmasını sağlarken aynı zamanda yerel bir Bulgar üslubunun doğmasına da zemin hazırlamıştır. Özellikle Pliska, Preslav ve Ohri şehirlerinde ortaya çıkan taş işçiliği, mozaik ve ikonografi örnekleri bu dönemin sanatsal canlanmasının göstergesi bakımından önemlidir.

1.7. Tuna Bulgarlarında Hristiyanlık Dönemi

Boris Han, Hristiyanlığı kabul ettikten sonra dindar bir lider olarak anılmıştır. Dinî inancın etkisiyle 888 yılında devlet idaresini bırakarak St. Panteleimon Manastırı'na çekilmiş ve ömrünün geri kalanını ibadet ile geçirmiştir. Ülke idaresine de oğlu Vladimir geçmiştir.³¹⁷ Vladimir, babasının aksine Bizans yanlısı Hristiyan siyasetini sürdürmek yerine, atalarının inanç ve geleneklerine dönmek istemekteydi. Zaten Hristiyanlığın kabulünü benimseyemeyen boyarlar yeniden atalarının inancına dönmek için fırsat bekliyordu. Bu maksatla Vladimir, idarenin başına geçer geçmez Bizans'a karşı Franklar ile ittifak görüşmelerinde bulunmuştur.³¹⁸ Aynı zamanda ülkede Hristiyanlık ve Bizans etkisini azaltacak birtakım düzenlemeler yaparak önce Başpiskopos Joseph'in görevine son vermiştir. Vladimir'in bu hareketi Tuna Bulgar Devleti'nin asıl Türk unsurları ile boyarlar arasında çok fazla taraftar bulmuştur. Ancak bu girişim kısa sürede büyüyüp yayılmaya başlayınca Boris manastırdan çıkarak duruma müdahale etme gereği duymuştur. Kısa sürede harekete son veren Boris, oğlu Vladimir'i tahtan indirerek gözlerine mil çektirmiştir.³¹⁹ Böylece Türk unsurlarını yeniden heyecanlandıran hareket Boris'in müdahalesi ile kısa sürede son bulmuştur. Bu müdahale, Bulgar tarihinde yalnızca bir ayaklanmanın bastırılması değil, aynı zamanda Türk töresine dayalı eski inanç sisteminin kesin biçimde sona erişinin sembolü olmuştur. Bu şekilde Tuna Bulgar Devleti'nde Hristiyanlığın

³¹⁷ Long, *The Bulgarians From Pagan*, s.62, Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.122, Ahmetbeyoğlu, *Hanlıktan Çarlığa Bulgar*, s.153.

³¹⁸ Kayapınar, "Tuna Bulgar Devleti", s.386.

³¹⁹ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s.130, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.97, e Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.123

kurumsal hâkimiyeti kesinleşmiş ve devletin Bizans kültür çevresine dâhil olma süreci başlamıştır.

893 yılında yaşanan bu olaylardan sonra hemen Preslav'da toplanan Bulgar kurultayında alınan karar ile Bizans başkentinde bir keşiş olarak yetişen Simeon, Bulgar ülkesinin idaresine geçirilmiştir. Tuna Bulgar Devleti'nin kuruluşundan itibaren, özellikle İşperih Han döneminden bu yana, Bizans ile yürütülen diplomatik yazışmalar Grekçe yapılmaktaydı. Ancak Bulgarların kullandığı Grekçe, dil bilgisi bakımından Bizanslıların Grekçesinden farklı olarak resmî belgelerde, yazıtlarda ve yazışmalarda yerel bir Grekçe biçimi kullanılıyordu. Kurultayda; aynı zamanda Slav dilinin devletin ve kilisenin resmî dili olarak kabulü de onaylanmıştır.³²⁰ Alınmış olan bir diğer önemli karar ise başkent Pliska'dan Preslav'a taşınması olmuştur.³²¹ Vladimir'in liderliğini yaptığı ayaklanmaya katılanların sayısına bakıldığında Pliska'da Bulgar Türk beylerinin ve nüfuzunun fazla olduğu görülmektedir. Bu nedenle böyle bir ayaklanmanın yeniden yaşanmasına engel olmak ve aynı zamanda yeni dinin gelişmesini kolaylaştırmak için Preslav başkent yapılmıştır.

Boris Han'ın Hristiyanlığı kabulünden sonra oğlu Simeon, Bizans başkentine gönderilerek orada eğitim almıştır. Bu sebeple zaten Hristiyan ve Bizans kültürüyle yetişmiş olduğundan; Bulgar ülkesinin başına geçince Hristiyanlığın yerleşmesi ve halk arasında benimsenmesi için büyük bir gayret göstermiştir. Babası gibi o da Hristiyanlığa ülkede milli bir kimlik kazandırma çabasıyla hem dinî hem de kültürel alanlarda kapsamlı düzenlemelere girişmiştir. Merkezi manastırlar dışında köylere kurdurduğu ibadet yerleri ile bütün Bulgar halkına ulaşarak Hristiyanlığı öğretmeyi hedeflemiştir. Böylece Hristiyanlığın yalnızca şehirlerde değil, köylere kadar ulaşmasını sağlamıştır. Bulgar manastırları Bizans manastırları gibi yalnızca tarımsal üretimle değil, aynı zamanda endüstriyel üretimle de ilgileniyor, keşişleri ayakkabıcı, terzi, kuyumcu, demirci, duvarcı, marangoz, ikon ressamı, kâtip olarak da yetiştiriyordu. Böylece manastırlar, Bulgaristan'da Hristiyan kimliğinin halk

³²⁰ Curta, *Southeastern Europe*, s.177.

³²¹ Ayşe Kazdal, "Tuna Bulgar Kağanlığı ve Hristiyanlaşma Süreci", *Doğu Avrupa Tarihi Yeni Bulgular ve Yaklaşımlar*, (İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2023), s.117.

tabanında kökleşmesinde büyük rol oynarken diğer taraftan iktisadî hayatın içerisinde de önemli rol oynuyordu.

Tervel ile 716 yılında imzalanan ticaret anlaşmasından bu yana İstanbul'da özel imparator ayrıcalıklarıyla korunan bir Bulgar ticaret pazarı bulunmaktaydı. Zamanla “Bulgar pazarı” adını alan pazarda Bulgar tüccarlar Bizans ülkesine gelen diğer tüccarlara göre daha az gümrük vergisi ödüyorlardı. Özellikle Hristiyanlığın kabul edilmesinden sonra Boris ve Simeon dönemlerinde Bulgarlar hayvan, mısır, şarap, kereste ve başka her türlü yerel ürünlerini ihracat ve boyalı ipek, mücevher, porselen gibi Bizans ürünlerinin yanında Bizans'ın doğu baharatlarının ithali için bu pazara bağımlı hale gelmişlerdi.³²² 894 yılına gelindiğinde Bizans tahtında bulunan İmparator VI. Leon İstanbul'da bulunan bu “Bulgar pazarını” Selanik'e nakledilip iki ülke arasında daha evvel yapılmış olan (716) ticarî mutabakata uymayarak gümrük vergilerini yükseltmiştir. Bu durum, iki ülke arasındaki ilişkilerin hızla gerilmesine de neden olmuştur.³²³

Bu kararı ekonomik bir baskı ve siyasî bir küçümseme olarak değerlendiren Simeon, ordusuyla hemen harekete geçerek Bizans üzerine yürümüştür. Hristiyanlık dinini kabulü Bizans'ın Bulgar ülkesinde her daim yaratmak istediği ikiliği ortadan kaldırmıştı. Bizans daha önce Türk ve Slav unsur arasında olan bu ayrılığı kendi menfaatine kullanıyordu. Ancak artık ortak bir din ve ortak bir kültürel kimlik etrafında birleşen Bulgar halkı, Bizans için çok daha tehlikeli bir düşman haline gelmişti. Simeon'un saldırısı karşısında zor durumda kalan İmparator, önce Bavyera Kralı olan Arnulf'a ittifak teklif etmişse de olumlu yanıt alamamıştır.³²⁴ Bunun üzerine o dönemde Moldavya ve Transilvanya topraklarında bulunan Macarların yardımına başvurmuştur. Bir taraftan Arpad kumandasındaki Macarlar, Bulgar ülkesinin kuzey topraklarını tahrip etmeye başlamışken, diğer taraftan da Bizans donanması kumandanı Evstathios Tuna ağzını, Nikephoros Phokas kumandasındaki kuvvetler de güney bölgesini yıpratmaya başlamıştır.³²⁵ Her taraftan abluka altına alınmış olan

³²² Lang, *The Bulgarians From Pagan* s.62, Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Gelişi”, s.123.

³²³ Runciman, *A History of the First*, s.144, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.97

³²⁴ Kaan Akar, “Ortaçağ'da Bir Ticarî Kriz: Bulgar Pazarı Sorunu (894-897)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:9, S.1, (Haziran 2024), s.27.

³²⁵ Ostrogorky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.239.

Simeon, İmparator'a ateşkes için elçi göndermek durumunda kalmıştır. Bulgar kuvvetlerinin durumunu gören Leon ateşkes görüşmelerini kabul ederek henüz görüşmeler neticelenmeden birliklerini geri çağırmıştır. İmparatorun bu kararını kendi menfaatine döndürme gayesinde olan Simeon bu defa Peçeneklerin de desteğini alarak karşı harekete geçmiştir.³²⁶ Bulgar yardımına gelen Peçenek kuvvetleri, Arpad liderliğindeki Macar halkını bugünkü yurtlarına çekilmek zorunda bırakmıştır.³²⁷ Bulgar ve Peçenek kuvvetlerinin önünden kaçan Macarlar, Tuna Havzası'na doğru bugünkü Macaristan topraklarının bulunduğu bölgeye kaçmışlar ve Slavların durumunu doğrudan etkileyerek onlar arasında yeni bölgesel ayrılıklara neden olmuşlardır.³²⁸ Peçeneklerin yardımıyla galip gelen Bulgarlar, imparatorluk ile yıllık vergi ödemek şartıyla barış anlaşması imzalamışlardır. Ayrıca bu anlaşma ile Makedonya'nın güneyi ile Arnavutluk Bulgarlara bırakılmıştır.³²⁹ En önemlisi kazançlardan biri de Bizans'ın pazarı yeniden İstanbul'a taşımayı kabul etmesi olmuştur.

IX. yüzyıl sonlarına doğru hâkimiyetini Arnavutluk'a kadar genişleten Simeon, Sırpı ülkesine katmıştır. Alp Bagatur idaresindeki kuvvetlerini de Hırvatlar üzerine gönderdiyse de galibiyet alamadan geri dönmek zorunda kalmışlardır.³³⁰

Diğer taraftan da Doğu dünyasıyla mücadelesi devam eden Bizans 904 yılında Balkanlardaki en önemli ticaret merkezi olan Selanik şehrinin Araplar tarafından işgal edilip yerle bir edilmesiyle sarsılmıştır. Simeon, keskin zekâsı ile bu durumu ülkesi için fırsata çevirerek, Bizans ile yaptığı anlaşma sayesinde iki ülke arasındaki sınırı Selanik'e çok yakın bir noktadan geçirmeyi kabul ettirmiştir.³³¹

VI. Leon'un 912 yılında ölümünden sonra varisi olan oğlu Konstantinos henüz altı yaşında olduğu için Aleksandros Bizans tahtına geçmiştir. Tecrübesiz İmparator Bizans'ın 896 yılında yapılan anlaşma şartlarına göre Bulgar ülkesine ödemek zorunda

³²⁶ Ayşe Kazdal, *Doğu Romayı Titreten Güç Tuna Bulgar Kağanı Simeon ve Dönemi (863-927)*, (İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2023), s.163-164,

³²⁷ Runciman, *A History of the First*, s.147-149, Rene Grausset, *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, (İstanbul: Ötüken, 2022), s.207, Lang, *The Bulgarians From*, s.63 Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.98

³²⁸ Runciman, *A History of the First*, s.150

³²⁹ Bailly, *Bizans Tarihi*, s.222-223.

³³⁰ Karatay, "Hırvatların Kökeni" s.103.

³³¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.240.

olduğu vergiyi kesmiştir. Buna karşılık Simeon hemen Bizans’a karşı birlikleriyle harekete geçmiştir. Bir süre sonra Aleksandros’un ölümü üzerine, tahta yaşı küçük olmasına rağmen tek varis olan VII. Konstantinos geçerken, İstanbul’daki kilisenin idaresindeki Patrik Nikolas Mystikos ona naiblik etmekteydi.³³²

Diğer taraftan Bizans’ın ve kilisenin hemen her durumda Simeon ve Bulgar kuvvetlerinin gücünden çekindiği anlaşılmaktadır. Bu maksatla Bizans güçlü rakibi Simeon’a karşı birçok kez Peçenek, Alan ve Ruslar ile iş birliği yaptığı bilinmektedir. Kudreti ve kuvveti her geçen gün artan Simeon’un bu tarihlerde ordusuyla İstanbul önlerine kadar geldiğini görmekteyiz. Kalabalık Bulgar birliklerinin kurduğu kampın Marmara ve Haliç arasındaki uzunluğu yedi kilometrelik surları kaplamıştır.³³³ Bu hareket Bizans’ı bir cezalandırma ya da yağma seferi niteliğinde değildir. Simeon’un hedefi Bizans imparatorluk tacı idi. Gücü, kudreti ve kararlılığı Bizans tarafından iyi bilinen Simeon’u, bu hedefinden vazgeçirmek için, İstanbul Patrik’i Nikholas, Han’ı başkente görüşmeler için davet etmiştir. Simeon, Kavhan Theodore başkanlığında bir heyeti görüşmeler için İstanbul’a göndermiştir.³³⁴ İstanbul’u kuşatmasına engel olmak için kızlarından birini İmparator ile evlendirmeyi teklif edilen Simeon, bu görüşmeler sonrası ikna edilerek, “*Bulgar ülkesinin imparatoru*” sıfatıyla Patrik’in elinden imparatorluk tacını giymiştir.³³⁵ İmparatorun kayınpederi sıfatıyla devleti yönetmek fikri cazip gelince Nikolas’ın bu vaadiyle ikna olmuş gözüken Simeon kuvvetlerini geri çekerek ülkesine dönmüştür. Ancak çocuk yaştaki imparatorun annesi Zoe, yönetimi ele alarak Simeon’un kızı ile oğlunun evlenmesinin kabul edildiği anlaşmayı da yok saymıştır. Bu durum Simeon’u yeniden Bizans’a karşı harekete geçirmeye yetmiştir. Simeon, 917 yılında kuvvetleriyle Trakya’yı baştan başa yağmalayıp Edirne’yi ele geçirmiş ve Bizans’ın kendisini imparator olarak tanımasını istemiştir.³³⁶

Gücünün zirvesinde olan Simeon’un kuvvetlerini durdurmakta yetersiz kalan Bizans; Kırım kumandanı Leon Phokas’ı Bulgarlara karşı Peçenekler ile anlaşma yapması için görevlendirmiş ve başarılı olursa kendisine “Patricius” ünvanı vermeyi vaat etmiştir.

³³² Öner Tolan, “Tuna Bulgar Devleti ile Bizans Devleti Arasında Siyasî Evlilikler”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 3, (2023), s.1477

³³³ Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.112-113

³³⁴ Kazdal, *Doğu Roma’yı Titreten*, s.198.

³³⁵ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* s.245, Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s.308.

³³⁶ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s.148, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.115

Bizans ordusunun içinde yer alan Peçenekler çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle orduyu terk etmişlerdir. Simeon da bu durumu değerlendirmiş ve ani bir baskınla Bizans kuvvetlerini mağlup etmiştir.³³⁷ Simeon ve kuvvetleri, Bizans'ın Balkanlardaki arazisini başta sonra tahrip edip yakıp yıkmıştır. Öyle ki kaynakların aktardığına göre öldürülenlerin cesetleri yarım yüzyıl sonra dahi yığın olarak olay mahalinde kalmıştır. Bu sırada Ermeni kökenli kumandan Romanos Lakapenos küçük yaştaki imparator ile kızını evlendirerek kayınpeder sıfatıyla Bizans'ta yönetimi devralmış ve Simeon'un hedeflediği statüye sahip olmuştur. Bu durum Simeon'u daha da kızdırmıştır. Bizans kuvvetlerine ağır bir mağlubiyet yaşatan Simeon, 918 yılında Kuzey Yunanistan'ı geçerek, Korintos Körfezi'ne kadar ilerlemiştir.³³⁸ Ancak İstanbul'u ele geçirebilecek güçte olmasına rağmen Sırplarla mücadeleye dönerek bu hedefinden vazgeçmek durumunda kalmıştır.

Simeon'un hedefi yalnızca Bizans başkentine ve tahtına sahip olmak değil Hristiyanlığın kabulünden sonra bir dinî lider olarak bütün Hristiyanlığın da önderi olmaktır. İstanbul'u ele geçirebilecek askerî güce ve kudrete sahip olan Simeon'u bu eyleminden vazgeçiren sebebin ne olduğu bilinmemektedir. Ancak İstanbul konum olarak sadece kara mücadelesi ile alınabilecek bir şehir değildi. Bunun için güçlü bir donanmaya da sahip olmak gerekiyordu. Simeon da bunu çok iyi biliyordu. Bozkır kültürüne mensup Türklerin doğal olarak bu tarzda bir deniz askerî gücü yoktu. Bugüne kadar gerçekleştirilen tüm teşebbüslerin başarısız olmasının en önemli nedeni belki de bununla ilgili idi. Bu maksatla İstanbul hayalinden bir türlü vazgeçmeyen Simeon, deniz güçlerinden faydalanmak için Araplarla ittifak kurmaya çalışmıştır. Ancak Bizans durumdan haberdar olunca bu girişim engellenmiştir. Bulgar birlikleri ile İstanbul surları önüne gelen Simeon da donanma olmadan bu zaferi kazanamayacağını bildiği için anlaşma yapmaya razı olmuştur.³³⁹

Simeon bu kez de İstanbul'u ve Bizans'ı ele geçirememişti ama keskin zekâsı üstün yetenekleri ve hırsıyla ülkesini Bizans'tan sonra Balkanlarda en güçlü ikinci devlet

³³⁷ Mualla Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, (Ankara: TTK, 2007), s.485-486, Norwich, Bizans Yükseliş Dönemi, s.115-116.

³³⁸ Runciman, A History of the First, s.159-161, Çapan, *Balkanlarda Bizans Türk* s.190, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 246-246.

³³⁹ Runciman, *A History of the First*, s.169

haline getirmeyi başarmıştır. Öyle ki çeşitli devletlerin iç işlerine müdahale edebilecek bir güce ulaşmıştır. Örneğin Sırp ülkesinde başa geçen Zakharias, Bulgar desteği ile başa geçebilmiştir. Bundan kısa bir süre sonra tamamen ele geçen Sırp ülkesi bir Bulgar eyaletine dönüşmüştür.³⁴⁰

Simeon, iktidarı döneminde devletini devrinin en güçlü askerî gücü durumuna getirmiştir ama ülkedeki Türk unsurların silinmesine de engel olamamıştır. Ülkenin kuruluşundan itibaren devlet yönetiminde hâkim olan Türk unsur bu dönemde yerini Hristiyanlığa bırakmıştır. Han seçimi ve devlet yönetiminde Türk töresi artık tamamen terk edilmiştir. Simeon Türk hükümdarlarının kullandıkları “han” ünvanı yerine “çar” ünvanını kullanmayı tercih ederek Hristiyanların lideri olarak kendini göstermiştir.

Simeon’dan sonra 927 yılında Petro, Bulgar ülkesinde yeni çar olmuştur. Petro iktidara geldiği gibi Bizans imparatoru ile otuz yıllık bir anlaşma imzalamıştır. İmparator, Petro’yu torunu Marina-İrina ile evlendirerek Bulgar ülkesini ve hükümdarını bizzat idare etme fırsatını eline geçirmiştir.³⁴¹ Simeon Bizans imparatorunun kayınpederi sıfatıyla idareyi ele geçirmek isterken oğlu imparatorluğa damat olarak Bulgar ülkesinin idaresini teslim etmiştir.³⁴² Bizans ile yapılan anlaşma ile Bulgar hanlarının “çar” ünvanı taşımaları resmiyet kazanmıştır. Ayrıca Bizans, Bulgar kilisesinin başına da patriklik statüsü verilmiştir.³⁴³ Simeon gibi bir lider ile en parlak devrini yaşamış Bulgar Devleti’nde bu dönem aynı askerî ve siyasî başarıları görmek mümkün değildir. Simeon gücü ve kudreti ile ıhtayı öyle bir yükseğe çıkarmıştı ki ondan sonra gelen Bulgar hükümdarları için bunu yakalamak kolay olmamıştır.

Petro dönemi ülkede iç karışıklıkların olduğu dönemdir. Tahta yeni çıkmasının hemen ardından, yerine kardeşi İvan’ı iktidara taşımak isteyen bir grup ayaklanmış, ancak bu girişim başarısız olmuştur. Diğer taraftan Simeon’un kardeşi Mihail de Petro’nun hâkimiyetine karşı harekete geçtiyse de o da bir sonuç alamamıştır.³⁴⁴ Bu dönemde Sırbistan, esir bulunduğu Bulgar ülkesinden Bizans yardımıyla kaçarak Çaslav’ın

³⁴⁰ Runciman, , s.175

³⁴¹ Lang, *The Bulgarians From Pagan*, s.66.

³⁴² Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Göçü”, s.124.

³⁴³ Kayapınar, “Tuna Bulgar Devleti “, s.388.

³⁴⁴ Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Göçü”, s.124.

liderliğinde bağımsızlığını geri kazanmıştır.³⁴⁵ Aynı zamanda Macar ve Peçenek akınları şiddetiyle Bulgar ülkesini zora sokmuş, uzun süren savaşlar ülke ekonomisini kötü etkilemiştir. Öte yandan Bizans'ın yürüttüğü Hristiyanlık faaliyetleri, daha önce kaybolan etkisini Bulgar topraklarında yeniden hissettirmiştir ve büyük toprak mülkiyetleri oluşmaya başlamıştır.

Petro döneminin en önemli olayı şüphesiz “Bogomillik” hareketi olmuştur. Bogomil adlı bir papazın başlattığı “Bogomilizm” hareketi Bulgar ülkesini temelden sarsmıştır. Kiliseyi reddeden bu hareket; dünyaya iyilik ve kötülüğün hükmettiğini savunuyordu. Öncelikle Bulgaristan ve Makedonya’da kök salmış olan bu hareket daha sonra Bizans, Sırbistan, İtalya ve Güney Fransa ile özellikle Bosna’da yaygın taraftar bulmuştur. Bu hareketin taraftarları, Osmanlı’nın fethine kadar Balkanlarda yaşamışlardır.³⁴⁶

Petro ile Bulgar ülkesi duraklama dönemine girince Bizans İmparatorluğu da rahat bir nefes almıştır. Hem karada hem denizde eski gücüne kavuşmuştur. Daha önce iki ülke arasında yapılmış olan anlaşma şartlarına uygun olarak Bizans'ın Bulgar ülkesine ödemeye devam etmiş olduğu vergiyi, 965 yılında tahsil etmek için Bizans başkentine gelen heyete imparator ödemeyi reddetmiştir.³⁴⁷ 967 yılında Bizans tahtında bulunan İmparator Nikephoros Phokas Bulgar Devleti üzerine yürüyerek Trakya’yı ele geçirmiştir. Ayrıca doğuda devam eden savaşları bahane ederek ücret karşılığı Rus hükümdar Svyatoslav’ı Bulgarlar üzerine savaşa kışkırtmıştır.³⁴⁸ Bölgede hâkimiyet arayışında olan Svytoslav, Bizans için Tuna Bulgar Devleti topraklarını işgal etmeyi kabul etmiştir. Ancak fırsatı kendi lehine değerlendirmek niyeti ile 968 yılında Tuna’yı geçip Bulgar ülkesine girmiştir. Ancak aynı anda Peçeneklerin de Kiev’e akın düzenlemiş olmasından dolayı Rus birlikleri geri çekilmek durumunda kalmıştır.³⁴⁹ Amacından vazgeçmek niyetinde olmayan Svytoslav, ertesi yıl yeniden Bulgar ülkesine harekete geçmiş ve bu defa Bulgar topraklarına hâkim olmayı başarmıştır.³⁵⁰

³⁴⁵ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s.159, Hupchink, *The Bulgarian-Byzantine Wars*, s.226.

³⁴⁶ Timothy, *Bizans Tarihi*, s.227.

³⁴⁷ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.270, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi* s.162-163, Hupchink, *The Bulgarian-Byzantine Wars*, s.229

³⁴⁸ Lang, *The Bulgarians From*, s.67, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.271, Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s.309

³⁴⁹ Gömeç, “Türk Tarihinde Bulgarlar”, s.303, Hupchink, *The Bulgarian-Byzantine Wars*, s.230.

³⁵⁰ Runciman, *A History of the First*, s.204-206, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.270-271, Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına*, s.489.

Ayrıca Bizans'ı da vergiye bağlamıştır.³⁵¹ Kaynakların aktardığına göre bu kuşatma sırasında Tuna Nehri üzerinde bulunan Preslav şehrine hayran kaldığı ve bu şehir için “Kiev’de yaşamak istemem. *Preslav’da oturmak istiyorum. Orası, arazimin ortasıdır; orada her türlü servet toplanmıştır, Greklerden altın, kumaşlar, şarap ve her çeşit meyve; Çekler ve Ugor (Macar) lardan gümüş ve atlar, Rus diyarından da kürkleri mum bal ve köleler gelir.*” dediği rivayet edilmektedir.³⁵² Bizans'ın yaptığı plan nihayetinde başarısız olmuş, Bulgarlara karşı Rusları kullanmak isterken yanı başında yeni bir düşmanın ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır. Yeni süreçte Ruslar, Bizans'ın sınırında tehlikeli bir komşu olarak yerlerini almışlardır. Bu sırada Bulgar ülkesinde 970 yılında Petro ölmüş ve yerine oğlu Boris başa geçmiştir.³⁵³

Bizans'ta imparatorluk tahtına I. İoannes Çimiskes geçince, Rus knezinin Bulgar ülkesine işgaline son vermek istemiştir. Bulgarlar da bu konuda Bizans ile iş birliği yapmaya razı olmuşlardır. Bu maksatla, yaklaşık 971 yılında Bizans birlikleri Bulgar ülkesine doğru harekete geçmiştir. Uzun süren kuşatma ve çetin mücadeleler sonrası Ruslar mağlup edilmiş niyetinin Bulgar ülkesini fethetmek olmadığını söyleyen imparator, eski Bulgar başkenti Preslav'ı Rusların elinden alarak yeniden Bulgar hükümdarına teslim etmiştir.³⁵⁴ Uzun süren mücadele sonrası Svytoslav bir anlaşma yaparak Bulgar ülkesinden geri çekilmek zorunda kalmıştır.³⁵⁵ Çimiskes Bulgaristan'ı Rus işgalinden kurtarmanın dışında bölgenin güçlü devleti Hazar Kağanlığı'na son vermiş olan Rusları yenebilmenin sevincini de yaşamaktaydı. Bu zaferi ile Bulgaristan'ın doğu bölümünün kontrolünü tamamen ele almıştır. Bu sırada Bulgar lideri olan Boris, esir olarak İstanbul'a götürülmüş ve Bulgar Patrikliği kaldırılmıştır.³⁵⁶

Bizans, Balkanlarda hem Hristiyanlığı yaymayı hem de kendi otoritesini güçlendirmeyi amaçlarken, Ruslar batıya yönelerek özellikle ticaret yoluyla güç

³⁵¹ Yücel, s.489.

³⁵² Laszlo Rosanyi, *Tarihte Türklük, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü*, (Ankara 1988), s.83, Berkkan Engin, “Bir Ulusun Ortaya Çıkışı, Hristiyanlığın Slav, Norman ve Vareg Halkları Üzerindeki Tesirleri ve Rus Ulusunun Ortaya Çıkışı”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C 1, S. 1, (2017), s.49.

³⁵³ Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s.309.

³⁵⁴ Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi* s.182.

³⁵⁵ Lang, *The Bulgarians From*, s.68

³⁵⁶ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.275

kazanmayı hedeflemekteydi. Bu durum, Bulgar ülkesini iki taraf arasındaki çekişmenin merkezi hâline getirmiştir. Bu bağlamda, Bizans imparatorunun sefere çıkış amacı, Bulgarlara yardım etmek değil; Bulgar topraklarını kendi hâkimiyeti altına alarak Rusları bölgeden uzaklaştırmaktır.

Svyatoslav tüm ülke topraklarından tamamen çekilmeyi ve ayrıca Bizans'ın Khersones şehrine hiçbir saldırıda bulunmamasına karşılık Tuna'yı geçebilmek için müsaade istemiştir. İmparatorun bu teklifi kabul etmesi ile karşılıklı olarak imzalanan barışın ardından Rus birlikleri Kiev'e doğru yola çıkmıştır. Ancak 972 yılında dönüş yolunda Peçenekler, Dinyeper civarında Svyatoslav ve Rus ordusunu bozguna uğratmıştır. Peçenek lideri Küre, Svyatoslav'ı savaş meydanında öldürmüş zaferin ve gücün simgesi olarak kafatasını kadeh hâline getirmiştir.³⁵⁷ Bu olay, yalnızca Rusların Balkanlar'daki ilerleyişini bir süreliğine durdurmakla kalmamış, aynı zamanda onların denizlere açılma girişimlerini de engellemiştir. Peçeneklerin bu müdahalesi, bölgedeki güç dengelerini geçici olarak değiştirmiş ve Bizans'ın hem siyasî hem de askerî stratejilerini etkilemiştir.

II. Boris ve ailesinin Bizans başkentine esir olarak götürülmesiyle Bulgar ülkesinde Bizans hâkimiyet dönemi de başlamıştır. Buna rağmen, ülkenin bazı bölgelerinde hâlâ mücadele azmi taşıyan güçler bulunmaktaydı. 976 yılında, Bulgar ülkesinin henüz Bizans hâkimiyetine geçmemiş batı kısmında Samuel, kardeşleri David, Moisey ve Araon ile kendisine inanlar ile bağımsızlık için ayaklanmışlardır.³⁵⁸ Beklenmedik bir biçimde gelişen bu ayaklanma kısa sürede büyüyerek kapsamlı bir bağımsızlık savaşına dönüşmüştür. Bu sırada İstanbul'da esir tutulan II. Boris, mücadeleye destek vermek amacıyla kaçırmaya çalışırken öldürülmüştür.

Ayaklanma sayesinde bölgede Bizans hâkimiyetini kıran Samuel, Bosna, Sırbistan ve Karadağ gibi çevre bölgeleri kendi otoritesine bağlayarak Bulgar Devleti'ni yeniden canlandırmıştır. Samuel'in idaresi Bizans tarafından da fiilen tanınmıştır.³⁵⁹

³⁵⁷ Pristak, "Türk Slav Ortak", s.514., Bailly, *Bizans Tarihi*, 248, Akdes Nimet Kurat, *Başlangıçtan 1917'ye kadar Rusya Tarihi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), s.27, Runciman, *A History of the First*, s.214, ³⁵⁷ Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.183

³⁵⁸ Kayapınar, "Bulgarların Balkanlara Göçü", s.126, Üren, "Bulgarlar ve Oğurlar", s.309,

³⁵⁹ Osman Karatay, "Ortaçağ Bosna Devleti", *Balkanlar El Kitabı*, C.1, (Akçağ Yayınları, 2017), s.157, Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.279.

Yönetim merkezini önce Prespa, ardından Okhrida'ya taşıyan Samuel, kısa sürede Bulgar ülkesinin eski sınırlarını aşarak Selanik, Makedonya, Teselya, Epiros ve Dyrrhakkion'u; ayrıca Arnavutluk'un bir kısmı ile Rascia ve Diokleia'yı da hâkimiyeti altına almıştır. Başkent Okhrida'da ise Bulgar Patrikliği yeniden tesis edilmiştir.³⁶⁰

Rus knezi, Svyatoslav'ın ölümü sonrasında üç oğlu arasında geçen knezlik mücadelesini Vladimir kazanmıştır. Babasının Balkan politikalarını sürdürme niyetinde olan Vladimir, 985 yılında Bulgar ülkesine sefere çıkmış ve Bulgarları mağlup ederek bir anlaşma imzalamıştır. Bu dönemde Bizans'ta yeni imparator II. Basileus, 986 yılında komutanlarından Bardas ve Phokas'ın başlattığı isyana karşı destek istemiş ve Vladimir'den yardım almıştır. Bu iş birliği sonucunda Vladimir, imparatorun kız kardeşi Anna ile evlenmiştir.³⁶¹ Başlangıçta, Rusları Bizans ile eşdeğer görmediği için evliliğe karşı çıkan İmparator, yalnızca Vladimir'in Hristiyanlığı kabul etmesi şartıyla bu evliliğe razı olmuştur. Bu olay, Rus tarihi açısından önemli bir dönüm noktasıdır.

İşyanı bastıran II. Basileus bu defa da Bulgarlar tarafından yeniden canlandırılan diriliş hareketini durdurmak amacıyla birliklerini Bulgar topraklarına yönlendirmiştir. Ancak Samuel liderliğindeki Bulgar birlikleri, Trajan Kapıları Boğazı'nda Bizans ordusunu büyük bir yenilgiye uğratmıştır.³⁶² Samuel'e karşı tek başına başarılı olamayacağını anlayan imparator, diğer Balkan devletlerinin desteğini aramışsa da bu yeterli olmamıştır. Samuel'in yükselişini durduramayan Bizans, doğuya yönelmek zorunda kalmıştır. Öte yandan Samuel, düzenlediği seferden geri dönüşte, Bizans kumandanı Nikepheros Uranus tarafından mağlup edilmesine rağmen, Diokleia'yı kendi hâkimiyetine katmayı başarmıştır.

Ülkenin doğusundaki mücadeleden dönen Bizans imparatoru bu defa Samuel'in hâkimiyetine son vermek hedefi ile 1001 yılı dolaylarında birlikleri ile harekete geçmiştir. Önce Serdika bölgesini ele geçirerek Samuel'in eski Bulgar ülkesi

³⁶⁰ Lang, *The Bulgarians From Pagan*, s.68

³⁶¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s.282, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.194, Engin, "Bir Ulusun Ortaya" s.51.

³⁶² Hupchick, *The Bulgarian-Byzantine Wars for Early Medieval Balkan Hegemony*, s.264

toprakları ile iletişimini kesmiş ve ardından Pliska, Preslav'ı ele geçirdikten sonra Vidin'i zapt ederek Üsküp'e yönelmiştir.³⁶³

Bulgar ülkesini tamamen hâkimiyeti altına alma kararlılığı nedeniyle II. Basileus, “Bulgar Kasabı” olarak anılmıştır. 1014 yılında Struma vadisi civarında Bulgar kuvvetlerini ağır bir yenilgiye uğratan imparator, Samuel'in kısa süre sonra ölmesiyle başlayan iç çekişmelerden yararlanarak Bulgar dirilişini sona erdirmiştir. Takip eden dönemde Bizans, yavaş yavaş Bulgar ülkesini tamamen ele geçirmiştir.³⁶⁴

Samuel'in ölümünün ardından oğlu Gavril Radomir, Bulgar çarı olarak tahta çıkmıştır. Ancak kısa süre sonra amcası Araon'un oğlu Vladislav tarafından öldürülmüştür. Başa geçen Gavril Radomir, 1018 yılında Bizans karşısında başarılı olamayarak öldürülmüş ve Bizans İmparatorluğu, Bulgar ülkesinin tamamında hâkimiyet tesis etmiştir. Söz konusu topraklar, Bizans yönetimi altında themalara entegre edilmiştir.³⁶⁵

Samuel'in ölümünden sonra Bulgar tahtında yaşanan istikrarsızlık ve iç çatışmalar, merkezî otoritenin zayıflamasına ve Bizans'a karşı sürdürülen askerî direnişin etkinliğinin azalmasına yol açmıştır. Aynı zamanda Bizans İmparatorluğu'nun uzun vadeli stratejik ve askerî hazırlıkları, Bulgar direnişinin kırılmasında belirleyici olmuştur. II. Basileus döneminde gerçekleştirilen sistematik seferler ile stratejik noktalarda sağlanan bu üstünlük, Bizans ordusunun Bulgar direnişini kuşatma ve izole etme kapasitesini artırmış, sonuç olarak Bulgar ordusunun büyük yenilgiler almasına zemin hazırlamıştır.

Yukarıdaki ifadeler göz önünde bulundurularak Bulgar Devleti'nin yıkılışı, iç istikrarsızlık, merkezî otoritenin zayıflığı ve Bizans'ın stratejik ve askerî üstünlüğü gibi gelişmelerin bir araya getirilmesiyle açıklanabilir. Bu durum, Bulgar Devleti'nin kısa süreli toparlanma evrelerine rağmen, çevresel güçler ve iç dinamikler karşısında kalıcı bir direnç gösteremediğini ortaya koymaktadır.

³⁶³ Fine, *The Early Medieval Balkans*, s.197

³⁶⁴ Üren, “Bulgarlar ve Oğurlar”, s. 309-310.

³⁶⁵ Runciman, *A History of the First*, s.248, Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Göçü”, s.127

II. BÖLÜM

TUNA BULGAR KİMLİĞİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ

Tarih boyunca birçok devlet kurmuş olan Türk toplulukları, farklı dönemlerde çeşitli coğrafi, dinî ve sosyal koşulların etkisiyle değişim süreçleri yaşamış olsalar da tüm siyasî teşekküllerinde törelerini ve geleneksel devlet anlayışlarını muhafaza etmişlerdir. Türklerde devlet teşkilatı ve yönetim anlayışının kökleri, çok eski dönemlere, özellikle aile, boy ve budun temelli sosyal düzenlere dayanmaktadır. Türk siyasî kültürünü şekillendiren en önemli unsurlar; yüksek milliyetçilik duygusu, güçlü teşkilatlanma kabiliyeti ve toplumsal dayanışma mefhumudur. Bu bağlamda, tarihin farklı evrelerinde ortaya çıkan birçok medeniyetin, devlet teşkilatlanması konusunda Türk devlet teşkilatı ve yapılanmasından ilham aldığı görülmektedir.

Türklerin güçlü devlet anlayışı, düzenli bir ordu yapılanmasını da beraberinde getirmiştir. Asya Hun İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından başlayan göç hareketleri ve yeni yurt arayışları; sosyal, ekonomik ve idarî teşkilatlanmayı zorunlu kılmıştır. Konargöçer yaşam tarzı, sürülerin korunması, otlakların temini ve yeni yerleşim alanlarının düzenlenmesi gibi meseleleri ortaya çıkartmış, bu durum da siyasî örgütlenmeyi ve toplumsal dayanışmayı güçlendiren bir unsura dönüşmüştür.

Konargöçer Türk toplumlarında sosyal örgütlenmenin en temel birimi ailedir.³⁶⁶ Aile yapısı, kan bağına ve akrabalık ilişkilerine dayanmaktadır. Toplumun zamanla genişlemesi ve bölgesel ilişkilerin artmasıyla, birbirine yakın akrabalarından oluşan bu küçük birlikler giderek daha büyük sosyal yapılar hâline gelmiş ve boy düzeni ortaya çıkmıştır.³⁶⁷ Boy düzenini yalnızca akraba topluluğu olarak açıklamak yetersiz kalır;

³⁶⁶ Golden, *Türk Halkları Tarihine*, s.22.

³⁶⁷ Tonyukuk Kitabesinde “bod” olarak yer almıştır. “*Türk sir budun yerinte bod kalmadı*” Ergin, *Orhun Abideleri*, s.64, Sibiry Türk halklarında “söök” kelimesi bu manayı karşılamaktadır. E.L. Lvova ve İ.V. Oktyabrskaya, A.M. Sagalayev, M.S. Usmanova, *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri Simge ve Ritüel*, çev. Metin Ergun, (Konya: Kömen Yayınları, 2013), s.10, *DLT*’de “boy, ulus, kavim, kabile, aşiret; hısım” anlamlarının karşılığı olarak geçmektedir. *DLT*, CI, s.44, 51, 237, 238, 338; C. II, 209, 274, 316; C.III, 141.

boy aynı zamanda siyasî, askerî ve iktisadî işlevleri bulunan, kendi içinde düzen ve hiyerarşiye sahip bir sosyal örgütlenme biçimidir. Bu yönüyle boy, konargöçer Türk toplumlarında hem sosyal dayanışmanın hem de siyasî otoritenin temelini oluşturmuştur. Bu yapılar içinde bireyler “biz” ve “onlar” ayrımını geliştirmiş, bu da kimlik bilincinin oluşmasında önemli bir rol oynamıştır. Dolayısıyla boy sistemi, yalnızca biyolojik akrabalığın değil, aynı zamanda ortak yaşam biçimi ve değerler sisteminin bir yansımasıdır.

Boy adı; kuşaktan kuşağa aktarılan bir kimliği de beraberinde getirir. Boy isimleri kimi zaman atalarının hatıralarına kimi zaman topluluğun kendine has niteliklerine kimi zaman da yaşadığı coğrafyaya göre şekillenmiştir. Ürettikleri yüksek tekerlekli arabalardan dolayı Çin kaynaklarında “Gao-gu” (yüksek arabalı) adıyla anılmış olan “Kanglı” boy adı bu duruma örnek gösterilebilir.³⁶⁸

Zaman zaman birtakım nedenler dolayısıyla bölünüp dağılmak zorunda olan boylar, bulundukları coğrafyalarda farklı isimler altında yeniden teşkilatlanmışlardır. Kubrat Han’ın ölümünün ardından oğulları öncülüğünde ayrı coğrafyalara dağılmış olan Bulgar boyu bunun en güzel örneklerinden biridir. Gittikleri uzak coğrafyalarda farklı siyasî teşekküller içerisinde varlıklarını devam ettirmişlerdir. Bunlardan yalnızca Tuna Nehri ve İtil Nehri boyuna gelenler Bulgar adını taşımaktadır. Diğerleri gittikleri coğrafyalarda ya farklı bir ad almışlar ya da farklı boylar ile karışmışlardır.

Bulgarlar, Kubrat liderliğinde kurduğu Büyük Bulgar Devleti ile ilk devlet tecrübesini yaşamışlardır. Devlet, bu ilk organizasyonda boy sisteminin merkezî bir otorite altında birleşmesini sağlayarak, Bulgar kimliğinin kurumsallaşmasına zemin hazırlamıştır. İspereh liderliğinde Tuna bölgesine yerleşen Bulgarlar, konargöçer yaşam tarzlarını tamamen terk etmeden, yarı yerleşik bir yaşam biçimini benimsemişlerdir. Bu yaşam tarzı, hem hayvancılıkla uğraşan grupların mevsimsel hareketliliğini hem de tarımla uğraşan yerleşik nüfusun üretim faaliyetlerini bir arada sürdürmelerine olanak tanımıştır. Bu ikili ekonomik yapı, Tuna Bulgar toplumunda geçim kaynaklarının çeşitlenmesine ve sosyal tabakalaşmanın ortaya çıkmasına neden olmuştur.

³⁶⁸ Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s.28, Ahmet Taşağıl, “Kanglı (Kao-Ch’e) Boyları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Tarih Dergisi*, S.71, (2020), s.52, Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar)*, (Ankara: TTK, 2010), s.16.

Teşkilatlanan Tuna Bulgarlarında zamanla toprak ve hayvan mülkiyeti ortaya çıkmış ve özel mülkiyet bilincinin gelişmesi sağlanmıştır. Bu da ahşap yapıların inşasını ve günlük hayat gerekliliği olan seramik eşya ve objelerin üretiminde ilerlemeyi beraberinde gerektirmiştir.

Toplumların birlikteliğini düzenleyen değerlerden biri de inanç sistemidir. Konargöçer Türk inanç sisteminde Gök Tanrı, evrenin yaratıcısı ve düzenin koruyucusu olarak kabul edilmektedir. Tuna Bulgarlarında sosyal hayata baktığımızda dinî hayat ve ritüel uygulamalarının gündelik yaşamla sıkı bir ilişki içinde olduğunu görmekteyiz. Doğa olayları, üretim döngüsü ve toplumsal düzen, kutsal bir bütünlük içinde değerlendirilmekteydi. Bulgarlar yaptıkları antlaşmalarda veya dinî törenleri sonrasındaki pratiklerinde bozkır inancının su, toprak gibi temel ritüellerini sıklıkla tekrarlıyorlardı.³⁶⁹ Bu tarz uygulamalar, Tuna Bulgarlarının doğa ile kurdukları ilişkinin kutsal bir denge anlayışına dayandığını göstermektedir. Tarım ve hayvancılık faaliyetleri yalnızca ekonomik eylemler olarak değil, aynı zamanda dinî sorumluluk kapsamında da görülmekteydi. Bu yaklaşım biçimi, toplumda hem üretim düzenini korumuş hem de ortak bir inanç etrafında birlikteliği pekiştirmiştir.

Tuna Bulgarlarında inanç sistemi, toplumsal dayanışmayı güçlendiren ve kimlik bilincini koruyan bir yapısal unsur olarak değerlendirilmelidir. Gök Tanrı inancına dayalı ritüeller, Hristiyanlık sonrası dönemde dahi toplumsal hafızada varlığını sürdürmüş; böylece eski Türk dinî mirası ile yeni dinî kimlik arasında kültürel bir sentez meydana gelmiştir.

2.1. Devlet Algısı

Türk devlet teşkilatlanmasının temel dayanaklarından birisi Türk töresidir.³⁷⁰ Türk toplulukları, farklı dönemlerde farklı coğrafyalara yayılmış, çeşitli din ve kültür

³⁶⁹ Besevliev, *Pırvobulgarite Istoriya Bıt*, s.328-329

³⁷⁰ Kültüğün ve Bilge Kağan Yazıtlarında çok kez geçen töre kavramı; Kültigin Yazıtının doğu yüzü “Bumin ve İstemi Kağan Türk milletinin ilini ve töresini düzenleyi vermiş”, ifadeleri ile başlamaktadır. Kültigin Yazıtında “*öd Tengri yasar, kişi oğlukop öligli töremiş*” (Zamanı Tanrı düzenler; kişi oğlu ölmek üzere yaratılmıştır ifadesi yasa, töre kavramının Göktürk çağındaki varlığını göstermektedir. Abdülkadir İnan, “Yasa, Töre-Türe ve Şeriat”, *Makaleler ve İncelemeler II*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1998), s.222, Ergin, *Orhun Abideleri*, s.9,27, Eyup Sertaç Ayaz, “Köl Tigin (K 10) Yazıtındaki Öd Tenri Ysr Kişi Oğlu Koop Ölg(e)litörüm(i)ş Cümlesi Üzerine, *The Journal of Social Science*, C.4, S.7, (2020), s.219-225.

çevreleriyle etkileşim kurmuş olsalar da devlet teşkilatlanmalarının özünü her zaman töre oluşturmıştır. Bu durum Türklerin siyasî yapısında süreklilik ve istikrarın temel dayanağı olarak değerlendirilebilir. Türkler, her koşulda millet ve devlet bilincinde olmuşlar ve Türk töresine bağlı kalmışlardır. Töre, devletin işleyişine ilişkin tüm unsurları kapsayan bir düzen mekanizmasıdır. Boyların kurultaylardaki hiyerarşik konumlarından, göç zamanlarının belirlenmesine; toplumsal statüden, yeme içme düzenine kadar her unsur töre gereğince şekillendirilmiştir. Bu durum, Türk toplumunda hukukun, geleneğin ve siyasal otoritenin bir bütün olarak algılandığını göstermektedir. Dolayısıyla töre, yalnızca sosyal bir kural sistemi değil, aynı zamanda devletin ideolojik temelidir. Türk siyasal düşüncesinde sıkça kullanılan ve Kaşgarlı'nın sözlüğünde de yer verdiği “*İl gider, töre kalır*”³⁷¹ sözü, bu anlayışın özlü bir ifadesidir. Bu söz, ile il değişebilir ancak onu var eden temel değerler sisteminin, yani törenin, nesiller boyunca yaşamaya devam edeceği vurgulamaktadır.³⁷² Nitekim tarih boyunca farklı adlarla kurulan Türk devletleri, töreyi koruyarak önceki siyasal gelenekleri yeni yönetim biçimlerine taşımışlardır. XII. yüzyıl tarihçilerinden İbn Bîbî'nin, Türk devlet anlayışını tanımlarken kullandığı “*Dîn ü devlet, mülk ü millet*”³⁷³ ifadesi; din ile devletin, mülk ile milletin birbirini tamamlayan iki unsur olarak görüldüğünü ve Türk siyaset felsefesinde ilahi düzenin dünyevî yönetimle uyum içinde değerlendirildiğini göstermektedir. Bu anlayışa göre devlet, yalnızca bir yönetim aygıtı değil, aynı zamanda Tanrı'nın kut verdiği bir kurumdur; töre ise bu kutsal düzenin dünyevî karşılığıdır. Töreyi düzenleyen ise Tanrı'nın kut verdiği hükümdardır.

Türk devlet algısı, töreye dayalı meşruiyet ve kut anlayışına dayalı yönetsel otorite arasında kurulan denge üzerine inşa edilmiştir. Bu denge hem devletin sürekliliğini hem de toplumun siyasal istikrarını sağlamıştır. Töreye bağlılık, Tuna Bulgarları dâhil olmak üzere tüm Türk siyasî teşekküllerinde devletin temelini oluşturmuş; böylece Türk kimliği, farklı coğrafyalarda farklı adlarla varlığını sürdürürken töre aracılığıyla tarihsel bir bütünlük kazanmıştır.

³⁷¹ El kalır, törü kalmas; *DLT*, C.II, s.25; C.III, s.221

³⁷² Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı (13.Yüzyıl Sonlarına Kadar)*, (Ankara:1982), s.307.

³⁷³ Tuncer Baykara, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009), s.177.

Türk siyasî ve toplumsal düzeninin temelleri, yalnızca idarî yapıdan değil; aynı zamanda millet bilinci, aile örgütlenmesi ve inanç sistemi arasındaki bütüncül ilişkiden de doğmuştur. Türkçede “millet” kavramını karşılayan “bodun” sözcüğü, “bod” (halk, topluluk) kökünden türetilmiş olup, üzerine eklenen “-un” çoğul ekiyle “halklar” veya “toplum” anlamını kazanmıştır.³⁷⁴ *Divanü Lügat’it Türk*’te halk, ulus kavim manasını karşılayan bu kavram, yalnızca etnik bir kimliği değil, aynı zamanda ortak töreye, dile ve inanca bağlı toplulukların bütününe ifade etmektedir.³⁷⁵ Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında da ifadenin aynı manada “budun” şeklinde çok kez tekrarlandığı görülmektedir.³⁷⁶ Dolayısıyla “bodun” kavramı, Türk siyaset düşüncesinde milletin siyasî ve kültürel bir birlik olarak algılandığını göstermektedir.

Türk devlet anlayışının temelini oluşturan toplumsal düzen, aile düzeni ile başlar. Aile düzeni, devlet düzenini getirir. Aile bireyleri arasında da evin reisi “bey”dir. Ailenin reisi olan “bey”, sadece bir hane reisi değil, aynı zamanda sorumluluk ve liderlik makamının ilk temsilcisidir. Savaş ve savunma zorunluğu aileleri bir boy halinde birleştirmiştir. Bu anlayış, aileden boy birliğine, boydan devlete kadar uzanan bir yönetim zincirini oluşturmaktadır. Türk topluluklarının tarihsel kimliklerinin önemli bir unsuru olan boy sistemi; aynı zamanda ortak semboller, işaretler ve ritüellere dayanan güçlü bir kimlik inşasına zemin hazırlamıştır. Her boyun kendine özgü bir marşı, lakabı ve tamgası bulunmaktadır. Bu unsurlar, hem topluluğun iç dayanışmasını güçlendiren sembolik değerler anlamı taşımakta hem de dışa karşı aidiyetin sembolü olarak işlev görmektedir. Tamga, boyu temsil eden en önemli simge olup, toplumsal aidiyetin ve mülkiyet bilincinin erken örneklerinden birini temsil etmiştir. Tamgalar, bireyi ya da toplumu ifade eden özel işaretlerdir. Türk insanı kendisine ait canlı-cansız her şeye bu tamgaları nakşetmiştir.³⁷⁷ Tamgalar bazen ilgili boyun sürülerinde yer alan hayvanların sırtına vurulurdu. Böylece boylar tamgalarından birbirlerinin sürüsünü ayırt ederlerdi. Bu uygulama, göçebe ekonomisinin temelini oluşturan hayvancılık

³⁷⁴ İstvan Zimonyi, “Türk Devlet Teşkilatı Olarak Erken Orta Çağda Bodun ile El Kavramı”, çev. Mehmet Akif Korkmaz, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S.24, (Sonbahar, 2021), s.481-507; Ahmet Karaman, “Budun mu bodun mu yoksa bodan mı?”, *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies*, S.11, (2022),s.196

³⁷⁵ *DLT*, C.I, 155, 238, 239. 241, 352, 438, 439, C.II, 216, 223, 250, C.III, 398, 420

³⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz., Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, (İstanbul: Simurg, 1998), Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, (Boğaziçi Yayınları, 2005.)

³⁷⁷ Saadettin Yağmur Gömeç, “Türk Tamgaları Üzerine Bir Deneme”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.2, (2024), s.679.

faaliyetlerinde düzenin ve mülkiyetin korunmasını da sağlamıştır. Preslav şehrinde yapılan arkeolojik kazılarda, Bulgarlarda tamgalı tuğlaların binalarda kullanıldığı görülmektedir.³⁷⁸ Ayrıca her boy birliğinin savaşta ve barış durumunda birbirlerini tanımak için belirledikleri bir parolası yani “uran”ı bulunurdu. Bu parola, çoğu zaman boydan gelen ünlü bir atanın adı olan askerlikte de kullanılan bir parola idi.³⁷⁹ Konargöçer yaşam tarzı, Türklerin ekonomik faaliyetleri yanında inanç dünyalarını da şekillendirmiştir. Konargöçer hayatın doğa ile iç içe geçen koşulları, onları tek Tanrılı bir inanç sistemine yöneltmiştir. Türk inanç sisteminde yerin ve göğün yaratıcısı tektir. Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında geçen “*Tengri teg Tengri*”³⁸⁰ yani “*göğe benzer Tanrı*” tabiri Türklerin Tanrı anlayışını net olarak ifade etmektedir.³⁸¹ Tanrı, gök gibi sonsuzluk içerisinde tasavvur edilmiştir.

Kültigin Yazıtında yer aldığı üzere yer ve gök birlikte yaratılmıştır:

*“Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış. İnsan oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş. Oturarak Türk milletinin ilini töresini tut vermiş, düzenlemeyi vermiş”*³⁸²

Yazıtlarda da yer aldığı üzere töre, Tanrı tarafından oluşturulmamıştır. Tanrının kut verdiği hükümdar tarafından düzenlenmektedir. Türk devletlerinde hükümdar; Gök Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisidir. Asya Hunlarından itibaren Chanyu, Kağan, Hakan, Han gibi çeşitli ünvanlara sahip olan Türk hükümdarları Tanrı’nın “kut”u ile başa geçmiştir. İktidardaki kimsenin temel görevi Türk milletinin devamı için Türk devlet hayatını düzenlemektir.

Bozkır devlet sisteminde yöneticilerin Türk milleti üzerine Tanrı tarafından kut verilerek görevlendirilmesi inancı mevcuttur. Kut verilmiş olan hükümdar insanoğlundan farklı değildir. Kişi olarak kutsal ya da üstün yaratılmış değildir. Gök

³⁷⁸ Murad Adji, *Avrupa Türkler ve Büyük Bozkır Kıpçaklar*, (Doğu Kitabevi, 2016), s.209.

³⁷⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.62

³⁸⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.62.

³⁸¹ Eyup Ayaz, “Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki Tengriteg Tendide Bolmuş Türük Bilge Kağan ve Tengriteg Tenri Yaratmış Türük Bilge Kağan İbareleri Üzerine”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.27, (Bahar 2021), s.35-56.

³⁸² Tekin, *Orhon Yazıtları*, s. 38,39, Ergin, *Orhun Abideleri*, s.9.

Tanrı Türk milletini iyi yönetmesi için ona kut, ülüg (şans), yarlık (emir), küç (güç) verdiği için hükümdar olmuştur.³⁸³

“Tengri yarlık (adakin, için, öz)üm, kutum bar için k(ağan olurt)um”³⁸⁴

“Tengri yarlıkazu, kutum bar için, ülügüm bar için, ölteçi bodunuğ tırgürü iğittim. Yalang bodunuğ tonluğ, çığany bodunuğ bay kıltım. Az bodunuğ üküş kıltım; ıgar elliğde, [ıgar kağanlığda yığ kıltım. Tört bulungdaki] bodunuğ kop baz kıltım, yağısız kıltım. Kop manga körti, işiğ küçüğ birür.”³⁸⁵

Bu inanış ile ilgili hemen hemen bütün Türk topluluklarında efsaneler türemiştir. Bu efsanelerden birine göre ilk İskit olan Targitauş’un annesi bir ırmağın kızıdır. Bu ilk insanın üç oğlu vardır. Bunlardan küçük olana ilahî bir kuvvet tarafından hükümdarlık verilmiştir. Yani Tanrı kut verdiği için hükümdar olabilmıştır.³⁸⁶

Asya Hun Chanyusu Modu MÖ. 176 yılında Çin İmparatoru’na gönderdiği mektubuna: *“Gök Tarafından tahta çıkarılmış Hunların Büyük Hakanı”* diyerek başlamıştır.³⁸⁷ Bu cümle, yalnızca diplomatik bir hitap biçimi değil, aynı zamanda hükümdarın Tanrı’nın iradesiyle iktidarda olduğu düşüncesinin bir yansımasıdır. Bu yaklaşım, Asya Hunlarından itibaren Türk devlet geleneğinde hâkim olan, hükümdarlığın Tanrısal irade sonucu kazanıldığı yönündeki inancın en erken yazılı örneklerinden biridir.

Avrupa Hun lideri Attila da Tanrı tarafından kut verildiği için başa geçtiği inanılan bir Türk hükümdarıdır. Yenilmez göre Attila’ya bir çoban tarafından bulunmuş olan Savaş Tanrısı Ares’in (Mars), kılıcı verilmiş ve Attila bu sebeple yenilmez olmuştur.

³⁸⁸Bu anlayışın Uygurlar arasında da mevcudiyeti kağanlarının taşıdığı ünvanlarda kendisini göstermektedir: Ay Tengri’de Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan, Ay

³⁸³ Kayhan Atik, “Türklerdeki Kut Anlayışına Karşılaştırmalı Tarih Açısından Bakış”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, S.60, (Aralık 2017), s.209-210.

³⁸⁴ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.36, 58.

³⁸⁵ Tekin, s.46.

³⁸⁶ Herodotus, haz. Henry Cary M.A., (New York 1859), s.238-239, Ali Ahmetbeyoğlu, *Altaylarda Kafkaslara Türk Devletleri*, (Yeditepe Yayınevi,2017), s.44.

³⁸⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.67, Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu*, s. 439.

³⁸⁸ Jordanes, s.57

Tengri’de Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kagan, Ay Tengri’de Kut Bulmuş Bilge Kagan³⁸⁹ gibi ünvanlar bu anlayışın ürünüdür.

Altay lehçelerinde “kut”; hayat, ruh, akıl olarak karşılık bulmaktadır. Altay Türkleri arasında, Tanrı Ülgen’in yeni doğan çocuğa “kut”u süt kadar beyaz gölde araması için bir elçi gönderdiğine inanılmaktadır. Bu süt gölü inancı Çuvaşlarda da bulunmaktadır.³⁹⁰ Bu durum, kut kavramının Türk halkları arasında yaygın ve süreklilik arz eden bir kültürel öge olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarihsel süreç içinde farklı dinlerin kabulü, kut inancını ortadan kaldırmamıştır. İslam dininin kabulünden sonra da bu algının devamlılığı görülmektedir. Örneğin, Osmanlı Devleti’nde Osman Bey’in başa geçmeden önce rüyasında gördüğü ağaç bu inancın bir yansımasıdır. Tanrı “kut”unu rüyası aracılığı ile Osman Bey’e iletmıştır.³⁹¹

Tuna Bulgarlarına baktığımızda Türk töresine bağlı olarak devletin teşkilatlandığı görülmektedir. Bu bağlamda, başa geçen hükümdarlar yalnızca siyasî otorite sahibi değil, Gök Tanrı tarafından kut verilmiş kişiler olarak kabul edilmişlerdir. Tanrı’nın buyruğu doğrultusunda başa geçen hükümdarlar, Bulgar ülkesini ve töresini düzenleme görevini üstlenmişlerdir. Bu durum, Tuna Bulgar topluluklarının hem Türk siyasî geleneğine hem de dinî-meşruiyet anlayışına bağlı kaldığını göstermektedir.

Tuna Bulgarlarından günümüze ulaşan yazıtlar, bu anlayışın tarihsel birer kanıtı olarak yorumlanabilir:

*“Burnu kesik İmparator’a ben, Tanrı tarafından gönderilen Kişin ve atalarım inanmadı”*³⁹²

*“Tanrı tarafından gönderilen cömert Kurum Han”*³⁹³

³⁸⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları”, *Tarih Dergisi*, S.1, (2020), s.35.

³⁹⁰ Jean Poul Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, (Kabalcı, 1999), s.40.

³⁹¹ Osman, bir gece Şeyh Edebalı’nın evinde uyurken rüyasında; Edebalı’nın koynundan bir ay çıkarak Osman’ın göğsüne girdiğini ve Osman’ın göbeğinden bir ağaç çıktığını görür. Bu ağaç, dallarının gölgesiyle bütün dünyayı örtmektedir. Fuad Köprülü, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, (Ankara, TTK, 1991), s.6.

³⁹² Ahmetbeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması”, s.43.

³⁹³ Ali Ahmetbeyoğlu, s.47.

“Doğduğu yeryüzünde Tanrı tarafından (tahta çıkarılmış) Han Omurtag”³⁹⁴

“Tanrı’ya benzer Tanrı tarafından gönderilen Malamir Han”³⁹⁵ ifadeleri aynı inancın Tuna Bulgarları arasında da mevcudiyetini göstermektedir.

Yazıtlarda yer alan bilgiler, hükümdarların Tanrı tarafından seçildiğini ve ülke yönetiminin ilahî bir yetki ile meşrulaştığını açıkça ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla kut inancı, Tuna Bulgar Devleti’nin kurumsal ve kültürel kimliğinin temelini oluşturan merkezî bir ilke olarak değerlendirilebilir. Hükümdarlık döneminde kıtlık, kuraklık, salgın hastalık, sel, askerî yenilgi gibi talihsizliklerin yaşanması durumunda Tanrı’nın kendisine lütfettiği “kut”un geri alındığına inanılarak yerine başka bir hükümdar geçirilmiştir. Nitekim Tuna Bulgar Devleti’nde Sevar Han’dan sonraki dönemde idarenin zayıflaması ve sık sık hanedan değişikliklerinin yaşanmasının nedeni kaynaklarda açık bir şekilde belirtilmemekle birlikte, bunun söz konusu inanışla bağlantılı olarak gerçekleşmiş olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Ayrıca daha sonraki dönemde Kurum Han’ın halefi Ditzeng kör olunca tabiatüstü kuvvetini kaybettiği düşüncesiyle idam edilmiştir.³⁹⁶

Eski Türkçe “tın” ruh demektir ve bütün canlılarda bulunduğu kabul edilmektedir. Aynı kavram *Divan-ü Lügat ’it Türk*’te de “ruh nefes, soluk” manasında geçmektedir.³⁹⁷ Ruh, canlıyı terk ettiği zaman ölüm hadisesi gerçekleşir. Kut ise canlı cansız bütün varlıklarda bulunabilen manevî bir güçtür. Ancak kut, tın gibi kalıcı değildir; Tanrı tarafından verildiği gibi gerektiğinde geri alınabilmektedir. Türk devlet geleneğinde kut, yalnızca bireysel güç ya da şans olarak algılanmaz; onu sürdürebilmek ve koruyabilmek, hükümdarın erdemli ve bilge olmasına, devletini ve milletini iyi yönetmesine bağlıdır. Bu anlayış, kut kavramının ahlakî ve yönetsel bir yükümlülük ile ele aldığını göstermektedir. Kaşgarlı’da: “*Erdemsizden kut çertilür (uzaklaşır)*”³⁹⁸ şeklinde geçen atasözü bu durumu açıklamaktadır. Hükümdarın erdemi

³⁹⁴ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre)*, (TTK 2003), s.274.

³⁹⁵ Ögel, s.274.

³⁹⁶ Veselin Besevliev, “Proto Bulgar Dini”, çev. T.Acaroğlu, *Belleten*, C.IX, S.34, (Ankara: TTK, Nisan 1945), s.230-231.

³⁹⁷ *DLT*, C. I, s.164, 177. 179. 192, 249, 339; C.II, s.118, 283.

³⁹⁸ *DLT*, C.II, S.229.

ve bilgelik düzeyi, kutun sürekliliğini belirler; bu nedenle devlet yönetimi yalnızca siyasal bir zorunluluk değil, aynı zamanda manevî bir görev olarak değerlendirilmiştir. Bu anlayış, Tuna Bulgar Devleti gibi Türk topluluklarında devlet ve hükümdarlık meşruiyetinin hem kutsal hem de toplumsal bir temele dayandığını ortaya koymaktadır.

Türk devlet geleneğinde hükümdarlık, yalnızca bireysel yetenek veya askeri başarıyla sınırlandırılmaz. Bireyselliğin dışında Tanrı tarafından “kut” verilmiş ailelerin varlığına da inanılırdı. Bu aileden gelen hükümdarların güçlü, kudretli olduğuna ve devleti en iyi şekilde yöneteceğine dair bir kanaat mevcuttu. Hükümdarın soyunun kutsallığı ve devlet yönetimindeki meşruiyeti, bu aile geleneği üzerinden güvence altına alınmıştır. Bu anlayış hem devletin istikrarını hem de halkın hükümdara olan bağlılığını sağlamıştır.

Göktürklerde “kut”a sahip olan Aşina ailesi efsaneye göre dişi bir kurttan türemiştir. Saldırıya uğrayan Türkler arasından sağ kalan tek erkek çocuk bir mağaraya saklanarak kurtulabilmiştir. Tanrı yaratmış olduğu bu budunun yok olmaması için çocuğun yanına dişi bir kurt göndermiştir. Dişi kurdun beslediği çocuk bu kurttan dünyaya getirdiği on çocuk arasındaki Aşina hepsinin lideri olmuştur. Zamanla Tanrı tarafından verilmiş üstün demircilik yetenekleriyle de efsanevî dağı eriterek bulundukları yerden çıkmışlardır.³⁹⁹ İnaniş’a göre; Göktürkler de bu Aşina soyundan gelmektedir.

Tuna Bulgarlarında Orta Asya’dakine benzer şekilde kut verildiğine inanılan bazı aileler mevcuttu ve ilk hükümdar ailesi “Dulo” soyundan gelmekteydi. Bu ailenin Asya Hun Devletinde; chanyu ünvanını taşıyan hükümdar *Dugu* ailesinin soyundan geldiği düşünülmektedir. Bu bağ, yalnızca tarihsel bir soy ortaklığını değil, aynı zamanda devlet teşkilatı, yönetim anlayışı ve kut inancında sürekliliği de ifade etmektedir.

³⁹⁹ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler I*, (Ankara: TTK, 2003), s.10-11, Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.37-38, Saadetin Gömeç, “Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.33, (Mayıs 2023), s.85.

Türk devlet geleneğinde hükümdarlık, aynı zamanda töresel kurallara da bağlıdır. Bu bağlamda, devlet idaresine küçük oğulun geçmesi, eski Türk töresinin önemli bir unsurudur. Ancak bunun için annesinin soylu bir aileden olması gerekmektedir. Göktürk kağanı Taspar öldüğünde devlet adamları Dalobian’i başa geçirmek istemişse de annesi Türk olan Anlo iktidara taşınmıştır.⁴⁰⁰ Tuna Bulgarlarının da hükümdar seçiminde Türk töresinin devam ettirildiği görülmektedir. Hükümdar adaylarının seçimi, yalnızca kişisel yetenek veya askeri başarıya dayanmaz; aynı zamanda soy, töre ve toplumun onayı gibi kriterler de göz önünde bulundurulmaktaydı. Bu durum, Tuna Bulgarlarının bozkır devlet geleneğini Balkan coğrafyasında da sürdürdüklerini ortaya koymaktadır.

Bozkır devlet geleneğinde olduğu gibi Tuna Bulgar ülkesinde de hükümdardan sonra oğul ve kardeşlerin yerine geçtiği görülmektedir. Ancak her ikisinin olmadığı durumlarda yeğenlerin hükümdar olarak seçildiği görülmüştür. Nitekim Malamir’in ardından yeğeni Persiyan başa geçmiştir.⁴⁰¹ Tuna Bulgarlarında veliaht oğul “κοναρ τικείνοϋ”(kanar tigin) ünvanı taşımaktadır.⁴⁰² Bu kavram eski Türk devletlerinde de kullanılan “tigin-prens” ünvanının karşılığı olmalıdır. Aynı ifade Bilge Kağan’ın kardeşi Kül-Tigin için de kullanılmıştır. Hanın ardından tahta sahip olabilmek için her zaman ilk oğul ilkesi takip edilmemiş ve resmî bir veraset sistemi uygulanmamıştır. Nitekim Omurtag’dan sonra devlet idaresine en küçük oğul Malamir’in başa geçtiği görülmektedir.

Türk hakanlarının temel görevi arasında, dağılmış Türk halkını bir araya getirip birlik ve düzeni sağlamak vardır. Devlet düzeninin devamı için beyler ile halkın uyum içinde olması gerekmektedir. Göktürk Yazıtları özellikle Türk hakanlarının vasıfları ile ilgili önemli ayrıntılar vermektedir. Kül Tegin Yazıtında: “*Tanrı buyurduğu için, kendim*

⁴⁰⁰ Budizm’i benimseyerek kültüründen uzaklaşmış olan Göktürk kağanı Taspar, 581 yılında hastalandığında kendisinden sonra, Göktürk devlet geleneğine uygun olmayarak annesi Türk olmayan To-lo-pien’in geçmesini vasiyet etmiştir. Ölümünün ardından devlet adamları vasiyeti uygulamak istediye de millet kabul etmemiştir. Bu sebeple töreye uygun olarak Göktürk soyundan An-lo’nun başa geçmesine karar verilmiştir. Taşağıl, *Göktürkler I*, s.34.

⁴⁰¹ Kayapınar, “Bulgarların Balkanlara Göçü”, s.120.

⁴⁰² Beshevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit*, s.282.

*devletli olduğum için kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti zengin kıldım.”*⁴⁰³ denilerek birlik ve düzenin nasıl sağlandığından bahsedilmiştir.

Türk devlet geleneğinde devletin gücü, doğrudan hükümdarın niteliklerine bağlıdır. Güçlü ve istikrarlı bir devletin varlığı, onu yönetecek hükümdarın kudretli, erdemli, bilge, savaşçı ve adaletli olmasını gerekli kılmıştır. Bu anlayış, yalnızca bozkır Türk devletlerinde değil, daha sonraki dönemlerde Türkiye Selçuklu Devleti gibi oluşumlarda da geçerliliğini korumuştur. Selçuklulara ait kaynaklarda devlet adamlarında olması gereken nitelikler sıralanırken; “*kutluğ, uluğ, bilge, alp, uğurlu, inanç*” gibi özellikler sayılmaktadır. Türk devlet geleneği anlayışını yansıtan Kutadgu Bilig’de hükümdarın taşıması gereken nitelikler arasında; doğru ve adaletli olması üzerinde ısrarla durulmaktadır.⁴⁰⁴

Türk devletlerinde hükümdar ünvanları coğrafi, siyasî ve kültürel koşullara bağlı olarak farklılık göstermiştir. Asya Hun Devletlerinde Chanyu, Göktürk, Uygur, Avar ve Hazarlarda; Kağan ünvanı kullanılırken Tuna Bulgar Devleti’nde Han ünvanının kullanılmış olduğu görülmektedir. Ünvan, yazıtlarda “Kana/ Kane” şeklinde geçmektedir.⁴⁰⁵ Ancak ünvanlardaki farklılıklara rağmen, hükümdarın temel görevleri ve nitelikleri her zaman Türk töresinin devamını sağlamak ve milletin birliğini korumak yönünde olmuştur. Hanedan ailesinden gelen hükümdarın belirli vasıflara sahip olması zorunluluğu, Türk siyasî düşüncesinin temel ilkelerinden biridir. Hükümdar; askerî kabiliyeti yüksek, ileri görüşlü, adaletli ve erdemli olmalıdır. Millet için yaptığı olumlu veya olumsuz bütün icraatların sorumluluğunu taşımalıdır. Bu sebeple hükümdarın hem siyasî hem de ahlakî yönden kendisini geliştirmesi töresel bir gerekliliktir. Aynı zamanda devlet yönetiminde görev alacak yöneticilerin de liyakat esasına göre seçilmesi gerektiği Türk Yazıtlarında da açıkça vurgulanmaktadır:

“(Onlar) akıllı hükümdarlar imiş, cesur hükümdarlar imiş; (emirleri altındaki) kumandanları da akıllı imişler şüphesiz, cesur imişler şüphesiz. Beyleri de halkları da

⁴⁰³ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.7

⁴⁰⁴ Yusuf Has Hacıb, *Kutadgu Bilig*, Gençlik Spor Yayınları, (Aralık 2019), s.427-434.

⁴⁰⁵ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.42

barış ve uyum içinde imişler şüphesiz. Onun için devleti öylece yönetmişler şüphesiz; devleti yönetip yasaları düzenlemişler.”⁴⁰⁶

Göktürk Yazıtlarında dile getirildiği üzere, Türk milletinin yücelmesi için hükümdarın bilgeliği, adaleti ve askerî gücü büyük önem taşımaktadır. Bu anlayış, Gök Tanrı inancı ile de doğrudan bağlantılıdır. Türk düşüncesinde Gök Tanrı’nın göğü bütün dünyayı kapsar, dolayısıyla Tanrı’nın yeryüzündeki temsilcisi olan hükümdar sadece Türk halkının değil, bütün dünyanın idaresinden sorumlu kabul edilmiştir. Her yeni devletin kuruluşunda, düzeni sağlama, genişleme ve adalet dağıtma ideali, hükümdarın ilahî görev anlayışının bir sonucu olmuştur. Nitekim bu düşünce, Tuna Bulgar hükümdarlarında da açıkça görülmektedir. Tuna Bulgar Hanları hâkimiyet sürelerince devletin sınırlarını genişletme ve güçlü bir merkezî otorite kurma politikalarını benimsemişlerdir.

Bozkır devlet teşkilatlanmasında devlet idarî olarak sağ ve sol elig⁴⁰⁷ olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu iki kanatlı yönetim anlayışı hem askerî hem de idarî organizasyonun temelini oluşturmuştur. Hükümdar, merkezî otoriteyi temsil ederken, onun tarafından tayin edilen idareciler bağlı oldukları bölgelerin yönetiminden sorumlu tutulmuşlardır. Böylelikle Türk devletlerinde merkezî otorite ile yerel yönetim arasında dengeli bir idarî sistem meydana gelmiştir.

Bu teşkilatlanma biçimi yalnızca idarî bir düzen değil, aynı zamanda Gök Tanrı inancının kozmolojik etkilerinin yansımasıdır. Devlet idaresinin doğu-batı ve sağ-sol olarak iki kanatta devam etmesi tamamıyla ay ve güneşin hareketlerine dayanan anlayışın yansımasıdır.⁴⁰⁸ Güneşin doğuşuna verilen önemden dolayı hükümdar otağı her zaman “doğu” yönünde olmuştur. Devletin ve ordunun sol kanadı ise hükümdarın kardeşlerinin idaresindedir.⁴⁰⁹ Tuna Bulgarlarında da bu devlet düzeninin devam ettiği yazıtlarda ve kaynaklardan anlaşılmaktadır. Kurum Han devlet topraklarını bozkır

⁴⁰⁶ Tekin, Orhon Yazıtları, s.39.

⁴⁰⁷ İlig/elig, devlet idaresinden sorumlu hükümdar, yönetici manasındadır. Avrupa Hunlarında Attila’nın oğlunun adı Ellak = elleş = elig = ilig/İlik olan ismi yönetici manasına gelen ünvan olmalıdır. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), s.20.

⁴⁰⁸ Ögel, Türklerde Devlet Anlayışı, s.24.

⁴⁰⁹ Ögel, s.340.

devlet teşkilatına benzer şekilde sol (doğu) ve sağ (batı) kanatlara bölmüştür.⁴¹⁰ Doğu tarafı her daim batıdan önce gelmiştir. Çünkü güneşin doğuşu yaşamın başlangıcıdır. Bu anlayış doğrultusunda hükümdar otağlarının kubbeli yapısı göğü temsil ettiği gibi kapısı doğu tarafına bakmaktadır.⁴¹¹

Hükümdar soyundan gelip Gök Tanrı tarafından “kut” verilmiş olsa dahi devlet yönetimi hükümdarın mutlak idaresinde değildir. Devletin gücü, yalnızca hükümdarın varlığıyla değil, aynı zamanda güçlü bir teşkilat yapısının sürekliliğiyle sağlanmaktadır. Bozkır devlet geleneğinde hükümdarın yanında devlet işlerinde yetkili, kararları kontrol eden bir kurultay yani danışma meclisi bulunmaktadır.⁴¹² Bu kurultay, boy beylerinden ve hanedan üyelerinden oluşmakta olup, devlet ile ilgili önemli meselelerde toplanan bir özellikte karşımıza çıkmaktadır. Hükümdar, kurultayın onayını almadan tek başına karar alamaz; özellikle savaş, barış, vergi, toprak düzeni ve dış ilişkiler gibi konular kurultayda tartışılarak ortak bir karar alınmaktadır. Devletin idaresinde zayıf kaldığı veya töreye aykırı davranıldığı durumlarda, kurultay toplanarak yönetimin başka bir hanedan üyesine devredilmesine karar verebilmektedir.⁴¹³ Kurultay savaş esnasında dahi gerekli görülen her koşulda toplanırdı. Hatta savaş meydanında at üzerinde toplanarak savaşın seyri ile ilgili önemli kararlar verilip taktik değiştirildiği de görülmüştür. Barış zamanlarında da durum değişmezdi. Diplomatik görüşmelerin öncesinde ve sonrasında toplanarak alınacak kararları tartışır, devletin geleceğine yön veren stratejik planlamalar yapılırdı. Tuna Bulgarlarında kurultay mensupları boyarlar arasından seçilmekteydi.

Asya Hunlarında da Modu devlet idaresi ile ilgili aldığı her kararı kurultay üyelerine danışmaktaydı.⁴¹⁴ Bunun örneğini, Modu’nun düşman elçisine verdiği cevapta görebiliriz. Nitekim Modu Asya Hunlarının idaresine geçtiği sırada doğu komşuları Donghular bir elçi göndererek babası Touman’a ait olan “Qianli ma” olarak bilinen atını istediklerinde Modu toplanan kurultayın karşı karar vermesine rağmen komşu devletten bir atın esirgenemeyeceği düşüncesiyle komşularından atın değerli

⁴¹⁰ Hupchick, “The Bulgarian-Byzantine Wars, s.93, Beshevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit*, s.332.

⁴¹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş 1*, (Ankara: Kültür Bakanlığı , 2000) s. 430-433.

⁴¹² Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.73.

⁴¹³ Tuna Bulgar ülkesinde Vineh ve Sabin ‘in idaresine son verilmesinde Bulgar beyleri toplanarak kurultayda karar almıştır. *Theophanes*, s.599.

⁴¹⁴ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.88.

olmadığını bildirip elçi ile atı göndermiştir. Modu'nun korktuğunu düşünen komşuları isteklerini arttırarak elçiyi yeniden gönderip bu defa hanın kadını istediler. Toplanan kurultay bu duruma sinirlenip ahlaksızca bulsa da Modu teklifi yeniden kabul ederek kadını göndermiştir. Bu durumdan fazlaca yüz bulan Donghu bu defa gönderdikleri elçi ile iki devlet arasında olan kullanılmayan bir toprak parçasını Modu'dan kendilerine vermelerini istediler. Ancak bu defa devlet büyüklerinin bazılarının kullanılmayan bu toprağın verebilmesini söylemesi üzerine sinirlenen Modu toprağın kendi şahsî malı olmadığını, milletine ait olduğunu bu yüzden de verilmesinin mümkün olmadığını söyleyerek önce bu fikirde olan devlet adamlarını öldürtüp ardından Donghulara bir saldırı ile cevap vermiştir.⁴¹⁵

Kurultay üyeleri, genellikle hükümdar ailesiyle evlilik yoluyla akrabalık bağı kurmuş boy beyleri ve saygın aile büyüklerinden oluşmaktadır.

Bunun yanında, halk arasından itibarlı görülen, bilgelikleriyle öne çıkan kişiler de kurultayda yer alabilmekteydi. Devlet yönetiminde hükümdarın dışında, idari görevleri üstlenen beş soylu aile bulunmaktaydı. Yılda üç kez bağlı bütün boyların katıldığı kurultay toplanırdı. Bu kurultaylara idaredeki bütün boyların temsilcileri katılmak zorunda idiler. Aksi halde isyan etmiş kabul edilirdiler. Yılın ilk ayında yapılan kurultayda Gök Tanrı'ya sunulan kurbanlar ile geçmiş yılın bereketi için şükredilirken aynı zamanda yeni yıl için kut ve bereket dilekleri ifade edilirdi. Yılın ikinci kurultayı beşinci ayda yapılırdı. Halkın da katıldığı bu kurultayda atalarına, yere ve göğe dualar edildikten sonra eğlenceler düzenlenirdi. Son kurultay sonbahar döneminde toplanırdı. Bu kurultayda halk ve hayvan sayımı yapılır; yapılacak seferler konuşulup askeri ihtiyaçlar gözden geçirilmektedir.⁴¹⁶

Bozkır devlet idaresinde Asya Hunlarından itibaren “bakanlar kurulu” diyebileceğimiz meclisin varlığı bilinmektedir. Çin kaynakları MÖ 68 yılında Hun chanyusunun Çin ile barış yapılması hakkında “soylu kişileri” topladığını yazmaktadır. Burada

⁴¹⁵ Ayşe Onat, Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, (Ankara: TTK, 2004), s.7, Ahmetbeyoğlu, *Altaylardan Kafkaslara*, s.96., Özkan İzgi, “İslamiyetten Önce Türklerde Kadın”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl XI-XII-XIII-XIV, (Ankara 1973-1975), s.149.

⁴¹⁶ Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s.29, Özkan İzgi, “Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.31, (1978), s.30.

kastedilen ileri gelen saygıdeğer kişilerdir.⁴¹⁷Göktürk ve Uygurlarda da “aygıcı” veya “üge”ler hükümet başkanı olarak bu meclise başkanlık ederlerdi.⁴¹⁸ Tuna Bulgar Devleti’nde ise bu teşkilatın karşılığı Boyarlar Meclisidir. Zaten *Boyar/Bayar* ünvanı eski Türk devletlerinde yüksek ve saygın memuriyet görevlerini ifade etmektedir.⁴¹⁹ Dolayısıyla Tuna Bulgarlarındaki boyar sınıfı hem soyluluk hem de yönetim tecrübesi açısından devletin en itibarlı tabakasını oluşturmuştur. Boyarlar Meclisi, Tuna Bulgar Devleti’nin siyasal yapısında hükümdarı denetleyen ve gerektiğinde yönetime müdahale eden bir konumda bulunmaktaydı. Hatta ülkenin duraklama dönemi diye tabir ettiğimiz Tervel Han’ın hâkimiyet dönemi sonrasında sık hükümdar değişikliklerine boyarların dahli görülmektedir.⁴²⁰ Bu durum, Boyarlar Meclisi’nin yalnızca bir danışma organı olmaktan öte, devletin siyasî istikrarında belirleyici bir güç olduğunu kanıtlamaktadır. Tuna Bulgarlarındaki bu meclis, Türk devlet geleneğinin doğal bir devamı niteliğindedir. Hükümdarın “kut” unun kalıcılığı, boyarların rızası ve kurultay desteğiyle mümkün olmuştur. Tuna Bulgar Hanı Sabin’in, Bizans İmparatorluğu ile yapmak istediği anlaşmanın Bulgarları köleleştireceği düşüncesiyle, boyarlar tarafından toplanan kurultayda alınan karar ile görevine son verilmiştir.⁴²¹ Bu olay, Bulgar devlet geleneğinde hükümdarın yetkisinin mutlak olmadığını, toprak ve devlet yönetiminde millet haklarının öncelikli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Göktürk Devleti’nin kuruluşu, Türk devlet geleneğinde kurumsal örgütlenmenin en belirgin örneklerinden birini teşkil etmektedir. Devlet, toplanan kurultay kararıyla resmen ilan edilmiş, bu kurultayda Bumin “İl Kağan”, eşi ise “Hatun” ünvanlarını almıştır. Devlet büyüklerinin katıldığı bu kurultayda kurt başlı bayrak Bumin’in otağına asılmıştır. Göktürklerde devlet idaresinde yirmi sekiz makam vardır.⁴²² Hükümdarın oğulları ve kardeşleri “tegin”; eğer bunlar başka boylarda orduya

⁴¹⁷ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.112.

⁴¹⁸ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s.264

⁴¹⁹ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde* s.5.

⁴²⁰ *Theophanes*, s.599.

⁴²¹ *Theophanes*, s.599, Runciman, *A History of the First* s.39, Besevliev, *Pırvobulgarite Istoriya Bit*, s.117, Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 7, Karatay, “Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, s.282.

⁴²² Ahmetbeyoğlu, *Altaylarda Kafkaslara*, s.152.

kumandanlık ederler ise “şad” ünvanı taşımaktaydılar.⁴²³ Günümüzde bakan konumunda olan görevlilere de “buyruk” denilmekteydi.⁴²⁴

Göktürk Devleti’ni kuran Bumin ve İstemi’nin ataları “yabgu” ünvanı taşımaktadır. Devlet kurulduktan sonra İstemi de bu ünvanı taşımıştır. Göktürkler zamanında devletin hakandan sonra en ileri makamı kabul edilen yabgu, İslamiyet’ten sonra da Kimekler, Karluklar ve X. yüzyıla kadar Aral Gölü çevresi ve Sır Derya boylarındaki Oğuz Devleti’nde kullanıldığı bilinmektedir.⁴²⁵

Tuna Bulgar Devleti’nde hükümdarın yanında, günümüzdeki “bakan” konumuna karşılık gelen yetkili memur, özellikle Omurtag Han döneminde “yuğruş” ünvanıyla anılmaktaydı.⁴²⁶ Yuğruş, halk arasından seçilen ve hükümdara bağlı olarak devlet işlerini yürüten bir idareci olarak görev yapmaktadır.⁴²⁷ Bu durum, Tuna Bulgarlarında merkezî otoritenin yanında kolektif bir danışma ve denetim mekanizmasının varlığını göstermektedir.

Otağ, eski Türklerde hükümdarlık alametleri arasındadır. Ele geçirilen bölgede ilk olarak hâkimiyet sembolü olarak otağ kurulmaktaydı. Otağı yıkmak ise hâkimiyete son vermek manasına gelmekte idi.⁴²⁸ Türk devlet geleneğinde hükümdarların başa geçiş merasiminde hükümdar olacak kişi düzenlenen törende bir keçe veya halı üzerine oturtulur ve güneşin hareket yönünde (doğu–batı doğrultusunda) olmak üzere dokuz defa döndürülürdü. Batı Türklerinde bu törende hükümdarlık simgesi olarak yedi tuğ dikilmektedir.⁴²⁹

Türklerde “tuğ”, tarih boyunca hem askerî hem de siyasî simge olarak kullanılmıştır. Tuğ, genellikle at veya başka bir hayvanın kuyruğundan yapılır, kırmızı veya beyaza boyanarak göndere çekilirdi.⁴³⁰ Bayrak, her Türk boyunda varlığın, birliğin ve millet

⁴²³ İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler Eski T’ang Tarihi (Chiu T’ang-shu)*, (TTK 2005), s.3.

⁴²⁴ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde* s.12.

⁴²⁵ Donuk, s.58, Mehmet Tezcan, “Yabgu Ünvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, S.48, (Erzurum 2012), s.329-330.

⁴²⁶ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, s.64-65

⁴²⁷ Cenk Gündüz, Hayretin İhsan Erkoç, “Avar Kağanlığı’nın Dili ve Avarların kullandığı Askeri-Siyasi Ünvanlar”, *International Social Sciences Studies Journal*, C.9, S.118, (Ocak 2023), s, 9827

⁴²⁸ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut”, s.43.

⁴²⁹ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.71.

⁴³⁰ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.193.

olgusunun sembolü olmuştur. Bayraksız bir boy varlığını sürdüremezdi. Her boyun kendi tamgasını taşıyan bayrağı vardır. Savaş ve sefer esnasında bu bayrak altında toplanarak zafer kazanmak için ant içilmektedir. Göktürklerin kurt başlı bayrağa sahip oldukları bilinmektedir.⁴³¹ Tarihsel ve arkeolojik bulgular, IV. yüzyıldan sonra Avrupa’da ortaya çıkan bayrak tiplerinde bölgede faaliyet gösteren Türk boylarının izlerini taşıdığını göstermektedir. Altay bölgesi kaya resimlerinde görülen işaretler ve semboller, aynı dönemde Avrupa’da da bayraklarda belirgin hâle gelmiştir. Örneğin, Kerey ulusunun tamgasının işareti Attila’nın bayrağında da yer almaktaydı.⁴³² Slavlar, Türklerde tuğu ilk defa at boynunda görmüş olmalı ki atların boyunlarına asılan değerli taşlara verdikleri “boncuk” ismini tuğ için de kullanmışlardır.⁴³³ XIV.-XVII. yüzyıla ait Rus kaynaklarında Türklerin at kuyruğundan “buncuk” adı verilen bayraklarının olduğu bilgisi bulunmaktadır. Tuna Bulgarlarının at kuyruğundan yapılan bayrakları askerî seferlerinde de kullandıkları görülmektedir.⁴³⁴ Kaynaklarda aktarılan bilgilere göre Bulgarlar IV. yüzyıl sonlarında Alan prensi Boz-Urus’a hizmet ettikleri sırada Hun lideri Balamir, kuyruğunda renkli şeritlerle düşen kırmızı top bulunan, Dulo ailesinin bayrağını kaldırmış ve Bulgarlar kendisine katılmıştır.⁴³⁵ Tuna Bulgarlarına ait Nagyszent Miklos hazinesinde bulunan eserlerin üzerinde resmedilmiş olan hükümdarın da bayrak taşıdığı görülmektedir. Bu bulgular, Türk bayrak geleneğinin hem askerî hem de kültürel bir sembol olarak Tuna Bulgarları üzerinde devam ettiğini ve Avrupa’ya yayılan kültürel etkilerini açıkça göstermektedir.

Türklerde toy ve merasimler devlet hayatında ayrı bir yer tutmaktadır. Bu gibi şenlikler doğum, bey oğullarının ilk ava çıkması, devlet idaresinin başına geçmesi, elçileri karşılama, kazanılan zaferleri kutlama gibi günlerde icra edilmekteydi. Atların güçlendiği ve toprak işinin bittiği sonbaharda yapılan toy daha çok bağlı boyların ve devletin askeri durumunu kontrol etmek için düzenlenmektedir. Bir nüfus sayımı niteliğinde olan bu toyda halk, asker ve hayvan sayıları tespit edilirdi. MÖ 169 yılında

⁴³¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş VIII*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987), s.208.

⁴³² Murad Adji, *Avrupa Türkler*, s.207.

⁴³³ Abdülkadir İnan, “Tuğ, Bayrak (Sancak)”, *Makaleler ve İncelemeler II*, (TTK 1998), s.301.

⁴³⁴ Beshevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit*, s. 334.

⁴³⁵ Zufar Z. Miftakhov, “İlk Bulgar Devlet Oluşumları”, *Türkler*, C.2, ed. Hasan Celal Güzel vd., (Ankara, 2002), s.618.

bir Hun vezirinin bu konu ile ilgili hakana defter tutmayı öğrettiği kaynaklarda geçmektedir.⁴³⁶ Tuna Bulgarlarına ait yazıtlar yer alan askerî envanter kayıtları onların düzenli ordu ve ihtiyaçlarına verdiği önemi göstermektedir. Türk hükümdarları çıktıkları seferde beyaz giyinip bizzat başkomutan olarak ordunun en önünde yer almışlardır. Bu eski Türk geleneği İslamiyet'in kabulünden sonra da devam etmiş ancak İslamiyet'in etkisiyle kefen giyme olarak yorumlanmıştır. Sultan Alp Arslan Malazgirt Savaş'ına beyaz giyip, atının kuyruğunu kesip namazını kılarak katıldığı bilgisi dönemin kaynakları tarafından aktarılmaktadır.⁴³⁷

Toplanılan toylarda ok atma gösterileri ve at yarışları da düzenlenmekteydi.⁴³⁸ Bu tür etkinlikler, Türk toplumunda savaşçılık ruhunun canlı tutulması ve askerî yeteneklerin sergilenmesi açısından önemli olmuştur. Bugün de Anadolu'da düzenlenen halk toplantılarının çoğunda at yarışları ya da gösterilerinin yapıldığı bilinmektedir. At, Türk toplumsal yaşantısının her alanında yer almıştır. Önemli törenlerde kurban olarak sunulduğu görülmektedir. Ölen bir kişinin arkasından kendi atı kurban edilir ve atın başı kesilerek kurganının üzerine dikilirdi. Bu uygulama, atın diğer dünyada sahibini taşıyacağı inancına dayanmaktadır.⁴³⁹

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde belirttiği gibi “*At Türk'ün kanadıdır*”⁴⁴⁰ Diğer Türk topluluklarında olduğu gibi at, Tuna Bulgarlarında sadece bir ulaşım veya savaş aracı değil; aynı zamanda siyasî güç, toplumsal statü ve inanç sisteminin de önemli bir unsuru olmuştur. Tuna Bulgarlarının verimli Balkan topraklarına yerleştikten sonra da bozkır kültürünün temel unsurlarını koruyarak, at yetiştiriciliğini ve biniciliği devam ettirdikleri görülmektedir. Bu durum hem ordu düzeninin korunması hem de ticaret faaliyetlerinin gelişmesi açısından önem taşımıştır. Ordusunun büyük kısmı atlı birliklerden meydana geldiği bilinen Bulgar toplumunda at, askerî teşkilatın temelini oluşturmaktadır. Nitekim, Bulgar ordularının hızlı manevra kabiliyeti ve disiplinli

⁴³⁶ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.140.

⁴³⁷ İbnü'l Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi't Tarih Tercümesi*, C.8, (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008), s.257, Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.6, (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2000), s.383.

⁴³⁸ Hunlar Hakanın başında bulunduğu Lin-hu denilen yerde toplanan bahar toyunda at yarışları düzenliyorlardı. Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.122.

⁴³⁹ Umut Üren, “Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut'taki İzleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.15, S.2, (Kış 2015), s.67

⁴⁴⁰ DLT, C. I, s.48-49, Ahmet Taşağıl, “Türk Askeri Tarihinin Başlangıcı Hun Ordusu”, *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*, (Kronik 2023), s.144.

süvari düzeni ile Bizans kuvvetlerine üstünlük sağladıklarını bilinmektedir. Bu yönüyle at, sadece savaşın değil, devletin bekasının da sembolü olmuştur. Madara kaya kabartmasında da betimlenen atlı hükümdar, yalnızca bir askerî başarının değil, aynı zamanda Türk hükümdarının kutsal kudretinin ve atla sembolleşen devlet gücünün ifadesidir.

Türk devletinin gücü Türk ordusuna dayanmaktadır. Türk devletlerinin tamamında ordular Türklerden oluşturulmuştur. Diğer birçok medeniyette görüldüğü üzere yabancı veya paralı asker istihdamı bozkır devlet teşkilatında yer bulmamıştır. Türk toplumu, savaşçı kimliği ve askerî disiplin anlayışıyla devletin temel dayanağını oluşturmuştur. Hükümdarlar her zaman Türk devletlerinin ordularının başkomutanları olmuştur. Bu sebeple hükümdarlar aynı zamanda küçük yaşlardan itibaren eğitilmiş iyi bir askerdir. Hun Chanyüsü Modu babasının emrine verdiği tümen ile idarî görevine başlamıştır. Tuna Bulgar Devleti'nde de hükümdarın her sefere ordusunun başında katılarak liderliği üstlendiği görülmektedir. Ordunun ihtiyaçları ve sorunları ile bizzat ilgilenmiştir. Kurum Han'ın kardeşi Kişin birinci yardımcısı olarak ordunun başında bulunur; sonra gelen iki idareci de kendisine yardımcı olurdu.⁴⁴¹

Tuna Bulgar Devleti'nin idarî teşkilatlanması, Türk devlet geleneğinde olduğu gibi ikili sistem üzerine kurulmuştur. Hanedan üyeleri ve bağlı boylar, “sağ” ve “sol” olmak üzere iki kanat altında teşkilatlanmışlardır.

Devletin kuruluşundan itibaren birlikte yaşadıkları Slavların da kendi bölgelerinde “archontes” adını taşımakta olan idarecilerinin yönetiminde oldukları görülmektedir. Bu archontesler, tamamen merkezî otoriteye bağlı olup, görevlerini Hanın iradesi doğrultusunda yerine getirmekteydiler. Bizans kaynaklarında Slav ve Bulgar unsurları etnik farklılık temelinde değerlendirilse de idarî açıdan Tuna Bulgar Devleti bütünlük ve hiyerarşik bir yapıya sahip olmuştur.⁴⁴²

Türk devlet teşkilatı, onluk sistem adı verilen askerî-idarî bir yapılanmaya dayanmaktadır. “Onlu, yüzlü, binli” şeklinde devam eden bu sistem ilk olarak Asya

⁴⁴¹ Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit*, s.170

⁴⁴² Tsvetelin Stepanov, “The Bulgar title KANASYBIGI: Reconstructing the Notions of Divine Kingship in Bulgaria, AD 822-836”, *Early Medieval Europe*,10/1, (2001) s.3.

Hun Devleti döneminde uygulanmış, daha sonra Göktürkler ve Uygurlar gibi Türk devletlerinde geliştirilerek sürdürülmüştür.⁴⁴³ Bu teşkilat modeli, Attila önderliğinde Avrupa'ya taşınmış ve Tuna Bulgar Devleti ordusunun temel yapısında da benimsenmiştir.

Türk töresi, toplumda adalet ve eşitlik ilkesine dayanmaktadır. Hükümdarın temel görevi, ülkesinde adaleti sağlamak ve halkın refahını gözetmektir. *Kutadgu Bilig*'de bu düşünce ile ilgili olarak hükümdara öğüt niteliğinde; “*Ey hükümdar iyi kanun yap... Kanuna kendin riayet et ki halk da sana itaat etsin... Hükümdarlık iyidir fakat daha iyi olan töredir. Fakat bundan da mühim olan törenin eşit tatbik edilmesidir. Hangi hükümdar devletine kanun koydu ise, o devletini tanzim etmiş olur. Halka hep iyi kanunlar tatbik edilmelidir.*”⁴⁴⁴ ifadeleri yer almaktadır.

Tuna Bulgar Devleti'nde de devletin kuruluş döneminde nüfusun çoğunluğu Türk unsurlardan oluşurken, ülke topraklarının genişlemesi ile Slav nüfus artınca toplumsal çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Bu durum karşısında Tuna Bulgar hükümdarları, iki milletin eşit haklarda hayat sürmelerini sağlamaya çalışmıştır. Özellikle Kurum Han döneminde devletin sınırları genişledikten sonra ülkesindeki bütün halkın eşit şekilde yaşaması için çeşitli hukukî düzenlemeler getirilmiştir. Bu kanunlar ile birlik ve bütünlüğün korunması amaçlamıştır. Suçun toplumsal düzene zarar vermesini engellemeye yönelik yapılan bu hukuki düzenlemeler ile toplumun ahlakî yapısının korunmasını ve kamu düzeninin sağlanmasını amaçlamıştır. Yasalar, devletin güçlenmesini, halkın refahını ve etnik gruplar arasındaki uyumu korumayı amaçlayan kapsamlı bir düzenleyici mekanizma olmuştur.

Konargöçer Türk toplumlarında yazılı kayıt geleneği bulunmadığı için kadının sosyal yaşamına dair bilgiler sınırlıdır. Ancak destanlar ve yazıtlardan kadının toplum ve devlet hayatında önemli roller üstlendiği anlaşılmaktadır. Türk devlet geleneğinde, hükümdarın eşi “hatun” ünvanını taşımakta olup, yönetimde söz sahibi bir konuma sahip olduğu bilinmektedir.

⁴⁴³ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.349-352.

⁴⁴⁴ Abdülkadir Donuk, *Türk Hükümdarı*, (İstanbul: TDAV, 1990), s.41.

Kül Tigin ve Bilge Kağan'ın yazıtında; “*Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam il-Teriş Kağan ile anam Bilge Hatun’u yükseltti*”⁴⁴⁵ ifadesi Göktürkler döneminde de kadının devlet idaresindeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Kadın eski Türk boylarında toplumun her kesiminde görev almıştır. Tuna Bulgar Devleti’nde de gerekli durumlarda savaşlarda ön saflarda katıldığı görülen kadının toplumda önemli bir yeri bulunmaktaydı. Nitekim Bizans İmparatoru Nikephoros’un Tuna Bulgar başkentine yaptığı büyük seferin savunmasında Tuna Bulgar kadınlarının da şehrin savunmasına katıldığı kaynaklarda belirtilmiştir.⁴⁴⁶

Türk hükümdarının eşleri için kullanılan ünvan “kotun” yani “hatun”dur. Asya Hun Devleti’nden itibaren “hatun” Türk devletlerinde söz sahibi olmuştur.⁴⁴⁷ Hatunların ayrı bir otağları ve hizmetinde cariyeleri olduğu bilinmektedir. Priscus’un Avrupa Hunlarını bizzat ziyaretinden aktardığı bilgiler göre; Attila’nın eşinin ayrı otağı ve aynı zamanda ayrı geliri bulunmaktadır. Hatta elçilik heyetini kendi sarayında ağırlayarak ziyafet vermiştir.⁴⁴⁸ Tuna Bulgar Devleti’nde hatunun devlet idaresindeki yeri hakkında doğrudan bir bilgi olmasa da soya dayalı han seçiminin devam etmesine bağlı olarak hatun kişinin de devlet idaresinde önemli yerinin olduğu sonucuna varılabilir. Avrupa Hun Devleti’nden sonra aynı coğrafyada onun teşekkül etmiş olan Türk bozkır devletinde de kadının yeri aynı olmalıdır.

Tuna Bulgar Devleti’nde halk arasında bir sınıf ayrımı bulunmamaktadır. Ancak bozkır devlet geleneğinin devamı olarak bazı soylu ailelerin ileri gelenleri devlet yönetiminde söz sahibi olmuşlardır. Soylular iki sınıfa ayrılmıştır: Boyarlar ve bagainler.⁴⁴⁹ Tuna Bulgar Devleti’nde “boyar” olarak geçmekte üst sınıf olan beyler devlet idaresinde önemli yetki sahibidirler. Kaynaklarda sık sık iç boyar ve dış boyar tabirlerinin geçmesinden yola çıkarak; iç boyarların devlet idaresinde han ile kurultayda söz sahibi olan Bulgar soylu beyler; dış boyarlar ise muhtemel eyaletlerdeki adalet ve düzenden sorumlu kimselerdir. Bir diğer soylu yöneticiler olarak “Bagain”ler

⁴⁴⁵ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.41, 65.

⁴⁴⁶ Uçar, “9. Yüzyıl Bizans Kroniği”, s.371

⁴⁴⁷ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, s.30-31

⁴⁴⁸ Ahmetbeyoğlu, *Attila’nın Sarayı’nda*, s.52.

⁴⁴⁹ Besevliev *Pırvobulgarite Istoriya Bıt*, s.273.

bulunmaktadır⁴⁵⁰. Omurtag Han zamanından günümüze ulaşan yazıtlarda Han'ın askeri başarılarından dolayı “bagatur” ve “bagain”lere hediyeler verdikleri belirtilmektedir.⁴⁵¹ Bu durumda askerî ve idari bir sınıf olan bagainlerin, devletin askerî düzeni ve güvenliği açısından merkezî bir rol oynadığı görülmektedir.⁴⁵² Bagainler hem hanın otoritesini destekleyen hem de ordunun etkinliğini sağlayan seçkin bir sınıf olarak, devletin sürekliliğine ve savaş başarısına doğrudan katkıda bulunmuşlardır. Bunlar; Han'ın özel askerî muhafızları veya önemli savaş görevlerini üstlenen seçkin bir grup olabilir. Bozkır devlet teşkilat geleneğinin devamı olarak Tuna Bulgar ülkesinde de kurulan kurultayın üyelerini bu boyar ve bagainler oluşturmaktadır.⁴⁵³ Ayrıca sınıf arasında birinden diğerine geçişe izin vermeyen kesin bir sınır olduğu bilinmektedir.⁴⁵⁴

Bulgar yazıtlarında karşılaştığımız bir diğer ünvan bagatur'dur. “*O bagatur bayen/os/; Bagatur bayen-u; Bagatur kana*” şeklinde ünvandan önce kişi adı olarak geldiği de görülmektedir.⁴⁵⁵ Asya Hun lideri Modu'nun ünvanı olarak Tanrikut'un Türkçe karşılığı “bagadur, batur” şeklinde önerilmiştir.⁴⁵⁶ Bagatur Türk devletlerinde de “alp” in karşılığı olarak kullanılmıştır. Göktürklerde cesur ve yiğit kişiler için kullanılan Yinhofu, Mohodu, Mohofu bahadıra karşılık gelmektedir.⁴⁵⁷ “Bagatur” Göktürklerde isim olarak da bulunmaktadır. Batı Göktürk Kağanı Tong Yabgu Kağan amcası Bagatur adını taşımaktadır. Bagatur ünvanı Hazarlarda da isim olarak kullanılmıştır.⁴⁵⁸ Ayrıca Göktürklerde 702 yılında Kapgan Kağan'ın Çin'e gönderdiği elçinin isminin Baga Tarkan olarak kaynaklara geçmiştir.⁴⁵⁹

Bulgar yazıtlarında tespit edilmiş bir diğer ünvan “içurgu boyla” dır. İçurgu kelimesi Kültigin ve Bilge Kağan Yazıtlarında sarayda görev almış memurların ünvanı olarak

⁴⁵⁰ Panos Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria 775-831*, ed. Florin Curta, (Boston 2012), s.73 Runciman, *A History of The* s.29.

⁴⁵¹ Runciman, s.285.

⁴⁵² Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bıt*, s.274.

⁴⁵³ Sophoulis, *Byzantium and Bulgaria*, s.74

⁴⁵⁴ Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bıt*, s.275.

⁴⁵⁵ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.44

⁴⁵⁶ Gökçen Kapusuzoğlu, “Hunlardan Kalan Kültürel Miras: Çin Kaynaklarında ‘Batur’ Ünvanı” Bilig, no. 105, (2023), s.39

⁴⁵⁷ Taşağıl, *Göktürkler I*, s.96,114

⁴⁵⁸ Peter Golden, “Hazar Dili”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, C.19, (1971), s.154.

⁴⁵⁹ Togan ve Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler*, s.43, Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III*, (TTK 2004), s.29.

kullanılmakta olan “içreki” kelimesinin Bulgarlarda kullanılan karşılığı olmalıdır.⁴⁶⁰ Bozkır devlet teşkilatlanmasında idarî yapı doğu-batı; ak-kara; iç-dış kavramlarıyla ifade edildiği bilinmektedir. Bu bağlamda, “iç” kelimesinin devlet merkezini ifade ettiği düşünüldüğünde bu ünvanın “merkeze, saraya veya hana bağlı” olan memuriyetleri vurgulamak için kullanılmış olması sonucu çıkmaktadır. Yazıtlarda okunmuş ünvanlardan birisi de “Ük Boyla/Bayen” ünvanıdır. Tuna Bulgarcasında tam anlamı bilinmese de “ük” kelimesi Türkçedeki yük ve uç kelimeleri ile birleştirilerek “dış boyla” veya şeklinde tercüme dildiği gibi “ük” sıfatının pekiştirdiği “üst sınıf” olabileceği düşünülebilir.⁴⁶¹ Doğu Avrupa Türk tarihi için önemli eserlerin bulunduğu Tuna Bulgarlarına ait Nagyszent Miklos’ta bulunan eserlerden birinde “Çopan Boyla” ifadesi geçmektedir. Ayrıca Preslav Yazıtının ilk satırı “Zitko İçirgu Boyla” şeklinde tercüme edilmektedir. Burada, Zitko’nun özel isim olduğunu kabul ettiğimizde ve “İçirgu boyla” ünvanına sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶² “Boyla” eski Türk devletlerinde sıkça kullanılan bir ünvanıdır. “Boyla” Bilge Kağan Yazıtı ile Tonyukuk Yazıtında “Boyla Baga Tarkan” şeklinde geçmektedir. Uygurlara ait Suci Yazıtında da “Boyla Kutlug Yargan” ifadesi bulunmaktadır. Eski Macarca kaynaklarda bulunan Baiola, Boila ve aşağı Tuna boyundaki Bojla, Vojla yer adlarının “boyla” ünvanı ile ilgili olduğu düşünülmektedir.⁴⁶³ Günümüzdeki tam karşılığı bilinmese de devlet işlerinin düzeni ile ilgilenen yetkili kişiye verildiği tahmin edilmektedir.⁴⁶⁴ “Çopan” ifadesinin ise burada bir ünvan olarak mı yoksa isim olarak mı kullanılmış olduğu bilinmemektedir. Türk boylarında koruyan, bekleyen manasında kullanılan Divanı Lügat-it Türk’te de “çupan” olarak geçen kelime; “köy büyüğünün yamağı” olarak açıklanmıştır.⁴⁶⁵ Slavcaya da “zupon” şekliyle bölge reisi olarak geçmiştir. Peçeneklerde ise boy adıdır. Bu bağlamda, “Çopan Boyla” ifadesi, Tuna Bulgar Devleti’nde askeri ve idari görevleri bir arada yürütmüş bir yetkili sınıfın varlığına işaret edebilir.

⁴⁶⁰ Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.103, Gömeç, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Ünvanlar”, s.937.

⁴⁶¹ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.47

⁴⁶² Tekin, s.36.

⁴⁶³ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde* s.9.

⁴⁶⁴ Saadettin Gömeç, “Boyla ve Baga Ünvanı”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, (2010), s.79.

⁴⁶⁵ *DLT*, C.I, s.402

Göktürklerde ünvan olarak kullanılan “Baga” ile Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtında kullanılan ünvanlardan birisi olan “boyla” ünvanının Tuna Bulgarlarında birlikte kullanımı dikkat çekmektedir. Bulgar yazıtlarında “Boyla Baga”⁴⁶⁶ şeklinde Tarkan ünvanını niteleyen bir sıfat; küçük (rütbe ve ünvanlarda) manasında yer almıştır. Uygurlara ait Terhin Yazıtlarında ve Suci Yazıtı’nda da aynı manada tarkan ünvanının niteler şekilde kullanılmıştır.⁴⁶⁷ “*Prenslerimle birlikte bu (yazıtı) yazdığım zaman Karakollar Başı Kağas Ataçuk ve (?) Begzeker Çigşi Buyla Baga Tarkan, Han'ım için, üç yüz karakol inşa ettirdi*”.⁴⁶⁸

Avarlarda da kullanıldığı bilinen Baga, ünvanı, Slav dillerine de geçmiş ve ayrıca Macarcada “ban” olarak şekil almıştır.⁴⁶⁹ Cengiz Han’ın devletinden de kullanılan ünvan daha sonra da yaygın olarak cesur ve yiğit karşılığı olarak Türk devletlerinde kullanılmıştır.

Eski dönemlerden itibaren birçok Türk devletinde ünvan olarak kullanılmış olan “Tarkan”, Tuna Bulgar Devleti’nde hükümdarın eyaletlerdeki yardımcısı olarak görevli kişiler için kullanılmıştır.⁴⁷⁰ Farklı Türk devletlerinde benzer görevleri karşılamak üzere kullanılan bu ünvanın, Çin yıllıklarında “ta-kan” biçiminde geçtiği görülmektedir.⁴⁷¹ Göktürklerde özellikle II. Göktürk dönemi kaynaklarında sıkça karşımıza çıkan ünvan hem askerî hem de idarî olarak kullanılmıştır. Türgiş seferinde Kapgan Kagan’ın Altaylarda cephe komutanı olarak tayin ettiği oğlu için “Apa Tarkan” ünvanı verildiği görülmektedir. Kutluk Kağan da idareyi ele alıp Göktüklere yeniden bağımsızlık kazandırdığında Aşıt Yuanchen’i “Apa Tarkan” ilan edilerek ordu ile görevlendirmiştir. Ayrıca kardeşi Kapgan Kağan’ı şad, Tuhsi Bag’ı ise yabgu ilan etmiştir.⁴⁷² Batıda da Macar ve Hazarlar tarafından kullanıldığı görülen “tarkan”ın; Tuna Bulgar Devleti’nde askerî bir ünvan olarak kullanıldığı tahmin edilmektedir.

⁴⁶⁶ Tekin, *Orhun Yazıtları*, s.80,82.

⁴⁶⁷ Boyla Baga Tarkan, Bıla Baga Tarkan; Kutlug Baga Tarkan, Sadettin Gömeç, “Kök Türkçe Yazılı Belgelerde Yer Alan Ünvanlar”, Erdem, 12/36, (2000), s.931

⁴⁶⁸ Talat Tekin, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Tarhat (Terhin) Kitabesi, *Belleten*, C.XLVI, S. 184, (Ekim 1982), s.811.

⁴⁶⁹ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde* s.4.

⁴⁷⁰ Zlatarski, “The Making of the Bulgarian Nation”, s.366.

⁴⁷¹ Zehra Odabaşı, “Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, S.5,(2019), s.178.

⁴⁷² Togan ve Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Çin Kaynaklarında Türkler*, s.37.

Oğuzlarda “sübası” makamından sonra gelen rütbe için kullanıldığı görülmektedir.⁴⁷³ Kaşgarlı Mahmud da “tarhan” olarak yer verdiği ünvanı “İslam öncesi dönemde bey” olarak açıklamaya çalışmıştır.

Hazarlarda da tarhan⁴⁷⁴ olarak mevcut olan ünvan Osmanlı Devleti’nin erken dönemlerinde de kullanılmıştır. Tarkan hem eyaletlerdeki otoriteyi temsil eden hem de merkezi hükümdarın askeri düzenini sağlayan bir makam olarak, yüzyıllar boyunca Türk siyasî ve askeri organizasyonunda temel bir yapı taşı olmuştur. Bu durum, Türk devlet geleneğinin askerî ve idarî ünvanlarının süreklilik arz ettiğini göstermektedir.

Tuna Bulgar Devleti’ndeki en itibarlı ünvanlardan birisi de “kavkan/kavhkan” ünvanıdır.⁴⁷⁵ Tuna Bulgar yazıtları incelendiğinde sıkça rastladığımız ünvan handan sonra gelen muhtemel ordunun başkomutanı veya en yüksek generalinin taşıdığı ünvanıdır. Kurum Han’ın İstanbul kuşatması öncesi kardeşi Kavkan Kişin’i Edirne kuşatması için görevlendirdiği bilinmektedir. Bulgar tarihî kayıtlarında çok kez kullanıldığı görülen ünvan “kapgan” ünvanının karşılığı olmalıdır. Fatih anlamına gelen “kapgan” Göktürklerde 692 yılında başa geçen hükümdarın ünvanı olarak karşımıza çıkmaktadır.⁴⁷⁶ Malamir Han Yazıtı’nda “Kavhkan İsbul”un hükümdara bir çeşme yaptırdığına dair bir ifade yer almaktadır. Buradan hükümdar gibi etki ve görev alanına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Boris Han’ın Papa ile görüşmek için gönderdiği heyete kuzeni “kavhan” ünvanı taşıyan Peter’in liderlik ettiği bilinmektedir. Ünvan Bizans kaynaklarında “kavhanos” şeklinde yer almıştır.⁴⁷⁷ Macar Bizantolog Gyula Moravcsik’in eseri *Byzantinoturcica*’da IX.-XI. yüzyıl Bulgar ünvanı olarak yer almakta olup Avarlar arasında da kullanıldığı bilgisi mevcuttur. Macarlarda da isim Árpád döneminde bir prensesin adı olan eski Macarca “Koppány” bu ünvan ile karşılaştırılmıştır. Peçeneklerde ise karşımıza boy adı olarak çıkan Kapan ile aynı olduğu düşünülmektedir.⁴⁷⁸

⁴⁷³ Erhan Aydın, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Ünvanlar ve Ünvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, C.59, S.2, (2011), s.20.

⁴⁷⁴ Golden, “Hazar Dili”, s.154

⁴⁷⁵ Browning, *Byzantium and Bulgaria*, s.148.

⁴⁷⁶ Taşağı, “Göktürkler III”, (TTK s.19

⁴⁷⁷ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, s.28, Zehra Odabaşı, “Türk Devletlerinde Kullanılan” s.179

⁴⁷⁸ Hatice Şahin, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslam Öncesi Türkçe Ünvanlar Hakkında”, *Tunca Kortantamer İçin* (Editör: Prof. Dr. Yavuz Akpınar), Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir (2007), s.560

Tuna Bulgar Yazıtlarında, Grekçe: “καλοβρός veya κουλουβρός” şeklinde geçen “kolobrus” olması muhtemel ünvanın tam olarak karşılığı bilinmemektedir. Eski Türkçedeki “kılavuz” kelimesinin Bulgar Türkçesindeki “r” ve “z” ses değişimlerinden kaynaklı olarak değişmiş olup emir kumanda beyi, nasihatçi lider manasını karşılıyor olması muhtemeldir.⁴⁷⁹ Avarlarda Bo-kolabor ünvanının “sihirbaz” karşılığı olarak kullanılması dikkate alındığında, Tuna Bulgar ülkesinde de bu ünvanın aynı veya benzer bir anlamda kullanılmış olması muhtemeldir.⁴⁸⁰ Bulgar ordusunda yer alıp askeri hareketler sırasında bilgisine danışılan kişi olmalıdır.

Tuna Bulgar Devleti’ne ait IX. yüzyıla ait bilgiler arasında 869-870 yılında elçiler arasında “Tabare” ya da “iltabare” ünvanı geçmektedir.⁴⁸¹ Eski Türk devletlerindeki “ilteber” ünvanına karşılık geliyor olması kuvvetle muhtemeldir. Bilge Kağan Yazıtı’nda vali derecesinde yüksek bir ünvan manasına karşılık olarak “Uygur ilteber yüzçe erig ilgerü tezip bardı”⁴⁸² şeklinde ve Tonyukuk Yazıtı’nda “Bunça bedizçig toygun ilteber kelürti”⁴⁸³ şeklinde rastladığımız “ilteber” Türk devletlerinin pek çoğunda görülmekte olan vergiden sorumlu yüksek dereceye sahip görevlidir. Göktürklerde ilteber topluluk idarecisi olarak tigiden sonra gelen ünvan olmuştur.⁴⁸⁴ Tuna Bulgar Devleti’nde “iltabare” ünvanı taşıyan kişinin merkezi otoritenin temsilcisi olarak görev yapan ve yerel yönetimi denetleyen bir idarî makam işlevi gördüğü söylenebilmektedir. Hazarlarda kullanılmış “Alp ilut’uer” (Alp il teber) ünvanında aynı manaya karşılık geliyor olmalıdır.⁴⁸⁵ Kuzey Kafkasya’da Hazarlara bağlı olan nüfusun büyük kısmını Bulgarların oluşturduğu Hun birliğinin başında bulunan Alp-ilitver, Alban Tarihi isimli kaynak tarafından aktarılmaktadır.⁴⁸⁶ İbn Fadlan seyahatnamesinde İtil Bulgar Han’ı Almuş’un babasının “ilteber” ünvanı taşıdığından bahsetmektedir.⁴⁸⁷

⁴⁷⁹ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.48, Donuk, *Eski Türk Devletlerinde* s.29.

⁴⁸⁰ Besevliev, *Pırvobulgarite Istoriya Bıt*, s. 295

⁴⁸¹ Runciman, *A History of the First*, s.287

⁴⁸² Tekin, *Orhon Yazıtları*, s.75,

⁴⁸³ Tekin, s.75,

⁴⁸⁴ Nurbolat Bogenbayev, “Gök-Türk Devleti’nin İdari Sistemi ve Yönetici Ünvanları”, *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşatıl’a Armağan*, (Yeditepe Yayınevi, 2019), s.203.

⁴⁸⁵ Golden, “Hazar Dili”, s.154.

⁴⁸⁶ Dinçer Koç, *İdil Bulgarları*, s.258, Umut Üren, “Muhayyel Hanların Gölgesinde İtil Bulgar’ın Yükselişi, *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.2, (2023), s.255.

⁴⁸⁷ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen, (Yeditepe Yayınları, 2019), s.23.

Omurtag Han'a ve Malamir Han'a ait yazıtlarda okunmuş önemli bir ünvan ise "Kanasubigi" dir. İlk defa Tuna Bulgar Devleti'nde kullanıldığı görülen ünvanının günümüz Türkçesindeki tam karşılığı bilinmemektedir. Ünvandaki "kana" ve "subigi" kelimelerinin ayrı ünvanlar olduğu ve bitişik yazıldığı düşünülmektedir. Menges, Pritsak ve Besevliev gibi araştırmacılar kelimenin kana ve subigi kelimelerinden türemiş olabileceğini savunarak "kana"nın Tuna Bulgar hükümdarlarının taşıdığı "han" ünvanına ek gelmesiyle oluşan yeni bir ünvanı temsil edebileceğini belirtmişlerdir.⁴⁸⁸ Eski Türk devletlerinde "sü/su" asker, ordu; "sübaşı" ise ordunun başında bulunan yetkili kişiye verilen ünvanıdır.⁴⁸⁹ Bozkır devlet teşkilatlanmasında hükümdarın aynı zamanda başkumandan olması geleneğine uygun olarak Tuna Bulgar hükümdarları da başkumandan olarak ordunun başında oldukları için bu ünvanı kullanmış olmalıdırlar. Farklı yaklaşımlar ile farklı anlamlar yüklenen "kanasubigi" ünvanının mevcut kayıtlardan hareketle yaklaşık 820 yılından itibaren Tuna Bulgar hanları tarafından kullanılmaya başlandığı düşünülmektedir. Özellikle Omurtag Han ve Malamir Han dönemine ait yazıtlarda rastladığımız ünvan bu dönem ülke topraklarının genişlemesi ve bölgede siyasî nüfuzun artmasına bağlı olarak gücünü hissettirmek isteyen hükümdarlar tarafından kullanılmış olmalıdır.

Tuna Bulgar Devleti'nde kullanılan ünvanlara dair günümüze ulaşan bilgiler, ağırlıklı olarak Kurum Han ve özellikle Omurtag Han dönemlerine aittir. Kurum Han döneminden itibaren devletin siyasî, askerî ve idarî bakımdan genişlemesi, teşkilatlanma sürecini de hızlandırmıştır. Genişleyen topraklara paralel olarak tabi olan toplulukların sayısının artması, farklı unsurların bir arada yaşamını düzenleyecek idarî mekanizmaların oluşturulmasını zorunlu kılmıştır. Devletin sürekliliği anlayışı, Tuna Bulgar siyasal düşüncesinin merkezinde yer almış; Bizans ve Slav unsurlarının etkisine rağmen Tuna Bulgar yönetiminin özünde Türk töresine dayalı bir devlet bilinci taşıdığı görülmektedir.

Bozkır devlet geleneğinde olduğu gibi Tuna Bulgar Devleti'nde de idarî görevleri üstlenen şahısların aynı zamanda askerî kimliğe sahip olmaları hem devlet teşkilatını hem de ordu yapılanmasını güçlendirmiştir. Bu durum, Tuna Bulgarlarını askerî

⁴⁸⁸ Tsvetelin Stepanov, "The Bulgar Title KANASUBİĞİ, s.5.

⁴⁸⁹ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde*, s.93.

bakımdan çağdaş devletlere kıyasla üstün bir konuma taşınmış; söz konusu yapı sayesinde devlet, Doğu Avrupa tarihinde etkin ve belirleyici bir rol oynamayı başarmıştır.

Tuna Bulgar yazıtlarında verilen bilgilerden ülkenin bütün askerî envanterinin kayıt altında tutulduğu görülmektedir. Nitekim, Papa I. Nicholas'ın Bulgar hükümdarına Hristiyanlık dini hakkında gönderdiği mektuplarda yer alan; *“hükümdarınız savaşa başlamadan önce savaş için gerekli tüm silahları, atları, teçhizatı kendisine sadık bir adamı ile kontrol ettirir ve bu konuda ihmalkâr davranan ölümle cezalandırılır”*⁴⁹⁰; ifadesi Tuna Bulgar Devleti'nde ordunun ciddiyetini ve disiplin anlayışını açıkça ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak; Tuna Bulgarlarında devlet anlayışının, kökleri bozkır devlet geleneğine dayanan kut, töre ve adalet esaslarına göre şekillendiği görülmektedir. Devlet, yalnızca siyasî bir kurum değil; Gök Tanrı tarafından meşruiyet kazandırılmış, halkın birliğini ve düzenini korumakla yükümlü kutsal bir otorite olarak görülmüştür. Hükümdarın görevi, töreye bağlı kalarak halkı adil yönetmek ve devleti güçlü tutmaktır.

Devletin kuruluş döneminde Türk töresine dayalı yönetim anlayışı çerçevesinde Slav unsurlar daha çok yerel topluluk düzeyinde idarî yapılarda yer almış; ancak zamanla Slavların da devlet teşkilatına dâhil edilmesiyle idarî ve sosyal bütünleşme süreci hız kazanmıştır. Slavların Tuna Bulgar toplumuna katılımı, devletin dil, din ve kültür alanlarında dönüşüm sürecini başlatmış olmakla birlikte, devletin temel idarî yapısı Türk devlet geleneğini sürdürmüştür.

2.2. Dinî Kimlik

Tuna Bulgar Devleti'nin dinî yapısı hakkında ayrıntılı bilgi veren kaynaklar sınırlıdır. Ancak kendilerinin bıraktıkları yazıtlar ve arkeolojik veriler sayesinde fikir edinmek mümkün olmaktadır. Tuna Bulgarlarının Slav unsurlarla uzun süre birlikte yaşamaları, sosyal hayatta yoğun bir etkileşimi beraberinde getirmiş; bu durum hem etnik köken hem de inanç yapısı konusunda tartışmalı değerlendirmelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Nitekim Batılı yazarlar, Bulgarların Slavlarla iç içe yaşamalarından dolayı

⁴⁹⁰ Beshevliev, *Probulgarski Epigrafiski Pametnitsi*, s.42.

zaman zaman Slav inançlarını Bulgar inançlarıyla özdeşleştirmişlerdir. Ancak Bizans İmparatorluğu ile kurulan diplomatik ilişkiler, döneme ait yazıtlar ve arkeolojik veriler dikkatle incelendiğinde, Bulgarların dinî ve sosyal yaşamlarının diğer Türk boylarınıninkinden farklı olmadığı anlaşılmaktadır.

Tuna Bulgar toplumu, kuruluş döneminden itibaren Gök Tanrı inancına dayalı geleneksel Türk dinî yaşamını sürdürmüştür. Ancak Boris Han'ın Hristiyanlığı kabul etmesi, Tuna Bulgar Devleti'nin dinî kimliğinde köklü bir dönüşüm sürecinin başlangıcını teşkil etmektedir. Hristiyanlığın devlet dini hâline gelmesinin ardından ülkede Bogomilizm gibi heterodoks hareketlerin ortaya çıkması, dinî yapının çeşitlenmesine ve buna bağlı olarak kültürel hayatın yeni bir yön kazanmasına yol açmıştır.

865 yılında Boris Han'ın Hristiyanlığı kabul ederek devlet dini olarak ilan etmesi, Türk geleneklerine ve Gök Tanrı inancına göre yaşamını sürdüren Bulgar halkı açısından kolay bir geçiş olmamıştır. Konargöçer yaşam tarzına uygun inanç ve pratiklerden, yerleşik hayatın dinî ve toplumsal temayüllerine uyum sağlama süreci önemli güçlükler içermiştir.

Bulgar Hanı, Hristiyanlığın kabulünün ardından Roma Kilisesi'nde o tarihlerde görev yapan Papa Nikolas'a yeni dinin gündelik hayatta nasıl uygulanması gerektiğine dair sorular yönelmiştir. Kavkan Peter'in başkanlığındaki bu heyet, aynı zamanda bağımsız bir Bulgar kilisesinin kurulması amacıyla Papa ile birkaç kez görüşmelerde bulunmuştur. Boris Han'ın mektubu günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, 866 yılı sonbaharında Papa I. Nikolas tarafından kaleme alınan ve 106 bölümden oluşan cevap mektubu günümüze kadar korunmuştur. Bu metin, Bulgarların inanç dünyası ve gündelik yaşamlarına dair son derece önemli bilgiler sunmaktadır.⁴⁹¹

2.2.1. Tuna Bulgarlarında Gök Tanrı İnancı

Doğa ile iç içe olan konargöçer hayat tarzını benimsemiş Türkler arasında Gök Tanrı inancı ve yer, su, atalar kültü ve Şamanizm gibi inanç sitemini besleyen uygulamaların

⁴⁹¹Tamás Nótári, "Some Remarks on the Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum", *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies*, Vol. 4, No. 2, (2015), s.53.

temelde yer aldığı görülmektedir. Gök Tanrı inancının doğa ile olan derin bağı Türk toplumlarının sosyal hayatlarına da yansımış ve düzenlemesinde etkin olmuştur.

Bozkırlı Türkler için doğa ile iç içe yaşamak kaçınılmazdı. Bu nedenle Tanrı'nın gökte bulunduğu inancı, onların yaşam biçimiyle doğrudan ilişkili olmuştur. Sürekli hareket hâlinde olan bu topluluklar, kendileriyle birlikte daima var olan gökyüzünü kutsal saymış; onu hem koruyucu hem de yön verici bir güç olarak görmüşlerdir. Bu sebeple sonsuz gök onlar için mukaddes olmuştur. Tuna Bulgarlarının da dinî anlayışı, yaşadıkları coğrafya ve etkileşim içinde bulundukları kültürlere göre bazı farklılıklar göstermekle birlikte, Gök Tanrı inancı her zaman merkezî bir konumda bulunmuştur

Bütün Türk lehçelerinde Tanrı kavramını karşılayan kelime, küçük telaffuz farklılıklarıyla birlikte genellikle “Tengri” biçiminde kullanılmıştır. Bu kelime bazı lehçelerde Tangra, Tenri, Tangara, Ture, Tenegere gibi farklı biçimlerde görülmekle birlikte, her durumda hem “Tanrı” hem de “gök” anlamlarını ifade etmektedir.⁴⁹² Kelimenin kökeninin; güneşin doğduğu yer manasındaki “tan” kelimesi ile bağlantılı olduğu görüşü mevcuttur. Gerçekten de bütün Türk lehçelerinde “Tengri” kelimesi güneşle ilgilidir.⁴⁹³ Türk tarihinin bilinen en eski kaynakları olan Bilge Kağan ve Kül Tigin Yazıtlarında da “Tengri” şeklinde çok kez kullanıldığı görülmektedir.⁴⁹⁴ *Divanü Lügat'it Türk'te* de “Tengri” kelimesinin; Tanrı kelimesi ile gök, sema kelimelerini birlikte karşıladığı bildirilmiştir. “*Yere batası kafirler Tengri derler. Yine bunlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Tengri derler... Yine bunlar Bilgin kimseye Tengrigen derler.*”⁴⁹⁵

Wei Shu ve *Sui Shu* adlı kaynaklarda, Türklerin Gök Tanrı'ya kurbanlar sunduklarına dair kayıtlar bulunmaktadır. Asya Hunları döneminde gök kavramı “chenglin” sözcüğüyle ifade edilmiştir. Aynı dönemde hükümdar ünvanı olarak kullanılan “chanyu” ifadesi de gök gibi engin, yüce anlamına gelmektedir.⁴⁹⁶ Bu durum, Hun

⁴⁹² Abdülkadir İnan, *Eski Türk Dini Tarihi*, (İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1976), s.18, Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II* (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), (TTK, 1995), s.147.

⁴⁹³ Hikmet Tanyu, “İslamlıktan Önce Türklerde Gök Tanrı İnancı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1980, s.9, Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, (Kabalıcı Yayınevi 2010) s.22.

⁴⁹⁴ Bkz. Tekin, *Orhon Yazıtları*.

⁴⁹⁵ *DLT*, C. III, s.377.

⁴⁹⁶ Onat ve Sema Orsoy, Konuralp Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi*, s.8.

siyasî düşüncesinde hükümdarın göğün yeryüzündeki temsilcisi olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Hunların yanı sıra Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlar gibi, Asya'nın doğu ucundan Avrupa'nın içlerine kadar uzanmış olan bütün tarihî Türk topluluklarında olduğu gibi Bulgarlar arasında da bu inancın mevcudiyeti bilinmektedir. Doğu Avrupa'ya göç ettikleri vakitlerde Gök Tanrı inancına sahip olan Bulgarların bu inanışları VII. yüzyılda Kubrat önderliğinde teşkilatlandırıdıkları Büyük Bulgar Devleti'ne de temel teşkil etmiştir.⁴⁹⁷

Gök Tanrı inancı ile birlikte “ay” ve “güneş” Türklerin hayatında her zaman önemli olmuştur. Gökyüzüne her daim saygı duyan Türk toplumu hayatlarını güneş ve ayın hareketlerine göre düzenlemiştir. Bu göksel gözlem, gündelik yaşamın her alanında olduğu gibi askerî stratejilerinde de kendini göstermiş; saldırı ve savunma stratejileri göğün hareketlerine göre düzenlenmiştir. Türk savaş geleneğinde dolunay dönemlerinde taarruza geçilmesi, ayın küçüldüğü zamanlarda geri çekilme taktiğinin uygulanması bu anlayışın bir yansımasıdır.⁴⁹⁸ Bu durum, Türk toplumlarında gökyüzünün yalnızca kutsal değil, aynı zamanda rehberlik eden bir unsur olarak algılandığını göstermektedir. Bulgarlar arasında da mevcut olduğu görülen bu inanış ile ilgili olarak Papa Nikolas ile yapılan mektuplaşmalardaki 34. ve 35. cevaplar son derece dikkat çekicidir.⁴⁹⁹ Cevaplara göre Tuna Bulgarlarının askeri harekate başlamadan önce belirli gün ve saatlere dikkat ettiği ve ayrıca birtakım ritüeller uyguladıkları anlaşılmaktadır.⁵⁰⁰ Türk boyları arasında eskiden beri var olduğu bilinen bu tür uygulamaların askeri harekattan önce de uygulanıyor olması son derece doğaldır. Jordanes, bize Hunların da hayvanların kemikleri üzerindeki çizgilerden hareketle bu tür kehanetlerde bulunduklarını bildirmektedir.⁵⁰¹

Doğa ile iç içe yaşayan bozkırlılar hayatlarını şekillendiren güneş, ay, toprak, ateş, su, dağ, yağmur gibi doğa unsurlarını “iduk” (kutsal, mübarek) kabul etmişlerdir. Kaşgarlı

⁴⁹⁷ Aleksander İliev, “Tengri ve Bulgarlar Antik ve Orta Çağ'da Bulgarlar Toplumunda Tengri Anlayışı”, çev. Abdulali Aliev, *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6/2, (Aralık 2017), s.158.

⁴⁹⁸ Sadeddin Buluç, “Şamanizm”, (*Wilhelm Radloff, Türklük ve Şamanlık*), (Örgün Yayınevi, 2009), s.154, Besevliev, *Pırvobulgarite İstoriya Bıt*, s.314.

⁴⁹⁹ Besevliev, *Pırvobulgarite İstoriya Bıt*, s.314.

⁵⁰⁰ Besevliev, “Proto-Bulgar Dini”, s.246

⁵⁰¹ Jordanes, s.106.

Mahmud'un *Divânu Lugâti't-Türk*'ünde belirtildiği üzere "ıduk" kelimesi, "kutlu, mübarek olan her nesne" olarak kabul görmektedir.⁵⁰² Türk inanç sistemine göre evrende bulunan her varlığın bir ruhu vardır; dağ, ağaç, taş ve birlikte yaşadıkları diğer unsurların ruh sahibi olduğuna inancı ile onlara daima saygı ve şükran sunmayı gerektirmiştir. Bu anlayışa bağlı olarak bütün Türk destanlarında ağaç, dağ, tepe gibi unsurların hem mitolojik hem de ritüel bağlamda önemli bir yer tuttuğu görülmektedir.

Gök Tanrı inancı döneminde, devletin dinî merkezi konumunda bulunan Madara şehrinde, ibadet yeri olarak kabul edilen ve "ata mağarası" olarak tanımlanabilecek özel bir mekân bulunmaktadır.⁵⁰³ Asya Hunlarından itibaren bilinen kutsal mağara anlayışının, Türk inanç sisteminde süreklilik arz ettiği görülmektedir. Bu mağaralarda, yılın belirli zamanlarında hükümdarın bizzat başkanlık ettiği dinî ve törensel faaliyetler icra edilmekteydi. Nitekim Tabgaçlar döneminde kayaların mağara şeklinde oyularak bu alanlarda törenler düzenlendiği bilinmektedir. Benzer uygulamaların Göktürkler devrinde de "ata mağarası" törenlerinin sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.⁵⁰⁴ Tuna Bulgar Devleti'nin dinî merkezi Madara şehrinde bulunan Madara Yazıtlarının bulunduğu kayalıkların çevresinde Bulgar dönemine ait yapı kalıntılarına rastlanmıştır. Ayrıca bu bölgede, yaklaşık elli metre yükseklikteki bir mağarada tespit edilen runik işaretler, söz konusu alanda bu tür dinî ve törensel uygulamaların gerçekleştirilmiş olabileceğini düşündürmektedir.⁵⁰⁵

Türk toplulukları arasında su da hem hayat kaynağı hem de kutsal bir unsur olarak önemli görülmüştür. Konargöçer hayat süren Türkler, suyu yalnızca bedensel temizlik için değil, aynı zamanda ruhsal arınma ve kutsallık simgesi olarak da kullanmışlardır. Bu sebeple akarsu, göl, deniz, su kaynağı ve pınar gibi alanlar kutsiyet kazanmıştır. Bu anlayış; Tanrı tarafından gönderilmiş, suyun "ıduk" olarak, yani mukaddes ve korunması gereken bir varlık olarak kabul edilmesini beraberinde getirmiştir.⁵⁰⁶ Bu inanişaya sahip tüm Türk topluluklarında suyu kirletmek veya onu temizlik aracı olarak kullanmak yasak olmuştur. Aynı zamanda su kaynaklarının bulunduğu yerlere de

⁵⁰² DLT, C.I, s.65

⁵⁰³ Günay ve Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi* s.75.

⁵⁰⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.21.

⁵⁰⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.265-266.

⁵⁰⁶ Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s.327.

maneviyat yüklenmiş bu da kurbanların su kenarında kesilmesi ya da suyun bazı hastalıklara şifa olabileceği inancını ortaya çıkarmıştır. Bulgarlar arasında su ile insanın saflaştığı ve arındığına dair bir inanış mevcuttu.⁵⁰⁷ Kurum Han'ın İstanbul'u fethetmek üzere surlar önüne geldiğinde gerçekleştirdiği ritüeller, su kültürünün somut bir örneğidir. Han, önce kendi ellerini ve yüzünü su ile yıkamış, ardından ordusunun üzerine su serpiştirerek hem kişisel hem de toplumsal bir ritüel arınma ve kutsama gerçekleştirmiştir. Ritüel, suyun Kurum ve askerlerinin üzerindeki kötü etkileri temizlemesi niyetiyle yapılmıştır.⁵⁰⁸ Ayrıca Gök Tanrı için çok sayıda hayvan kurban edildiği de bilinmektedir.⁵⁰⁹

Tuna Bulgarları da diğer Türk toplulukları gibi Tanrı'ya şükranlarını sunmak amacıyla çeşitli kurban törenleri düzenlemişlerdir. At ve koyun gibi hayvanların yanı sıra, yılın ilk mahsulü veya kısarak sütü gibi ürünleri de adak olarak Tanrı'ya sundukları görülmektedir. Papa Nikolas'a yöneltilen soruların 89. cevabı, ilk mahsulün Tanrı'ya sunulması geleneğine ilişkin ifadeleri barındırmaktadır.⁵¹⁰ Bu durum, konargöçer dinî inançlarının Hristiyanlaşma süreci sonrasında bile tamamen ortadan kalkmadığını, aksine dinî dönüşümün kültürel süreklilik içerisinde yaşandığını göstermesi açısından önemlidir.

Tanrı'ya şükürlerin ifade edilmesi anlamına gelen bu kurban törenleri genellikle Tanrı'ya daha yakın olduklarına inanılan dağların ve tepelerin en yüksek noktalarında gerçekleştirilmiştir. Bozkırlılar özellikle dağları, belki de göğe yakınlığı sebebiyle, kutsal ve Tanrı makamı bilmişler ve Gök Tanrı'ya kurbanlarını bu dağların eteklerinde sunmuşlardır. Türklerde de Tanrı'ya ibadet edilen yüksek ve kutsal dağlar hakkındaki düşünceler çok eskidir. Asya'da Hunlar eski yurtlarında dağların yüksek noktalarında her yıl Gök-Tanrı'ya kurban sunmaktaydılar.⁵¹¹ Çinlilerin "Tianshan" dedikleri Tanrı Dağları, Hunların kutsal kabul ettikleri ibadet yerlerden biri olmuştur.⁵¹² Bugün Bulgaristan'da bulunan Musala Dağı, Balkanların en yüksek noktasıdır. Osmanlı

⁵⁰⁷ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.266, Günay ve Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s.69.

⁵⁰⁸ Besevliev, "Proto-Bulgar Dini", s.249

⁵⁰⁹ Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Kit 1*, s.341, 351

⁵¹⁰ Besevliev, s.340.

⁵¹¹ Buluç, "Şamanizm", s.157, Günay, Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s.5, Ali Ahmetbeyoğlu, Hüseyin Şen, "Eski Türk Dininin Kozmolojisi ve Kozmogonisi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C.119, S.234, (Mayıs-Haziran 2018), s.55.

⁵¹² Tanyu, *Türklerin Dini Tarihçesi*, s.28

Devleti'nin bölgeyi fethinden sonra Musala adını alan dağın Tuna Bulgarları dönemindeki ismi Tangra'dır. Türklerdeki en yüksek noktanın Tanrı'ya yakınlığı sebebiyle kutsal sayılması inancının Tuna Bulgar sahasındaki önemli bir göstergesidir.

Asya Hunları, yılın ilk ayında chanyunun otağında dinî törenler için bir araya geliyorlardı. Beşinci ayda kutsal saydıkları dağların zirvelerinde atalarına kurbanlar sunmaktaydılar.⁵¹³ Bu gelenek, Göktürkler ve Uygurlar başta olmak üzere diğer pek çok Türk topluluğunda da görülmektedir.

Türk toplulukları, ölümden sonraki hayatı da “gök” inancına göre düzenlemişlerdir. Türk lehçelerinde “ölmek” kelimesinin karşılığı olan “uçmak”, ölen kişinin ruhunun kuş gibi başka bir dünyaya göçtüğüne olan inanıştan gelmektedir. Bu inanış doğrultusunda, Asya Hunlarında hükümdar öldüğü zaman hizmetinde çalışanların da beraber gömüldüğü bilinmektedir. İtil Bulgarlarında ölen kişinin çadırının önünde yüksek sesle ağlandığı ve çadıra yas alameti olarak bayrak asıldığı görülmektedir.⁵¹⁴ Ölünün yası iki yıl sürmekteydi. İkinci yılın sonunda saçlarını kesip bayrağı da çadırdan indirirlerdi.⁵¹⁵ Ölenin arkasından sunulan kurban törenleri yedinci, yirminci, kırkinci ve yıldönümünde düzenlenirdi. Papa Nikolas'ın mektubundaki 89. cevaba göre Bulgarlar intihar eden kişinin gömülebilmesinin ve ardından kurban kesmenin yeni dinde uygun olup olmadığını öğrenmek istemiştir.⁵¹⁶

Türk toplumu arasında her dönem inanç sistemlerine göre ölünün arkasından törenler düzenlenmiştir. Çin kaynakları Göktürklerin, ölenlerin ardından “yoğ” adı verilen törenler düzenlediklerini bildirmektedir.⁵¹⁷ Cenaze törenleri boylar arasında farklılık gösterse de genellikle ilkbahar ya da sonbahar aylarında düzenlenmekte olduğu görülmektedir. Törenlerde; ölünün etrafında dönülerek ağıt yakılırdı. Törene katılan erkekler sakal tıraşı olur ve yüzlerini keserlerdi. İskitlerin ölen hükümdar arkasından yas için ellerine ve kulaklarına çizik atıp saçlarını kestirdikleri ve sol ellerine ok sapladıkları görülmektedir.⁵¹⁸ Defnedilen hükümdar ile birlikte, hizmetinde bulunan

⁵¹³ Ahmetbeyoğlu ve Hüseyin Şen, “Eski Türk Dini Kozmolojisi”, s.56

⁵¹⁴ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.36

⁵¹⁵ İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.188.

⁵¹⁶ Besevliev, “Proto-Bulgar Dini”, s.356

⁵¹⁷ Emel Esin, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş*, (İstanbul 1978), s.103

⁵¹⁸ *Herodotus*, s.260

kişiler gömülmekte idi.⁵¹⁹ Avrupa Hunları arasından da Attila'nın ölümünden ardından buna benzer bir yas merasimi düzenlendiği görülmektedir. Cenazede yüzlerini kesen erkekler kan dökerek gözyaşı dökmüşlerdir. Ovanın ortasına getirilen cenazenin etrafına at sürerek daire çizen Hunlar, Attila'nın kahramanlıklarını anlatarak ağıt yakmışlardır.⁵²⁰ Ölünün arkasından yakılan ağıtlarda genellikle hayatta iken yaptıkları yiğitlikler anlatılmaktadır. Göktürk yazıtlarında, Bilge Kağan'ın ölümünün ardından defin törenine katılanların saçlarını kazıdıkları, yüzlerine ve kulaklarına kesikler attıkları ve atlarını kurban sundukları bilgisi bulunmaktadır.⁵²¹ Bulgarlar da ölen kişinin arkasından karısı ve hizmetçilerini öldürerek birlikte gömmekteydiler.⁵²² Kurgan şeklindeki mezarları ölünün şöhretine göre yüksek olmaktadır. Arkeolojik kazılar ile ortaya çıkarılan bölgedeki kurganlar incelendiğinde Bulgaristan, Romanya ve Doğu Macaristan kurganlarının buna benzer özellikler gösterdiği görülmektedir.⁵²³ XIII. yüzyılda Kral IX. Ludvik tarafından gönderilen seyyah Hilyam Ruisburg, Kıpçakların arasında gözlemlediklerini aktarırken ölen kişinin mezarının üzerine Kıpçakların topraktan bir set yaptıklarını ve ölünün elinde bir kâse ile yüzü doğuya dönük şekilde tasvirini yaptıklarını belirtmiştir.⁵²⁴ Türk toplumlarında mezarın başına, hayatta iken öldürdüğü kişileri temsilen “balbal” adı verilen heykeller dikilirdi. Bu balballardan bazıları “sin” adı verilen mezar abideleri şeklinde, kabartmalı olarak tasvir edilmiştir.⁵²⁵ Ayrıca, ölen kişinin kahramanlıklarını ve başarılarını ölümsüzleştirmek amacıyla “bengüsi” veya “bengü taş” adı verilen taşlar mezarın yanına dikilmiştir. “Balbal” dikme geleneğine Tuna Bulgarlarında da rastlanmaktadır. Bölgede yürütülen kazı çalışmalarında farklı nedenlerle çeşitli yerlere dikilmiş olan saçları taranmış ve başında başlıkları bulunan kadın heykellerinin yanında; başlıkları daha çok bir bağ manzarasını andıran erkek heykellerine de rastlanmıştır.⁵²⁶ Ayrıca Pliska yakınlarında Devtaşlar denilen mevkide bulunan düz ve eğri olarak dizilmiş

⁵¹⁹ Zaur Hasanov, “İskit ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültür ve Psikolojik Özellikler”, Çev. Bağdagül Musa, *Belleten*, C.LXXX, S.288, Ağustos 2016, s.640.

⁵²⁰ *The Gothic History of Jordanes*, çev. Charles Christopher Mierow, s.123-124.

⁵²¹ Ergin, Orhun Abideleri, s.35.

⁵²² Besevliev, “Proto-Bulgar Dini”, s.258.

⁵²³ Yaşar Çoruhlu, *Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya'nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme*, (Ötüken 2016), s.299.

⁵²⁴ N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, çev. Attila Bağcı, (Kömen, 2004), s.57.

⁵²⁵ Emel Esin, “Bosna Hersek'te Bogomillere Atfedilen XIII-XVI. Asırlardan Lahdler ile Anadolu'daki XII-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese”, *Orijentalni Institut u Sarajevu*, Vol. 30, (1980), s. 110.

⁵²⁶ Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.257-260-261.

taşlar arasında 5, 7 ve 9 numaralı olanların eğri biçimde dizildiği tespit edilmiştir. Belirli bir düzen ile dizilmiş bu taşların Tuna Bulgarları tarafından mukaddes sayılmış olduğu düşünülmektedir.⁵²⁷

Papa Nikolas’a sorulan sorularından birisi kanı dökülmeden öldürülen hayvanın yenmesinin yeni dinde bir sakıncası olup olmadığı ile alakalı olmuştur.⁵²⁸ Omurtag Han Bulgar Tanrılarına kurban sunulduğu esnada hayvanın etinden bir lokma almak istemiştir. Bulgarların bu şekilde Tanrı ile aralarında mistik bir bağ kurmaya çalıştıkları söylenebilir.⁵²⁹

Tuna Bulgarları Tanrı’ya kurban olarak sunulan hayvanın kanının dökülmemesi gerektiği düşüncesiyle hayvanı boğarak kurban ediyorlardı. Erken dönemlerden itibaren Türk toplulukları arasında görülen bu inanışın geç dönem Osmanlı Devleti döneminde dahi korunduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti’nde tahta çıkan hükümdarların, merkezî otoriteyi sağlamak amacıyla kardeşlerini öldürürken kan dökülmemesine özen gösterdikleri ve bu nedenle boğma yöntemini tercih ettikleri bilinmektedir.⁵³⁰ Bu uygulamanın, devletin bekası için gerçekleştirilen siyasî bir zorunluluk olmasının yanı sıra, eski Türk inanç sisteminde kanın kutsallığına atfedilen anlamla ilişkilendirilebileceği düşünülebilir. Her ne kadar doğrudan bir süreklilikten söz etmek güç olsa da, kan dökülmesinden kaçınılması yönündeki bu anlayışın, eski Türk inanç dünyasının sembolik izlerini taşıdığı söylenebilir. Bu durum, söz konusu inanç unsurlarının Osmanlı döneminde dahi dolaylı biçimde varlığını sürdürmüş olabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bulgarların kurban törenlerine ataların soyundan olan büyükleri rehberlik ediyordu.⁵³¹ İslamiyet sonrası Selçuklular ile “atabeye” dönüşen bu kavramın daha sonra baba, dede, veli gibi kavramlara yerini bırakarak devam ettiği görülmektedir. Her inanç sisteminde mevcut olan ataları anma, saygı duyma İslamiyet’te de ölen atalara dualar edip, onlar için hayırlar yapma şeklinde devam etmektedir. Bugün İslamiyet’te olmayan ölenin arkasından yedisi, kırkı gibi dua törenleri Türklerin atalar kültünün devamı niteliğindedir.

⁵²⁷ Besevliev, “Proto-Bulgar Dini”, s.218.

⁵²⁸ Tamás Nótári “Some Remarks”, s.56.

⁵²⁹ Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya* s.340

⁵³⁰ Muhammet Nuri Tunç, “Osmanlı’da Hanedan İçi Katl”, *Turkish Studies*, 9/4, (2014) s.1159.

⁵³¹ Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.195.

Tuna Bulgarlarında atalar kültü hem toplumsal bir bağ aracı hem de dinî ve kültürel sürekliliğin temel unsuru olarak işlev görmüştür. Başta Madara kaya kabartması olmak üzere hükümdarların bıraktığı yazıtlarda yer alan başarı hikayeleri bu kültürün bir göstergesi olmuştur. Tuna Bulgar yazıtları bu manada Bulgarlar arasında tarih boyunca kimliklerini korumalarında ve dinî, toplumsal, kültürel yapıyı şekillendirmelerinde merkezî bir rol oynamıştır.

Eski Türklerde mevcut olan manevî gücüne itibar edilen şifa ve kuvvet verdiği inanan mukaddes eşya inancı, Bulgarlar arasında da görülmektedir. Muhtemelen şamanların rehberlik ettiği şifa uygulamalarında bazen bir taş, bazen bir bez, bazen de başka bir simge aracılığıyla hastalık veya kötü etkilerden korunma amaçlanırdı. Kimi zaman kötü ruhlardan, kimi zaman da hastalıklardan bu şekilde korunduklarına inanmışlardır. Hristiyanlık kabulü ile Papa'ya sorulan soruların birisi de bu şifa taşları ile ilgili olmuştur.⁵³² Han, böyle taşları takmaya devam etmenin Hristiyanlıkta yeri olup olmadığını öğrenmek istemiştir. Ayrıca Madara bölgesi yakınlarında yapılan arkeolojik çalışmalarda duvarlarla çevrilmiş bir taş bulunmuştur.⁵³³ Bu taşın kutsal olduğuna inanılmasından dolayı bu şekilde etrafının çevrildiği düşünülmektedir. Ayrıca sorulardan birinde, Bulgarların şifa için boyunlarına taktıkları bir boyun bağının yeni din için sakıncası olup olmadığı yer almaktadır. Bu boyun bağı hakkında ayrıntılı bilgi yer almamakla birlikte Bulgarlar tarafından kutsiyet atfedilen, koruyucu olduğuna inanılan bir taş ya da muska olabileceği gibi benzeri işaretlerle şifa vesilesi olduğuna inanılan bir bez parçası olabilme ihtimali de bulunmaktadır.⁵³⁴ Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalarda Pliska'da bulunan üzerinde runik işaretler bulunan asma halkalı geyik boynuzu kolye ucu ve Preslav'da bulunan madalyona benzeyen üç yuvarlak muskanın bu maksatla kullanılmış olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca 66. cevaptan Bulgarların başlarına keten kumaştan bandaj taktıkları anlaşılmaktadır. Keten kumaşın bazı toplumlarda büyüye karşı koruduğuna dair bir inanış da mevcuttur.⁵³⁵

⁵³² Curta, ed. "Pope Nicholas I Answers the Questions of Boris of Bulgaria", *Medieval Eastern Europe, 500-1300*, (University of Toronto Press 2024), s.90.

⁵³³ Besevliev, "Proto-Bulgar Dini", s.218.

⁵³⁴ Veselin Beševliev, *Die Protobulgarische Periode der Bulgarischen Geschichte*, Hakkert (Amsterdam 1980), 371.

⁵³⁵ Beshevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit*, s.320-323, Nótári "Some Remarks", s.56.

Türk toplumlarında Gök Tanrı tarafından Türklere yağmur yağdırması için yardımcı olduğuna inanılan “yada taşı”nın varlığı bilinmektedir. İnanişâ göre bu taş; dağlarda, geyik, su kuşu ve yılan gibi hayvanların başında veya bir öküzün karnında yer almakta idi.⁵³⁶ Bu taş sayesinde Türkler kolaylıkla yağmur, kar ve dolu yağdırabileceklerine inanıyordu. Nitekim *Divanü Lügat’it Türk’te* “yat” kelimesi; “*Belli başlı taşlarla (yada taşı) yağmur ve kar yağdırılıp rüzgâr estirilen kamlık*” şeklinde açıklanırken bu işlemi yapan kişi de yatçı olarak kaydedilmiştir.⁵³⁷ Asya Hunlarından itibaren Türk boylarında varlığı bilinen taş, İslamiyet’in Türkler arasında yayılması ile yağmur taşı olarak isim bulmuştur.⁵³⁸ Boris Han’ın Papa’ya sorduğu kuraklık döneminde yağmur duasına çıkmamanın Hristiyanlık inancında uygun olup olmadığı hakkındaki sorudan Tuna Bulgarlarında da kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁵³⁹

Bulgarlarda bir kişinin evine yıldırım düştüğü zaman bunun Tanrı tarafından bir cezalandırma olduğu inanişâ bulunmaktadır. İbn Fadlan, İtil Bulgarlarının yıldırım düşen eve bir daha girmediklerini, içinde bulunan insan ya da eşya telef oluncaya kadar bıraktıklarını bildirmektedir.⁵⁴⁰ Çin kaynakları Kanglılar için yıldırım düşmesinden sonra göğe ok atıp oradan uzaklaştıklarını; ertesi yıl sonbaharda yeniden gelerek burada toplanıp kurbanlar kestikleri bilgisini aktarmaktadır.⁵⁴¹

Eski Türk inanişâları, sadece bireysel yaşam üzerinde değil toplum ve devlet yaşamında da etkili olmuştur. Büyük seferler, savaşlar ve devlet yönetimi gibi konularda şamanların tavsiyelerini dikkate alarak hareket edilmiştir. Hristiyanlık dönemi hükümdarı olan Bulgar Çarı Simeon’un oğlu Bayan’ın iyi bir şaman olduğu bilinmekle birlikte; kaynaklarda son derece yetenekli bir büyücü, kolayca kurda dönüşebildiği bilgisi bulunmaktadır.⁵⁴² Simeon gibi İstanbul’da Hristiyan kültür çevresinde

⁵³⁶ Sadeddin Buluç, “Şamanizm”, s.160

⁵³⁷ *DLT*, C.III, s.3,307

⁵³⁸ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, s.160-161.

⁵³⁹ Tamás Nótári, “On Two Sources of the Early Bulgarian Christianity”, *Chronica* 6, (Ocak 2006), s.44; Tamás Nótári “Some Remarks, s.54.

⁵⁴⁰ *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, s.30.

⁵⁴¹ Ahmet Taşağıl, “Kanglı (Kao-ch’e) Boyları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Tarih Dergisi*, S.71, 2020, s.55, Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi II*, s. 280.

⁵⁴² Besevliev, *Pırvobulgarite Istoriya Bit*, s.350; Besevliev, “Proto Bulgar Dini”, s.242, Veselina Vachkova, “Danube Bulgaria and Khazaria as part of Byzantine oikoumene”, *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, Ed. Florin Curta-Roman Kovalev, Boston 2008, s.350,

yetişmiş; dinî ve devlet yönetiminde Hristiyanlığı kuvvetlendirmek için çalışmış bir hükümdarın oğlu Benjamin adını terk ederek Bayan adını almıştır. Bu da bize Hristiyanlığın kabulünden sonra bile hâlâ Türk kültür ve inancının izlerinin silinmediğini göstermektedir.

Tüm konargöçer Türk toplulukları gibi avcılık Bulgarlar arasında da önemli bir yere sahiptir. Papalık makamına sorulan sorular arasında konu ile ilgili sualin yer alması bunu göstermektedir. Hristiyan birinin eski dinden biriyle ava gitmesi ve burada birlikte avlanan hayvanın yenilebilmesinin dindeki yeri sorgulanmıştır.⁵⁴³ Hangi dönemde avlanmanın yasak olduğu, ibadet sırasında savaş başlarsa nasıl davranılması gerektiği cevabı aranan sorulardan olmuştur. Ayrıca hangi durumlarda et yemekten kaçınılmalı, vaftizden kaç gün sonra et yenmesi gerektiğini de öğrenmek istemişlerdir.

Avcılığın önemli bir yere sahip olduğu Türk toplumunda at Türkler arasında her bakımdan mukaddes kabul edilmiş bir hayvandır. Ölen bir kişinin de arkasından atının kuyruğu matem göstergesi olarak kesilmiştir. Birçok Türk lehçesine bakıldığında “tul” (at kuyruğu kesmek) kelimesinden türemiş olan “tullamak” ifadesinin matem manasında kullanıldığı görülmektedir. Günümüzde eşini kaybedenler için kullanılan “dul” kelimesi de matemde olduğunu bildirmek için kullanılmış eski Türkçe “tul” kelimesinden geliyor olmalıdır.⁵⁴⁴ Hristiyanlık ile birlikte savaşlarda ve törenlerde kullandıkları bu at kuyruğu yerine ne kullanmaları gerektiğini de öğrenmek istemişlerdir.⁵⁴⁵

Türkler arasında yemin etme ile ilgili en eski bilgiler MÖ I. yüzyılda Hun chanyusu ile Çin elçileri arasında yapılan anlaşmaya dairdir. Hun chanyusu seferlerinde de kullandığı en değerli kılıcını eline alarak yemin etmiştir.⁵⁴⁶ İskitler kanlarını bir içki kasesine akıtıp bu kâseye batırdıkları kılıçlarındaki kanlarını yaladıktan sonra karşılıklı emişlerdir. İskitlere ait Kul Oba ve Solokha kurganlarında bu yemin törenlerinin resmedildiği altın levhalar bulunmuştur.⁵⁴⁷ Türklerde kan demek “can”

⁵⁴³ Tamás Nótári “Some Remarks on the” s.55

⁵⁴⁴ Abdülkadir İnan, “Altayda Pazırık Kazısında Çıkarılan Atların Durumunu Türklerin Defin Törenleri Bakımında Açıklama”, *Makaleler ve İncelemeler II*, (TTK, 1998), s.265.

⁵⁴⁵ Curta, “Pope Nicholas I Answers”, s.89, Tamás Nótári “Some Remarks”, s.56.

⁵⁴⁶ Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorunda Ant”, *Makaleler I*, (TTK 1998), s.317-318.

⁵⁴⁷ İlhami Durmuş, “Türklerde Kan Kardeşliği ve Antla İlgili Unsurlar”, *Milli Folklor*, 2011, Yıl, 23, S.89, s.106.

demek olduğundan Gök Tanrı huzurunda edilmiş yemin törenlerinde kan ile her dönem Türk boyları arasında mukaddes olan demir yani kılıç yemin törenlerinin de en önemli unsuru olmuştur. “Gök girsin kızıl çıksın” diye edilen yeminlerde; sözünde durmazsan kılıç kanınla bulansın ve intikamını alsın manasında demire olan saygılarını belirtmişlerdir. Dede Korkut hikayelerinde Beyrek’in yemininde “Kılıcıma doğranayım, okuma saplanayım” ifadeleri geçmektedir.⁵⁴⁸ *Divan-ü Lügat’it Türk’te* de “demir” kelimesinin manası açıklanırken Türk boylarının yeminlerinde kılıcın önemine dair bilgiler verilmiştir. “Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı yemin ettiklerinde yahut sözleştiklerinde demiri ululamak için kılıçlarını çıkararak yanlamasına önlerine koyarlar. Sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın; demir senden öcünü alsın manasında “*Kök girsin kızıl çıksın*” derler.”⁵⁴⁹ Avar kağanı Bayan’ın da Bizans imparatoru ile VI. yüzyılda imzaladığı anlaşmada kılıcı üzerine ant içtiği bilinmektedir.⁵⁵⁰ Bulgarlar arasında da aynı geleneğin devam ettiği görülmektedir. Yeminlerini Gök Tanrı’ya eden Bulgarların yere su dökerek ya da kurban keserek kılıçları üzerine antlarını tamamlıyorlardı. Papa Nikolas 67. sorunun cevabında Bulgarlara artık kılıç üzerine değil İncil üzerine yemin etmelerini öğütlemiştir.⁵⁵¹ Omurtag Han’ın Bizans ile yaptığı otuz yıllık anlaşmada Tuna Bulgarları kendi ant içme geleneklerini Bizans tarafı da Hristiyan geleneklerini icra ettikten sonra anlaşma imzalanmıştır. Ve tabii ki Türk göçerlerinin yaşamındaki en önemli unsur olan at bu törenlerde kurban edilmiştir.

Patrik I. Nikolay Mistik’in Simeon’a yazdığı 66. mektubunda Bulgarların bir Türk geleneği olarak anlaşma sonrası ateş yakarak üzerine hayvan kanı akıtmasını yasaklamasını ve katılanları cezalandırmasını istemiştir.⁵⁵² Hristiyanlığın kabulünden

⁵⁴⁸ Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı*, (Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1964), s.36, Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları I*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), s.158.

⁵⁴⁹ DLT, C. I, s.361-362, Abdülkadir İnan, “Eski Türklerde ve Folklorda Ant”, *Makaleler ve İncelemeler I*, (TTK, 1998), s.318, Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.67.

⁵⁵⁰ VII.yüzyılda Avar Kağanı Bayan Bizans İmparatorluğu ile yaptığı anlaşmada ettiği yemin “Sava üzerinde köprü kurmakla Romalılara karşı zarar vermek niyetinde isem ben Bayan mahvolayım; bütün Avar halkı kılıçla yok olsun, gök üstümüze yıkılsın, Gök Tanrının ateşli okları bizleri öldürsün, dağlar ve ormanlar başımıza yıkılsın; Sava suyu taşarak bizleri yutsun” şeklinde olmuştur. Besevliev, *Pırvobulgarite Istoriya Bıt* s.342, İnan, “Eski Türklerde ve Folklorda Ant”, s.318.

⁵⁵¹ Besevliev, s.,342, Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, (Kabalıcı, 2021), s.223.

⁵⁵² Besevliev, “Proto Bulgar Dini”, s.245, Binnur Çelik, *10. Yüzyıl Bizans Kaynaklarında IV. Leon, I. Nikholas (İstanbul Patriği), Diyakoz Leon’un Eserlerinde Türkler*, (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi 2020), s.130.

sonra X. yüzyılda dahi Tuna Bulgar ülkesinde bu geleneklerin uygulandığının görülmesi Bulgarların o tarihte bile eski geleneklerini terk etmediklerini göstermesi bakımından önemlidir.

Bulgarların Hristiyanlığı kabul etmesinden sonra karşılaştıkları yabancı bir unsur da kilise olmuştur. Bu sebeple yeni dinleri hakkında öğrenmek istedikleri sorular arasında, kiliseye her gidildiğinde ayin yapmanın; kadınların kilise içerisinde başörtüsü takmasının,⁵⁵³ din adamı olmayan bir Hristiyan'ın günde kaç kere dua etmesi gerektiği, evli din adamlarının kiliseden atılıp atılmayacağı gibi konular yanında haçın nasıl takılması gerektiği ve hangi durumlarda öpülmesi yönünde sorular yer almıştır. Hadımlar tarafından öldürülen hayvanın etinin yenilmesinin günah olup olmadığı ve Hristiyan bir hükümdara başkaldıranların cezasının ne olacağı gibi günlük hayatı ilgilendiren meselelerin yeni dindeki karşılıkları merak edilmiştir. Ayrıca savaş ve seferlerde, askerî kamplarda nasıl ibadet edileceği, eski inançlarından olan ebeveynler için dua edilip edilmeyeceği, cumartesi ya da pazar günleri çalışmanın sakıncaları, masada herhangi bir din adamı olmadan haç çıkartıp yemek yemenin onaylanabilir olup olmadığı gibi ibadet ile ilgili sorulara da cevap aramışlardır.⁵⁵⁴

Boris'in soruları dönemin Bulgar gelenekleri ve Bulgarların Hristiyanlığa bakışını ve adaptasyon süreçlerini oldukça açık bir şekilde yansıtmaktadır. Bunların haricinde Boris'in Papalık'a da sorduğu bağımsız Bulgar kilisesi sorusu da ayrıca önem taşıyan bir husustur.

Farklı coğrafyalara yerleşen Türkler etkileşimde oldukları devletlerin dinlerinden etkilenerек zaman zaman Gök Tanrı inancını terk edip farklı inançları benimsemişlerdir. Savaşçı Türk milletinin yaşantısına en uygun inancın Gök Tanrı inancı olduğunu düşündüklerinden Türkler hiçbir dönem farklı kültür ve din unsurlarını kabule sıcak bakmamışlardır. Herodotus İskit hükümdarı Anaharsis'in başka halkların geleneklerini benimsedikleri için öldürüldüğünü aktarmaktadır.⁵⁵⁵ Anaharsis'in kardeşi Skill, annesinden Grekçe öğrenmiş ve Grek kültürüne ilgi duymaya başlamıştır. Gizlice onların şehri Boristen'e giderek orada kalır. Onların

⁵⁵³ Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bıt*, s.325

⁵⁵⁴ Tamás Nótári, "Some Remarks, s.54-55

⁵⁵⁵ Herodotus, s.262-263

kıyafetlerini giyerek onların dini törenlerine katılır daha sonra kendi kıyafetlerini giyerek bozkırda ülkesine dönerdi. Bu haberin İskit ülkesinde duyulmasından sonra halk ayaklanır. Skill öldürülerek yerine Oktamasad geçirilir.⁵⁵⁶ Asya Hunlarında Modu'nun oğlu Laoshang chanyunun Çin kültürüne olan ilgisi karşısında danışmanı “Hunlar sayıca az olmalarına rağmen kendi kültürlerine sahip çıktıkları için bağımsızdırlar. Eğer chanyu Çin kültürünü ülkede benimser ise Hun halkı köleleşir, at üzerinde yaşayan Hunlar için ipek elbiselerin, keçeden ve deriden yapılmış kıyafetlerin yerini tutmayacağı; Çin yemeklerinin de süt ve kımız kadar lezzetli olmadığı anlaşılır” şeklinde tavsiyede bulunmuştur.⁵⁵⁷ Göktürklerde Bilge Kağan ülke idaresine geçtikten sonra Çin ile gelişen ilişkilerin ardından ülkesine Budist bir tapınak yaptırmak istemiştir. Ancak tecrübeli devlet adamı Tonyukuk Türklerin sayıca az olmasına rağmen savaş meydanında başarılı olmasının hayat tarzlarından kaynaklandığını, Budizm'in Türklerin savaşçı kimliğine uzak olduğunu dile getirmesi üzerine Bilge Kağan düşüncesinden vazgeçmiştir.⁵⁵⁸ Çin hâkimiyetinin Türkler için ilini töresini kaybetmek demek olduğunun çok kez dile getirildiği Göktürk Yazıtları'nda da buna dair “*Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu, hanımlık kız evlat cariyeye oldu. Türk beyler Türk adını bıraktı. Çinli beyler Çin adını tutup, Çin kağanına itaat etmiş. Türk halk kitlesi şöyle demiş: İlli millet idim, ilim şimdi hani*” ifadeleri geçmektedir.⁵⁵⁹ Uygur kağanı Bügü'nün Mani dinini benimsemesinden sonra Uygurlar da savaşçı özelliklerini kaybetmişlerdir.⁵⁶⁰

Orta Çağ dönem olarak devletlerin otoritelerini dinî olarak da pekiştirmek istediği bir periyot olmuştur. Tuna Bulgar hükümdarı Boris Han da bu dinî-siyasî etki ile Hristiyanlık dinini kabul etmek durumunda kalmıştır. Bulgar halkının vereceği tepkiyi öngördüğü için de bunu gizlice yapmıştır. Diğer Türk devletlerinde de görüldüğü gibi bu Gök Tanrı dinini terk ediş önce hükümdar ve ailesi tarafından yaşanmıştır. Tuna Bulgar hanı Boris'in Hristiyanlığı kabulüne verilen tepkilerin sebebi de diğer Türk topluluklarında olduğu gibi Gök Tanrı dışındaki herhangi bir dinin onların savaşçı

⁵⁵⁶ Herodotus, s.264, Zaur Hasanov, “İskitler ve Türk Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültürler ve Psikolojik Özellikler”, çev. Bağdagül Musa, *Belleten*, C.LXXX, S.288, (Ağustos 2016), s.654

⁵⁵⁷ Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s.60, Hasanov, “İskitler ve Türk Moğol”, s.655

⁵⁵⁸ Ahmet Taşağıl, *Göktürkler III*, (TTK, 2004), s.45-46

⁵⁵⁹ Ergin, *Orhun Abideleri*, s.11

⁵⁶⁰ Şinasi Tekin, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devleti Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not (762-1962)”, *Belleten*, C.10, (1962), s.11.

özelliklerini kaybetmesine neden olarak, asimile olmalarına yol açabileceği endişesi olmuştur. Nitekim zamanla endişeleri yerini bulmuş ve Gök Tanrı inancını terk eden Bulgarlar Türk kimliklerini de kaybetmişlerdir.

2.2.2. Tuna Bulgarlarında Hristiyanlık

Boris Han, yaşanan siyasî gelişmeler sonrasında 865 yılında Hristiyanlığı kabul ederek Tuna Bulgarları arasında yeni bir siyasî ve kültürel dönemi başlatmıştır. Bozkır devlet teşkilatlanmasına ve yaşam tarzlarına son derece uygun olan Gök Tanrı inancını terk etmek şüphesiz Tuna Bulgarları için kolay olmamıştır. Bunun farkında olan Boris Han, halkın tepkisinden korktuğu için Hristiyanlığı gizlice kabul ederek vaftiz edilmiştir. Burada dikkat çeken en önemli konu Boris'in ilk etapta bu yeni dinî kabulünden sonra halka bunu baskı ile kabul ettirmekten ziyade bu dinî ve kültürel değişime adapte ettirmeye çalışması olmuştur.

Bizans'ın, din üzerinden Bulgar iç işlerine müdahalede bulunabileceğini öngören Boris Han'ın bu tehlikeyi bertaraf etmek amacıyla Bizans veya Roma yerine Franklara elçiler göndermeyi tercih etmesi, bağımsız bir dinî yapılanma oluşturma ve Bizans etkisinden uzak bir politik manevra alanı kazanma arzusunun açık bir göstergesidir. Bu tercih, Boris Han'ın yalnızca bir inanç değişimi değil, aynı zamanda diplomatik bir strateji takip ettiğini göstermektedir. Böylelikle Bulgar ülkesi, hem Bizans'ın siyasî ve dinî baskısından korunmak hem de Batı dünyasıyla ilişkilerini dengelemek istemiştir. Bu sebeple Bizans'ın dinî kullanarak kendi iç işlerine müdahale edeceğini düşünerek Franklara misyonerlik talep eden bir heyet göndermiştir.⁵⁶¹ Hemen yanı başındaki Bizans yerine Franklara misyonerlik için heyet göndermesinin arka planında bu düşünce olmalıdır. Bulgarların isteğini kabul eden Kral Louis, Passau piskoposu Hermanrich'i Katolik inancını öğretmek için rahiplerle birlikte Bulgar ülkesine göndermiştir.⁵⁶²

Bizans'ın otoritesi altına girmek istemeyen Boris, kendi ülkesinde bağımsız bir kilise kurarak özgür idaresini de devam ettirmek istiyordu. Bu sebeple; Boris Han, İstanbul patriği Photius'a bir mektup göndererek bağımsız Bulgar kilisesi ile ilgili fikirlerini

⁵⁶¹ Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, s.87, Var, IX. Yüzyıl Doğu Roma s.47.

⁵⁶² *The Annas of Fulda*, s.56.

belirttikten sonra yeni din ile ilgili halkın günlük hayatta nasıl davranması gerektiğine dair sorular sormuştur. Hristiyanlığın diğer dinlerden daha yüksek bir seviyede olduğunu belirten Photius cevap olarak Hristiyan bir hükümdar olarak nasıl davranması gerektiği ile ilgili tavsiyelerde bulunarak bu konuda Büyük Konstantinos'u örnek göstermiştir. Ona ülkeyi birleştirici bir siyaset takip etmesini, davranışlarına ve konuşma biçimine dikkat etmesini öğütlemiştir. Ayrıca hükümdarların en önemli görevlerinin kilise inşa etmek olduğunu vurgulamıştır. Atalarının inancına dönmek isterse doğacak olan tehlikelere karşı da uyarılarda bulunmuştur. Ancak bu mektuplaşmada Boris'in ısrarlı olarak sorduğu bağımsız bir Bulgar kilisesi ile ilgili sorusunu cevapsız bırakmıştır.⁵⁶³

Asıl amacı bağımsız bir Bulgar kilisesi oluşturmak olan Boris, bu kez, 866 Ağustos'unda Papa I. Nicholas'a kuzeni Kavkan Peter başkanlığında bir heyet göndererek kendisi tarafından yazılmış bir mektup iletmıştır. Yeni din ile günlük hayatın nasıl olacağına dair soruları ile Photius'dan cevabını alamadığı bağımsız kilise meselesini sormuştur.⁵⁶⁴ Günlük hayat ile ilgili bütün soruları cevaplayan Papa, bağımsız Bulgar kilisesi ile ilgili soruya temkinli yaklaşmış; şimdilik Papa'ya bağlı piskoposluk olarak kalması gerektiğini bildirmiş ve ilerisi için de baş piskoposluk sözünü vermiştir. Bununla birlikte, Boris'in dinî teşkilatlanmayı hızla tamamlayabilmesi amacıyla hediyeler ve kutsal kitaplarla birlikte iki piskopos Porto'lu Formosus ve Populonia'lı Paul'u gelen elçi heyeti ile Bulgar ülkesine göndermiştir.⁵⁶⁵

Boris Han, bir yandan Roma ile ilişkilerini geliştirirken, diğer yandan da Frank İmparatorluğu'na elçiler göndererek ülkede Hristiyanlığın öğretimi için Frank misyonerler talep etmiştir. Böylece Boris Han, dinî dönüşüm sürecinde Bizans, Roma ve Frank dünyaları arasında denge politikası izleyerek, hem Bulgar halkının yeni dine uyumunu sağlamak hem de devletin dinî bağımsızlığını korumak istemiştir.

Papa'nın gönderdiği heyet Bulgar ülkesine geldiğinde Bizans heyeti ülkeyi terk etmek durumunda kalmıştır. Bu gelişme ile dinî eğitim ve ibadet dili olarak Grekçenin yerine

⁵⁶³ Runciman, *A History of the*, s.106-107

⁵⁶⁴ Browning, *Byzantium and Bulgaria* s.148., Matthew Spinka, *A History of Christianity*, s.38, Runciman, *A History of the Bulgarian*, s.109.

⁵⁶⁵ Curta, *Southeastern Europe*, s.173, Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.72

Latince kullanılmaya başlanmış, Bizans dinî öğretileri yerini Papalık öğretilerine bırakmıştır. Bulgar halkı Bizans ile komşu olmaları münasebetiyle Grekçeye aşina idi ancak Latince ile yeni karşılaşıyorlardı. Bu durum zaten yeni din ile kafası karışmış olan Bulgar halkı için bir ikilem oluşturmuştur. Diğer taraftan Boris'in Frank Devleti'nden talep ettiği heyet de piskopos Hermanrich başkanlığında Bulgar ülkesine gelmiştir. Ancak bu durum Papa'nın hiç hoşuna gitmemiş ve Boris'i Frank heyetini ülkeden göndermesi için ikna etmiştir.⁵⁶⁶

Bizans imparatoru, Bulgar kilisesini İstanbul Patrikliği'ne bağlayarak denetimi altında tutmak niyetindeydi. Bu sebeple Boris Han, Bulgar patriği idaresinde tam bağımsızlık elde etme konusunda ısrarcı davranmıştır. Bu doğrultuda, papalık makamına yeniden müracaat ederek önceden verilen baş piskoposluk sözünü hatırlatmış, ancak olumlu bir yanıt alamamıştır. Papalığın çözüm üretmemesi üzerine Boris Han, iki kilise arasındaki çekişmeyi avantaja çevirerek Bulgar kilisesinin bağımsızlığı için stratejik bir yol izlemeyi denemiştir. Böylece Boris Han hem kendi ülkesinde dinî özerkliği sağlama hem de dış baskılara karşı diplomatik bir manevra alanı yaratma imkânı bulmuştur.

Bizans tahtına yeni geçen İmparator I. Basil'in 870 yılında topladığı konsilde İstanbul ve Roma Kiliseleri arasındaki çekişmeyi kendi lehine kullanmak isteyen Boris, Bulgar ülkesinden de temsilci heyet göndermiştir. Görüşmelerde; Bulgarların bölgeye ilk geldikleri zaman bölgede hangi kilisenin din adamları etkili ise o kiliseye bağlanmaları gerektiği savunulmuştur. Roma Kilisesi heyeti, Bizans'ın Bulgar kilisesine siyasî olarak hâkim olacaksa da şu an Bulgar ülkesinde faaliyet gösteren Frank misyonerlerin etkilerini kaldırmasının zor olacağını bu yüzden de Batı Kilisesi'ne bağlanması gerektiği cevabını iletmiştir. Boris Han böylece yönünü yeniden Bizans'a çevirmiştir.⁵⁶⁷ Bu süreçte, Bulgar ülkesinde Doğu Kilisesi Patrik'i İgnatius ölünce yerine daha önce aforoz edilmiş olan Photius geçmesini onaylamak için Papa, Bulgar kilisesinin Roma'ya bağlanması şartını öne sürmüştür. Böylece 927 yılında Doğu Kilisesi tarafından tanınana kadar Bulgar Kilisesi kendi içinde bağımsız kalmıştır.⁵⁶⁸

⁵⁶⁶ *The Annas of Fulda*, s.56, Runciman, *A History of the First*, s.149.

⁵⁶⁷ Norwich, *Bizans Yükseliş Dönemi*, s.84-85.

⁵⁶⁸ Var, *IX. Yüzyıl Doğu Roma* s.83-85, Runciman, *A History of the First*, s.114. Gülcan Başar, "Bulgar Kültürünün Bulgar Resim Sanatına Yansımaları", *İdil*, S.64, (Aralık 2019), s.1858.

Böylece Boris Han dinî bağımsızlık hedefine büyük ölçüde ulaşmış, Bulgar Kilisesi'nin başına Bulgar topraklarında doğmuş olan Joseph piskopos olarak atanmıştır.

Boris'in Hristiyanlığı kabul ettikten sonra milli bir kilise kurma çabasına girmesi onun yeni dini kabulünün sayıca artan Slav nüfus etkisi veya Bizans etkisi olmadığının göstergesidir. Böylece; Bizans İmparatorluğu'nun kültürel ve siyasî nüfuzunun Bulgar ülkesinde artmasını önlemeyi hedeflemiştir.

Her ne kadar Bulgar Kilisesi görünürde bağımsız bir statü kazanmış olsa da kilise teşkilatında görev yapan öğretici ve idarî unsurların tamamına yakınının yabancı olması nedeniyle hiçbir zaman tam anlamıyla milli bir kimlik kazanamamıştır. Bu yeni dinî kabul ederek baştan itibaren ülkesine Bizans tesirinin girmesine engel olamayacağının farkına varan Han, bu etkiyi en aza indirebilmek için, ülkenin kültür seviyesini yükseltmek gerektiği düşüncesiyle edebiyatı geliştirme gayretlerine girmiştir. Bu doğrultuda Krill ve Methodius kardeşlerin öncülüğünde bir Bulgar-Slav edebiyatı ortaya çıkarılmıştır. Ancak bunu yaparken ülkesine misyoner göndermiş olan Bizans'ı karşısına almak istememiştir. Başarılı devlet adamlığı sayesinde Bizans din adamlarını kendi sarayına yerleştirip, Moravya'dan gelen Klement liderliğinde Slav keşişleri 886 yılında merkeze uzak bölgedeki Slavlar arasına göndermiş ve burada Ohri'de bir dinî merkez kurulmuştur.⁵⁶⁹ Krill ve Methodius'un da öğrencisi olan Klement başta olmak üzere buraya yerleştirilen keşişler burada birçok din kitabını Slav diline tercüme etmiştir. Bunun yanında Bizans'ın din adamlarından kurtulabilmek ve yerli bir ruhban sınıfı oluşturabilmek düşüncesiyle Devol'da bir okul kurulmuştur. Yedi yıl boyunca Pliska, Preslav ve Ohri merkezli olmak üzere din adamlarının eğitime devam edilmiştir. Klement'in bizzat başkanlığını yürüttüğü okullarda çok sayıda din adamı hızla yetiştirilerek ülkenin her köşesine gönderilmiştir. Klement daha sonra Bulgar ülkesinin ilk Slav piskoposu olarak atanmıştır.⁵⁷⁰

Sonuç olarak, Boris Han amacına ulaşmış ve ülkede Bizans etkisini büyük ölçüde ortadan kaldırmayı başarmıştır. Ancak Hristiyanlıkta özgün bir devlet yapısı

⁵⁶⁹ Runciman, *A History of the First*, s.126, Curta, *Southeastern Europe*, s.175.

⁵⁷⁰ Spinka, *A History of Christianity*, s.39.

oluşturmak açısından, halkı dine bağlayacak yerel dinî efsaneler, Tanrı'nın seçilmiş kişileri veya azizler henüz türetilmemiştir. Bu nedenle Bulgar Hristiyanlığının tamamen kendine özgün karakteriyle yaşanması henüz mümkün görünmemektedir. İnşa edilen kiliseler dahi Bizans mimarisi örnekleriyle yapılmaktaydı. Boris Han'ın oğlu Simeon'u gönderdiği gibi Bulgar soyluları da oğullarını iyi bir dinî eğitim almak üzere Bizans başkentine göndermişlerdir. Bu eğitim süreçlerinde gençler, yalnızca dinî bilgiler edinmekle kalmamış, aynı zamanda Bizans kültürünü de ülkelerine taşımışlardır.

Boris Han'ın ardından Simeon'un Bulgar ülkesinin başına geçmesi Bizans için bir umut olmuştur. Uzun yıllar imparatorluk sarayında yetişen Simeon'un Bizans kültürü etkisi altında olacağını düşünmüşlerdir. Ancak Simeon'un Hristiyan dinine eğilimi, Onun Grekçe pek çok eseri Slav diline tercüme ettirerek dinî edebiyatı geliştirmesine vesile olmuştur⁵⁷¹. Özellikle Simeon iktidarı döneminde Tuna Bulgar ülkesinin gerek siyasî gerekse dinî olarak en ihtişamlı günlerini yaşadığı görülmektedir. Bu dönemde Ohri, Hristiyan Slav kültürünün önemli merkezi haline gelmiştir. Eski Türk inancının izlerini taşıdığı için Pliska yerine yeni başkent ilan edilen Preslav zamanla görkemli bir dinî merkez haline gelmiştir. Sahip olduğu zengin kitap arşiviyle burada kurduğu kütüphane ve beraberinde şehrin her yerinde Hristiyan kültürünü yansıtmak için inşa ettiği mimarî yapılarda mimarlar, inşaatçılar, marangozlar ve oymacılar özenle çalışmıştır. Heykeller, mozaikler, gümüş, altın, cam, mermer sütunlar, frizler, aslanlar ve kartallarla süslü binalar ve tapınaklar yükselmeye başlamıştır. İstanbul'un ihtişamında yetişmiş olan Simeon, Preslav'ın İstanbul'dan daha görkemli bir kültür merkezi olması için çaba sarfetmiştir.

Kaynaklar bu dönem Preslav şehrinde yirmi beş kilise inşa edildiğini bildirmektedir. Bunlar arasında en önemlisi ve görkemlisi de yuvarlak formu olarak yapılmış Altın Kilise'dir.⁵⁷² Orta Çağ Avrupa mimarisinin en etkileyici örneklerinden biri olan kilisenin altın yaldızlı kubbesinin içi, altın bir zemin üzerine muhteşem bir mozaikle zengin bir şekilde dekore edilmiştir. Çar Simeon'un emriyle yaptırılan Altın Kilise ve çevresindeki manastır zamanla başkent Preslav'ı Hristiyan kültür merkezlerinden biri

⁵⁷¹ Runciman, *A History of the First*, s.137

⁵⁷² Kazdal, *Doğu Roma'yı Titreten*, s.379.

haline getirmiştir. Preslav’da bir edebiyat okulu açılarak şehrin kültürel anlamda gelişimi için çalışılmıştır. Gerçekten de Preslav Orta Çağ Avrupa’sının önemli bir kültür şehrine dönüşmüştür.

Dinî öğretimdeki ikilemler, Türklerin eski inancını tamamen terk etmemesi gibi etkenler nedeniyle zamanla dinî aykırılık hareketleri baş göstermiştir. Daha sonra genişleyerek “Bogomillik” adını alacak olan bu harekete Bogomil adlı bir rahibin liderlik yaptığı bilinmektedir. Rahip Kosmas, Bogomillerden bahsederken; *“Onlar kendi halkına efendilerine itaat etmemeyi öğretirler, zenginlere söverler, kraldan nefret ederler, boyarları kınarlar, krala hizmet edenleri Tanrı’nın gözünde aşağılık sayarlar ve köylünün efendisi için çalışmasını yasaklar”* der.⁵⁷³

2.2.3. Tuna Bulgarlarında Bogomillik

Bir dinî oluşumun ortaya çıkmasında, toplumun yaşadığı dönemin sosyal, kültürel ve ekonomik koşullarının rolü büyüktür. Tuna Bulgar Devleti’nin coğrafi konumu yalnızca sosyal ve kültürel hayatlarını değil, dinî yaşamlarını da doğrudan etkilemiştir. IX. yüzyıl Avrupa’sı, devletler arasındaki siyasî otoritenin dinî otorite ile desteklenmeye çalışıldığı bir dönemi temsil etmektedir. Tuna Bulgarları da bu süreçte, Doğu ve Batı kiliselerinin ortasındaki Hristiyanlık ile kendi eski inançları arasında bir denge kurmak zorunda kalmıştır.

Bogomillik hareketinin ilk dönemlerine ilişkin kaynaklarda sınırlı bilgi bulunmaktadır. Mevcut verilerin büyük bir kısmı hareketin geç dönemlerine aittir. Bu durum, Bogomillğin başlangıçta gizli biçimde örgütlenmiş olmasına bağlanabileceği gibi, hareket hakkında bilgi veren kaynakların çoğunlukla muhalif çevreler tarafından kaleme alınmış olmasıyla da açıklanabilir. Dolayısıyla bu kaynaklar, tarafsızlık açısından temkinle değerlendirilmelidir. Söz konusu nedenler, Bogomillik hareketine dair doğru ve kapsamlı bilgiye ulaşmayı güçleştirmektedir.

Kaynaklarda Bogomillik hareketinin, Tuna Bulgar Devleti hükümdarı I. Peter döneminde ortaya çıktığı görülmekle birlikte, harekete ilişkin ayrıntılı bilgilerin büyük ölçüde Bulgar Devleti’nin 1018 yılında Bizans hâkimiyetine girmesinden sonraki

⁵⁷³ Browning, *Byzantium and Bulgaria*, s.164.

döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Tuna Bulgar ülkesinde Hristiyanlığın resmî din olarak kabul edilmesiyle birlikte, Türk kültürüne ait unsurlar zamanla zayıflamış; Bizans egemenliğiyle birlikte ise büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Bu çerçevede Bulgar coğrafyasında ortaya çıkan Bogomillik hareketi, doğrudan olmasa da dolaylı biçimde Hristiyanlığın kabulü ve Türk kültürel mirasının terk edilmesi süreciyle ilişkilendirilebilir. Bu nedenle Bogomillik hareketine çalışmamızda yer verilmesi uygun görülmüştür.

“Bog” kelimesi, tüm Slav dillerinde “Tanrı” anlamına gelmektedir. “Mil” ise “dost” manasını taşır. Bu iki kelimenin birleşimiyle oluşan “Bogomil” ismi, “Tanrı dostu” anlamına gelmektedir.⁵⁷⁴

Bogomiller; Yunan kaynaklarında çanta manasına gelen “fundagiagita”; Slav kaynaklarında “babuni” veya “torbeşi” isimleriyle yer almıştır.⁵⁷⁵ XI. yüzyıldan itibaren Fransa’nın güneyinde Albi kentine yerleşmiş olan Bogomiller “Albigenler” adıyla anılmıştır. Az da olsa Fransa’daki Bogomillere “Publikani” veya “Pobulikani” adları da verilmiştir. XV. yüzyıl Bizans tarihçisi Laonik Halkokondila, Bosna Hersek’teki Bogomilleri haç karşıtları oldukları için “haç karşıtı” anlamına gelen “*Kudugeri*” ismiyle adlandırmıştır. Ruslar ile Bogomiller ile ilk iletişim kurduklarında bu heretik grubu Bulgarlardan tanımış olmalıdır ki Bogomillere “Bulgarlar” demişlerdir.⁵⁷⁶

Çin kaynaklarında, Eski Türk yazıtlarında ve *Kutadgu Bilig*’de de geçen “böğü/bogu” kelimesi bilgin, akıllı, bilge, hâkim, âlim, kutsal, hekim, büyücü” anlamlarına gelmektedir.⁵⁷⁷ Günümüz Türk lehçelerinin bazılarında ve Moğolcada “kadın veya erkek din adamı” anlamını taşımaktadır. Eski Türkçe Budist metinlerde böğü/bügü kelimesi “bilgelik”in karşılığı olarak kullanılmıştır. *Kutadgu Bilig*’de ise бүгü

⁵⁷⁴ Kadir Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, (Emre Yayınları,2005), s.124

⁵⁷⁵ İsmajil Hodziç, *Bogomilizm ve Bosna Hersek Bogomilleri*, (Yüksek Lisans, On Dokuz Mayıs Üniversitesi 2007), s.6.

⁵⁷⁶ Lütfi El-Mi’veş, “Bogomiller Hristiyanlar ve Bosna”,çev. Kadir Albayrak, *Tezkire*, S.36-37, (Ocak/Nisan 2004), s.186.

⁵⁷⁷ Münevver Ebru Zeren, “Eski Türkçede böğü/bügü ve bokuk/bokug/bukuk/buguk Sözcüklerinin Kullanımı ve Anlamları Hakkında”, *SUTAD*, S.44, (Güz 2018), s.78.

sözcüğünün “hürmet sahibi” karşılığı olarak çok kez geçtiği görülmektedir. *Divanı Lügat’it Türk*’te de “bügü/bökü” kelimesi bilge manasında yer almıştır.⁵⁷⁸

Bölgede kurulan Türk devletleri başta olmak üzere dağınık yaşayan diğer topluluklar, IX. yüzyılda henüz devlet olma ve birlikte yaşama fikrine alışmaya çalışırken, kilise savaşlarının ortasında din değiştirerek Hristiyanlığı benimsemek kolay olmamıştır. Bu sebeple olsa gerek Orta Çağ’da birçok heretik öğreti ortaya çıkmıştır. Hristiyanlıkta devletin başındaki hükümdarın aynı zamanda dinî lider konumunda olması, siyasî baskıların yoğun yaşanmasına yol açmış ve diğer dinlere kıyasla daha fazla mezhep ayrılıklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ayrıca, Hristiyanlıkta kilise ile devletin sıkı bir şekilde iç içe olması, diğer inançlara yönelik baskının tarih boyunca sürekli ve yoğun olmasına sebep olmuştur.

Tuna Bulgar ülkesinde Bogomillerin ortaya çıktığı kilise ve siyasî otorite arasındaki tartışmaların yoğunlaştığı Peter dönemi, ekonomik açıdan da oldukça zor bir dönem olmuştur. Feodal düzenin yüklediği vergiler halk üzerinde ağır bir baskı oluşturmuştur. Böyle bir dönemde ortaya çıkan Bogomillik hareketi, özellikle bu dönemde, ağırlıklı olarak köylü nüfus arasında taraftar bulmuştur. Durum karşısında Çar Peter, nasıl bir yol izlemesi gerektiğini belirlemek üzere İstanbul Patriği Teophylast’a mektup göndererek görüş istemiştir.⁵⁷⁹ Bu mektuplar Bogomiller hakkında bilgi veren ilk tarihi kaynak niteliğini taşımaktadır.

Bogomillik, kiliseye, mevcut siyasî ve ekonomik düzene, zenginlerin ve yöneticilerin sömürgeci yönetimlerine karşı bir protesto hareketi olarak ortaya çıkmıştır. Bogomillerin kiliseye karşı olma durumu, ibadet edilen kiliseye değil, devlet ve kilisenin birlikte yürütülmesine yöneliktir. Çünkü hareket, esas olarak hükümdarlara, zenginlere ve kudretli sınıflara karşı bir tepki niteliği taşımaktadır. Patrik, Bogomilizm’i Maniheizm ve Pavlusçuluk’un karışımı olarak tanımladıktan sonra “Yeni Heretik” olarak adlandırdığı gruba karşı şiddet ile değil sabırla ile mücadele etmesi gerektiğini öğütlemiştir.⁵⁸⁰

⁵⁷⁸ DLT, C.III, s.228

⁵⁷⁹ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s.140

⁵⁸⁰ Ostrogorsky, *Bizans Tarihi*, s.250.

Yazılı kaynaklara göre, Bogomillik hareketinin kurucusu Bogomil isimli bir rahiptir. Bazı kaynaklar, asıl adının Yeremya olduğunu ve Bogomil adını sonradan kullanmaya başladığını belirtmektedir. Bogomil, iyi yetişmiş, derin dinî bilgiye ve kültüre sahip bir rahip olarak tanımlanmaktadır. Eski ve Yeni Ahit’i bilmekte olup diğer dinler hakkında da önemli düzeyde bilgiye sahiptir. Bogomillik gibi etkili bir hareketin öncüsü olan ve harekete adını veren Rahip Bogomil’in hayatı hakkında bilgiler sınırlıdır. XVI. yüzyıla tarihlendirilen, Rusça kaleme alınmış bir el yazmasında, Bogomillik hareketinin öncü dört ismi olarak Mikhail, Theodoros, Stephanos, Vasileos ve Petros isimleri geçmektedir.⁵⁸¹

Bogomilizm hakkında 1300 yılından bilgi veren ikinci önemli kaynak Rahip Kozmas’ın “Slovana Eretiki”, “Heretiklere Karşı Vaaz” isimli eseridir.⁵⁸² Kendisinden “İyi Hristiyan Çar Peter zamanında Bogomil adlı bir rahip vardı. Bu rahip Bulgar ülkesinde ilk kez heretik inançlarını vaaz ediyordu” şeklinde bahsederek giriş yaptığı eserinde Bogomilizm öğretilerine geniş yer veren Rahip, Bogomilizmin iyi ve kötü ikilemine dayandığı, iyilik Tanrısının görünmeyen alemi yarattığını, üzerinde yaşadığımız evreni ise şeytanın yarattığına inandıklarına değinmiştir. Bu yüzden şeytanın yarattığı bütün dünyevi şeylerden uzak durmak ruhlarını Tanrıya ulaştırmak için çalışmaları gerektiğini belirtmiştir.⁵⁸³

Bogomilizm hakkında bilgi veren üçüncü kaynak olan “Panoplia Dogmatika” İmparator I. Aleksios Komnenos, tarafından Bogomiller hakkında bilgi toplamakla görevlendirilen Keşiş Euthymius Zigabenus’un eseridir. Keşiş’in verdiği bilgilerde o tarihlerde İstanbul’da bu hareketin taraftarının ne kadar fazla olduğunu belirtmektedir. Bogomillerin inanç esaslarını elli iki madde altında eserinde yer veren Zigabenus⁵⁸⁴, John Tzurillas adlı bir heretiğin Bogomilizm’in doktrinlerini İstanbul’da yayan ilk kişi olduğundan söz etmektedir.

⁵⁸¹ Halim Işık, “Hristiyan Düalist-Gnostik Bir Tarikat Olarak Bogomilizm ve Avrupa Heretik Toplularına Etkileri”, *BAED/JBRI*, 6/1, (2017), s.120.

⁵⁸² Florin Curta, “Bogomils”, *Medieval Eastern Europe, 500-1300*, (London 2024), s.176

⁵⁸³ Janet Hamilton, Barnard Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi Bizans Dünyasında Hristiyan Düalist Heretikler (650-1405)*, çev. Barış Baysal, (Kalkedon Yayınları, 2010), s.48

⁵⁸⁴ Yavuz Ercan, “Devşirme Sorunu ve Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi”, *Belleten*, Cilt: L – Sayı: 198 (Aralık,1986), s.701,

Bulgar ülkesinin Bizans tarafından işgal edilmesi, ülkedeki farklı gruplar arasındaki çatışmayı sona erdirmiştir. Böylece tüm gruplar, tek bir düşmana karşı, yani Bizans işgaline karşı birleşmişlerdir. 976 yılında, Samuel önderliğinde başlayan ve olumlu sonuçlanan Bizans karşıtı ayaklanmaya Bogomiller de katılmıştır.⁵⁸⁵ Bulgar devleti döneminde hareket yalnızca batıya yayılabilirken, Bizans hâkimiyetiyle birlikte Bogomillik doğuya da yayılma imkânı bulmuştur.

Bogomiller Ortodoks ruhban sınıfını ve ihtişamını reddederler. Tevrat'ı kabul etmezler. Meryem'in kutsallığını reddederler. Hristiyanlığın Bulgar ülkesinde kabul edilmesinden sonra kilise ve buna bağlı manastırlar yayılmaya başlayınca din ve devlet yönetimindeki seçkin sınıf arasında toprak sahiplenme artmaya başlamıştır. Bu sebeple Bogomillğin dönemin Bulgar ülkesinde seçkin sınıf olarak görülen Bulgar Boyar ve Knezlerine karşı olarak köylü halk arasında daha fazla taraftar bulduğu düşünülmektedir.⁵⁸⁶

Bogomiller, genel olarak “mükemmeller (seçkinler)” ve “inanırlar” olmak üzere iki temel sınıfa ayrılmaktadır. “Mükemmeller”, kendilerini bütünüyle Bogomillik inancına adanmış kişilerden oluşmaktaydı. Bu grup, gezici bir yaşam sürerek inançlarını yaymaya çalışmış, edindikleri tecrübeleri halka aktarmayı amaçlamıştır. “Mükemmeller”, tam anlamıyla bir keşiş hayatı benimsemiş; dünyevî mal ve mülke değer vermemiştir. Et tüketmemiş, içki içmemiş ve evlenmemişlerdir.⁵⁸⁷ Bogomil inancına göre Âdem, yasak meyveyi yediği için değil, şarap içtiği için cennetten kovulmuştur. “Consolamentum” olarak adlandırılan ve ruhun vaftizi şeklinde yorumlanan törenle “mükemmeller” sınıfına dâhil olan kişilerin, iyi bir dinî eğitime sahip olmaları ve tüm dünyevî nimetlerden uzaklaşmaları gerekmektedir. Vaaz, dua ve oruç, Bogomil mükemmellerinin dinî hayatının temel unsurlarını oluşturmaktaydı. “İnanırlar” ise ibadetlerini yerine getirerek daha mütevazı ve gündelik bir yaşam sürmekteydi. Mükemmellerden farklı olarak evlenmeleri serbestti. Bunun dışında, Bogomil inancına mensup olmamakla birlikte harekete ilgi duyan bir grup daha

⁵⁸⁵ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s.142

⁵⁸⁶ Albayrak, s. 74.

⁵⁸⁷ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi III*, (Kabalcı 2003), s.208.

bulunmaktadır. Bu kişiler yalnızca sohbetlere katılmakta ve vaazları dinlemekteydi. Bu nedenle söz konusu grup kaynaklarda “dinleyiciler” olarak adlandırılmıştır.⁵⁸⁸

Bogomillerin dinî yaşantılarında cinsiyet ayrımına yer verilmemektedir. İbadetlerini gece veya gündüz, kadın ve erkek birlikte icra etmişlerdir. Bogomil inancında kadın, sosyal ve dinî hayatın her alanında erkekle eşit kabul edilmiştir. Tanrı’nın kadını erkeğin kaburga kemiğinden yarattığı yönündeki anlayışı reddeden Bogomiller, kadın ve erkeğin aynı anda yaratıldığına inanmışlardır. Bu nedenle her iki cinsin eşit olduğu düşüncesi benimsenmiştir. Bu inanç doğrultusunda kadınlar, “dinleyicilik”ten “mükemmellik” mertebesine kadar Bogomil hiyerarşisinin her aşamasında erkeklerle eşit görev ve sorumluluklar üstlenebilmiştir. Ayrıca Bogomiller, maddî dünyanın şeytan tarafından yaratıldığına inandıklarından, evlenmenin ve bu dünyaya çocuk getirmenin söz konusu kötülüğün devamına hizmet ettiği görüşünü benimsemişlerdir. Bu nedenle evlilik ve çocuk sahibi olma fikrine temkinli yaklaşmış, özellikle “mükemmeller” arasında bu anlayış yaygınlık kazanmıştır.

Bogomiller, kiliseyi maddî hayatın ve dünyevî düzenin başlangıcını temsil eden bir kurum olarak gördükleri için reddetmiş, buna bağlı olarak din adamlarının varlığına da olumlu yaklaşmamışlardır. Zira Tanrı ile birey arasında herhangi bir aracının bulunmasına gerek olmadığına inanmışlardır. Bu doğrultuda her insanın kutsal kitabı bizzat okuyup anlayarak yorumlamasının esas olduğunu savunmuşlardır. Söz konusu yaklaşımın, Bulgar ülkesinde okuryazarlık oranının artmasına dolaylı katkı sağladığı değerlendirilmektedir. Aynı zamanda Kilise’nin kutsal saydığı savaflara insanların yok edilmesi sebebiyle karşı olmuşlardır. Bu nedenle gördükleri onca baskı ve zulme karşı şiddetle cevap vermemişlerdir. Çünkü onlara göre insan öldürmek büyük günahtır.⁵⁸⁹ Her gün ne olursa olsun Pater Noster “babamız” duasını⁵⁹⁰ gündüz yedi, gece beş defa okur; her hafta pazartesi, çarşamba ve cuma günleri et, yumurta ve süten uzak kalarak dokuz saatlik bir oruç tutmuşlardır.⁵⁹¹

⁵⁸⁸ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s.212-217

⁵⁸⁹ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s.208-209, 219

⁵⁹⁰ Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler*, s.208.

⁵⁹¹ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s.22, Hamilton ve Barnard Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, s.249.

Bogomiller, düalist bir Tanrı anlayışına sahip olup, iyilik tanrısının görünmeyen metafizik âlemin; kötülük tanrısı “Satanel”in ise görünen maddî âlemin yaratıcısı olduğuna inanmışlardır. Bu nedenle yeryüzünde canlı ya da cansız olarak var olan her şeyin kötülük ilkesinin ürünü olduğu düşüncesini benimsemişlerdir. Bogomil inancına göre insan bedeni kötülüğe ait olmakla birlikte, ruh Tanrı tarafından yaratılmıştır. Tanrı ile bütünleşmenin yolu ise görünen ve maddî olan her şeyden uzak durmaktan geçmektedir.⁵⁹²

Hız. İsa’nın bedeninin diğer insanların bedeni gibi görüntüden ibaret olduğunu düşündüklerinden çarmığa gerildiğinde acı çekmediğini düşünüyorlardı. Çünkü Bogomillere göre asıl olan ruhtur o da Tanrı’nın yanına yükselmiştir. İsa’yı Tanrı’nın yarattığı kul ve elçi olarak yorumlamışlardır. Yeryüzüne Tanrı tarafından gönderilmiştir. Haçı da reddetmişlerdir. Çünkü İsa’nın acı çektiği şeyi kutsal saymak onlara göre mantık dışıdır. Onarın sembolleri ay ve yıldızdır. Mezar taşlarında bu sembolleri görmek mümkündür.⁵⁹³ Bu semboller onların güneş merkezli bir inanca sahip olduklarını göstermektedir.⁵⁹⁴

XII. yüzyıldan itibaren Bulgarların Bizans hâkimiyetinden kurtulmak için verdiği mücadelelerin hız kazanmasıyla Bulgar topraklarında Bogomillik de artmaya başlamıştır. Bulgar Çarı II. Ivan Asen, Bogomillerin Bulgar topraklarında yayılmalarına göz yumarak Sırbistan, Dalmaçya ve özellikle Bosna’da yayılmasına zemin hazırlamıştır.⁵⁹⁵ Katolik Kilisesi’nin baskısı karşısında Bogomilizm Bosna’da yükselişe geçmiştir. XII. yüzyıldan sonra İtalya’da Kathar adı ile görülen hareket Bogomillerin devamıdır.⁵⁹⁶ Bogomillerin başlıca kitabı olan *Gizli Kitap* Yuhanna İncili XII. yüzyılda İtalya’da Kathar Kilisesi piskoposuna emanet edilmiştir.⁵⁹⁷

⁵⁹² Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*”, s.183-186.

⁵⁹³ Akbayrak, s.198-199.

⁵⁹⁴ Lütfi El-Mi’veş, “Bogomiller Hristiyanlar ve Bosna”, s.188.

⁵⁹⁵ Işık, “Hristiyan Düalist-Gnostik”, s.153.

⁵⁹⁶ Katharların, bogomillerin devamı mı yoksa farklı bir kolu mu olduğu konusu araştırmacılar arasında tartışıl原因 bir konudur. Dönemin araştırmacılar Katharların Bulgar heretikler tarafından baştan çıkarıldığı düşüncesindeydiler. Hatta bu sebeple “Bulgar heretik” manasına gelen “Bougre” diye isimlendirmişlerdir. Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s.72.

⁵⁹⁷ Işık, “Hristiyan Düalist-Gnostik”,s.159.

Hareketin İstanbul'a kadar yayılması neticesi olarak Bogomil keşiş Basil 1111 yılında hapse atılmış ve 1119 yılında kazıkta yakılarak öldürülmüştür ve öldürülen ilk Bogomil keşiş olmuştur.⁵⁹⁸ Basil'in ardından uzun bir süre Bizans kaynaklarında Bogomillere ait kayıt yer almamıştır. Bogomil liderlerinin tutuklanmasıyla başlayan ve daha sonra da artan işkence ve baskılar Bogomilleri Sırbistan'a yönlendirmiştir. Burada da 1180 yılında Stefan Nemanya bütün Bogomil liderlerin dilini kestirip kitaplarını yaktıktan sonra⁵⁹⁹ onları sürgün edince Bogomiller Bosna'da kendilerine özgürlük bulmuştur. Burada Ban Kulin tarafından iyi karşılanmışlardır.

Bogomil hareketi ile Sırbistan, İtalya, Fransa ve Bulgaristan'daki hareketten farklı olarak Bosna'da Ortodoks Kilisesinden ayrı olarak kendi kiliselerini kurmuşlardır. "Ban"lar tarafından korumaya alınan Bogomillerin kilisesi resmen tanınmıştır. Kendine has yapısı olan kilisenin başında "djed" dede adı verilen bir din adamı bulunmaktaydı. Ondan sonra "starci" ihtiyarlar ve "gosti" misafirler geliyordu.⁶⁰⁰

Bu dönem Bogomil inancı Bosna'da geniş kabul görmüş, rivayete göre bakılırsa bizzat Ban kendisi ve ailesiyle ve devlet büyükleriyle birlikte bu inancı kabul etmiştir. Sırp kralı Stefan Nemanja'nın Karadağ prensi olan oğlu Vukan bu durumu Papa'ya ihbar etmiştir. Vukan ihbarında: *"Macar Kralı'nın ülkesinde, yani Bosna'da denetlenemeyen bir sapkınlık yayılıyor gözükmekte. Öyle ki ... bizzat Kulin Ban, karısı ve Hersekli (Humlu) Miroslav'ın dulu olan bacısı ve çok sayıda akrabası ile birlikte, 10 binden fazla Hristiyan'ı bu sapkınlığa sokmuştur. Macaristan kralı bundan endişelenmiş ve onları huzurunuza gitmeye zorlamıştı; fakat onlar sizin kendilerine izin verdiğiniz iddia eden sahte belgelerle dönmüşlerdir. Bu sebeple onları ekinin darası gibi krallığından sürmesi için Macar kralına baskı yapmanızı istirham ediyoruz"* demiştir.⁶⁰¹

⁵⁹⁸ Altan Çetin- Galip Çağ, "Bosna'nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomillğin Etkisi", *Tarih Okulu*, (Ocak-Nisan 2001), S.9, s.27, Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s.226.,

⁵⁹⁹M. Tayyip Okiç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacı Aleksandar Vasiljevic Solovjev", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.V, (1973), s.210.

⁶⁰⁰Osman Karatay, "Ortaçağ Bosna Toplumu ve Bogomillik", Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı, (İstanbul, 2005), s.382.

⁶⁰¹ Osman Karatay, "Kulin Ban Zamanında (~1180-1203) Bosna", I. Uluslararası Balkan Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, (Tiran: 8-10 Nisan 2010), s.250.

Bunun üzerine elçi Kasamaris Ban Kulin'i soruşturmak için gönderilmiştir. 30 Nisan 1203 tarihinde Papalık ve Bosna Bogomilleri (önde gelen yedi kişi) arasında sapkınlıktan uzak olup Kiliseye bağlı olacaklarına dair Bolino-Polje Sözleşmesi imzalanmıştır.⁶⁰²

II. Bulgar İmparatorluğu döneminde Bogomillik, sadece dini bir muhalefet değil, aynı zamanda devletin iç ve dış siyasetini doğrudan etkileyen sosyo-politik bir güç haline gelmiştir. Birinci Bulgar İmparatorluğu'nda doğan bu hareket, ikinci dönemde kurumsallaşmış ve devlet otoriteleriyle olan ilişkisi daha karmaşık bir hal almıştır. Bu sebeple Bogomillik hareketine karşı baskılar artmaya başlamıştır. 1277 yılında başlayan köylü isyanı köylüler ile Bogomillerin arasının açılmasına sebep olmuştur.

Hristiyanların kutsal toprakları Müslümanların hâkimiyetinden kurtarma düşüncesiyle başlattıkları Haçlı Seferleri, zamanla amaç ve kapsam bakımından farklı bir boyut kazanmıştır. Bu seferler arasında özellikle IV. Haçlı Seferi, Balkanlar'ın etnik ve dinî yapısının şekillenmesinde önemli etkiler yaratmıştır.⁶⁰³ IV. Haçlı Seferi sürecinde ve sonrasında Bogomiller ağır kayıplar vermiş, hareket ciddi ölçüde zayıflamıştır. Öte yandan Haçlı Seferleri, Ortodoks–Katolik ayrışmasını derinleştirerek Doğu Roma (Bizans) dünyasında Batı'ya yönelik güvensizliği artırmıştır. Bu durum, uzun vadede Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'a geçişini dolaylı olarak kolaylaştıran etkenlerden biri olarak değerlendirilmektedir. Nitekim Bizanslı devlet adamı Lukas Notaras'a atfedilen “*İstanbul sokaklarında Latin kardinallerinin külahını görmektense Türklerin sarığını görmek evladır*” sözü, bu zihniyetin çarpıcı bir ifadesi olarak kaynaklarda yer almaktadır.⁶⁰⁴

Bulgar ülkesinde ortaya çıkan Bogomillik, önce Makedonya bölgesine, ardından Sırbistan'a ve en son olarak en fazla taraftar bulduğu ve en güçlü hâline ulaştığı Bosna bölgesinde kendisini göstermiştir. Bogomillik inananları, maruz kaldıkları baskı, şiddet ve ağır cezalar nedeniyle başka ülkelere göç etmek zorunda kalmış ve bu sayede hareket geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Katolik Roma ve Ortodoks Bizans arasında

⁶⁰² Hamilton ve Barnard Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi*, s.70, 330.

⁶⁰³ Mehmet Yılmaz, “IV. Haçlı Seferinin Balkanların Etnik Yapısına Etkileri”, *USAD*, (Güz 2016), S.5, s.222.

⁶⁰⁴ Çetin ve Galip Çağ, “Bosna'nın Osmanlı İdaresine”, s.26-27.

tampon bir bölge konumunda olan Bosna'nın coğrafi ve etnik özellikleri, bu yayılmanın en önemli etkenlerinden biri olmuştur.

Hem Doğu hem de Batı kilisesi tarafından heretik kabul edilen Bogomiller, düalist bir inanç sistemine sahiptir.⁶⁰⁵ Bu nedenle uzun süre yoğun baskı ve zulme maruz kalmış; kendileri için kurulan Engizisyon mahkemelerinde yargılanarak ağır cezalara, hatta idama mahkûm edilmişlerdir. Bogomiller, her türlü işkenceye rağmen direnmiş ve inançları doğrultusunda şiddete başvurmamışlardır. Buna karşılık, Osmanlı Devleti'nin bölgeyi fethetmesinin ardından Bogomillerin önemli bir kısmının herhangi bir zorlamaya maruz kalmaksızın, kendi iradeleriyle İslamiyet'i kabul ettikleri görülmektedir. Bu tercihte, kilise ve feodal devlet düzeninin adaletsiz uygulamalarına karşılık Osmanlı yönetiminin feodal yapıyı esas almayan, köylü sınıfa da yaşam ve mülkiyet hakkı tanıyan idarî ve sosyal düzeninin etkili olduğu değerlendirilmektedir. Osmanlı hâkimiyet ile İslamiyet'i kendi isteğiyle kabul eden Bogomiller zamanla Osmanlı tarafından devşirilerek devlet hizmetinde de görev almıştır.⁶⁰⁶ Fatih Sultan Mehmet bölgeyi fethettiği zaman kendi rızaları ile topluca Müslüman olan Bogomil topluluğa kendilerinden bir isteği olup olmadığını sorduğunda devşirilerek Yeniçeri Ocağı'na katılmak istediklerini dile getirmişlerdir. Osmanlı resmî belgelerindeki Potur oğullarının Bogomillerin ardılları olduğu görüşü yaygındır.⁶⁰⁷ Potur kelimesi; kilise kayıtlarında geçen "Pataren" teriminden geldiği, Bosna'da İslamiyet'i kabul eden köylülerin potur denilen pantolonları giymelerinden yola çıkarak ortaya çıkmış olduğu, Bulgarca "Türkleşmiş Hristiyan" manasına gelen "époturnak" kelimesinden türemiş olduğu şeklinde açıklanmaya çalışılmıştır.⁶⁰⁸

Bogomillik inancında Maniheizm, düalist ve gnostik unsurların varlığı açıkça görülmekle birlikte, göz ardı edilmemesi gereken önemli etkenlerden birinin de Şamanist inanç geleneği olduğu değerlendirilmektedir. Bogomillerin hiyerarşik yapısı ve yaşam tarzı incelendiğinde bu etkinin izleri daha belirgin hâle gelmektedir. Nitekim

⁶⁰⁵ Murat Serdar, Murat Hanar, "Ortaçağ Bulgaristanı'nda Sapkın Bir Hareket: Bogomilizm", Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 2021, s.16, s.20.

⁶⁰⁶ Aşkın Koyuncu, "Devşirme Tarihine Bir Derkenar: Bosna'nın İslamlaşması ve Osmanlı Terminolojisinde Potur ve Potur Oğulları Terimlerinin Anlamı", *Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir "Yalnız" İsim Bahaeddin Yediyıldız'a Armağan*, (Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2015), s.217-218.

⁶⁰⁷ Albayrak, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, s.272, Okkiç, "Balkanlarda Bogomilizm Hareketi", s.213.

⁶⁰⁸ Aşkın Koyuncu, "Devşirme Tarihine" s.246-247

Bogomil topluluğunda kadınların sosyal ve dinî hayatta erkeklerle eşit konumda yer alması, Türk boylarında görülen toplumsal yapıyla benzerlik göstermektedir.

Türkler, tarih boyunca yerleştikleri farklı coğrafyalarda karşılaştıkları inanç sistemlerini kendi kültürel kodları çerçevesinde yorumlamış ve göçebe hayat tarzlarına uygun biçimde yeniden şekillendirmiştir. Bu bağlamda Bogomillik hareketinin, Bulgar Türklerinin Hristiyanlığı kabul etmelerinin ardından, Gök Tanrı inancı ve Şamanist unsurların etkisiyle yeniden yorumlanmış bir inanç sistemi olarak ortaya çıkmış olabileceği ileri sürülebilir.

Bogomillerin bazı kozmolojik tasavvurları da Şamanist inançlarla benzerlik arz etmektedir. Buna göre Tanrı, evreni yedi kat olarak yaratmış; şeytanın insanların yaşadığı katı oluşturmasıyla sekizinci bir kat meydana gelmiştir. Bu yönleriyle Bogomillik, içerdiği Türk ve Şamanist unsurlar bakımından ayrıca incelenmesi gereken bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bogomilizmden daha sonra ortaya çıkan Bektaşilik incelendiğinde benzer yapılar görülmektedir. Bektaşilik'in İslamiyet'in Türkler tarafından yorumlanması olarak kabul görmesine bakarak Bogomillik için de buna benzer bir değerlendirme yapılabilir. Ancak bunun için incelenen kaynaklar şu an için yetersiz görülmektedir.

Bogomillerin bizzat kendi kaleme aldıkları kaynaklar bugün elimize ulaşmamış olsa da mezar taşları ve üzerindeki semboller önemli bilgi kaynağıdır. Mezar taşları üzerinde kuş, geyik, çiçek gibi figürler bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemli sembol uçları yukarıya bakan hilal ve yıldızdır. Göktürkler ve diğer Türk boylarında görüldüğü gibi bu mezar taşlarında da erkekler kaftan veya kısa mintan ile tasvir edilmiştir. Eski Türklerin de mezar taşları üzerinde kişinin hayatta iken öldürdüğü insan ve hayvanları diğer hayatta hizmetkârı olacağına inanarak resmettiği bilinmektedir. Hatta çoğu zaman ölenin başarılı olduğu av sahnesi, öldürdüğü hayvanlar ya da arkasından kurban edilen hayvanların da resmedildiği olmuştur. Hükümdar mezar taşlarında görülen cömertliği temsil eden horoz ve yol gösterici

kabul edilen güvercin gibi hayvanlar bazen Hacı Bektaş gibi manevi hükümdarların da mezarlarında da görülmektedir.⁶⁰⁹

Dönemin Osmanlı belgelerinden bölgeye ait nüfus sayım defterleri incelendiğinde diğer gayrimüslimlerden “Gebr” veya “Kafir” diye bahsedilirken Bogomiller kendilerine verdikleri isim olan “Kristyan” olarak yer almışlardır. Bölgeye ait ilk tahrir defteri Fatih Sultan Mehmet emriyle 1468 yılında hazırlanmaya başlamış ve 1469 yılında tamamlanmıştır.⁶¹⁰

Bogomiller, Hristiyanlık ile zıtlaşan görüşlerinden dolayı İslamiyet’i kabul etmişlerdir. Osmanlının bölgeyi fethinden önce gelen derviş zümresinin kurdukları tekke ve zaviyeler onları Bogomiller ile aynı paydada buluşturmuştur. Bogomillik Balkanlarda İslamiyet’in kabul edilmesi ile Bektaşilik olarak şekil değiştirerek varlığını devam ettirmiştir.

Orta Çağ’da Balkanlarda ortaya çıkıp kısa sürede geniş bir coğrafyaya yayılmış Bogomilizm, dinî, sosyal ve felsefik açıdan Avrupa’yı etkileyen toplumsal ve dinsel bir hareket olmuştur. Osmanlı Devleti’nin bölgeye gelmesiyle mensuplarının çoğunun İslam’ı seçmesi nedeniyle gücünü yavaş yavaş kaybederek varlığını bir müddet daha devam ettirmiş ve nihayet tarih sahnesinden silinmiştir.

⁶⁰⁹ Emel Esin, “Sin (Bosna Hersekte Bogomillere Atfedilen XIII. ve XVI. AsırlardanLahdler ile Anadoludaki XII veXIV Yüzyıllardan Müsahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları arasında Bir Mukayese”, Orjantalni İnstitut u Sarejevu (1980), s.116.

⁶¹⁰ M. Tayyip Okiç, “Neşredilmiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları (Bogomiller)”, çev.Salih Akdemir-Recep Duran, *İslami Araştırmalar*, C.6, S.4, s.238

III. BÖLÜM

TUNA BULGARLARINDA KÜLTÜR

Erken dönem Türk devletlerinde yazılı kayıt tutma geleneğinin yeterince gelişmemiş olması, bu toplumlar hakkında doğrudan kendileri ile ilgili bilgi edinmeyi yetersiz kılmaktadır. Bu nedenle, söz konusu devletler ve topluluklar hakkındaki bilgiler çoğunlukla komşu oldukları veya siyasî ilişkide bulundukları devletlerin yazılı kaynaklarından öğrenilmektedir. Dönemi ve coğrafi konumu itibarıyla Doğu Avrupa tarihinde önemli bir yere sahip olan Tuna Bulgarları için de aynı durum söz konusudur.

Tuna Bulgarlarına ait yazılı kaynakların sınırlı olması, onların kültürel yapısını ve toplumsal örgütlenmesini anlamayı zorlaştırmaktadır. Ancak arkeolojik buluntular, mimari kalıntılar ve yabancı kaynaklar bu toplumun maddi ve manevi kültürü hakkında önemli ipuçları sunmaktadır. Tuna Bulgarları, her ne kadar yazılı eser bakımından zengin bir miras bırakmamış olsalar da mimari alanda dikkate değer eserler ortaya koymuşlardır. Devletin gücünün doruğa ulaştığı dönemde, özellikle Pliska, Preslav ve Madara gibi merkezlerde, Türk mimari geleneğinin etkilerini yansıtan saraylar, tapınaklar, anıtlar, köprüler ve yollar inşa edilmiştir. Bu eserlerin büyük bir bölümü IX. yüzyıla, özellikle de Omurtag Han dönemine tarihlendirilmektedir. Ne var ki, zamanın ve doğal etkenlerin yıkıcı etkisi sonucunda bu yapıtların yalnızca çok az bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Bununla birlikte, arkeolojik kazılar ve Bizans kaynakları, Tuna Bulgar mimarisinin Türk bozkır kültürünün izlerini hem de Bizans sanatının etkilerini bir arada bünyesinde barındırdığını göstermektedir.

Yeryüzündeki diller, gramer ve sözcük yapıları bakımından çeşitli dil ailelerine ayrılmaktadır. Bu bağlamda Hint-Avrupa, Kafkas, Slav, Çin-Tibet ve Ural-Altay dilleri başlıca dil aileleri arasında sayılmaktadır. Ural-Altay dil ailesi, geleneksel

sınıflandırmalarda Ural ve Altay dilleri olmak üzere iki ana gruba ayrılmaktadır.⁶¹¹ Bu sınıflandırma çerçevesinde Bulgar Türkçesi, Altay grubuna mensup Türk dilleri içerisinde yer almaktadır. Tuna Bulgarlarının dili, zaman içerisinde Slav nüfusla etkileşim sonucu önemli ölçüde değişime uğramış olmasına rağmen erken dönemde kullanılan dil yapısı, Türk dilleri ailesine ait karakteristik özellikler taşımaktadır.

Bilinen Türk dil tarihi, Kül Tigin ve Bilge Kağan Yazıtları ile başlatılmaktadır. Orta Moğolistan'daki Orhon Nehri'nin yakınlarında bulunmasından dolayı Orhon Yazıtları adıyla da anılan bu yazıtlar, yalnızca Türk tarihinin değil, aynı zamanda dünya kültür mirasının da en eski yazılı belgeleri arasındadır. XIX. yüzyıldan itibaren bilim dünyasının dikkatini çeken bu metinler, Transilvanya'dan Doğu Avrupa'ya, Kafkasya'dan Altay-Sayan Dağları'na, Hazar Denizi ile Baykal Gölü arasındaki Orta Asya ve Sibirya bozkırlarına kadar uzanan geniş bir coğrafyada hüküm süren Türk boylarının ortak yazı dili haline gelmiştir. Runik işaretli yazıtların en yoğun biçimde görüldüğü bölgeler arasında Orhon, Yenisey, Talas, Doğu Türkistan, Tuna ve İtil Havzaları, Sekel, Kafkasya ve Macaristan toprakları yer almaktadır.⁶¹² Bu durum, Türk runik yazısının yalnızca Orta Asya'da değil, aynı zamanda Avrupa'nın doğusuna kadar uzanan geniş bir etki ve kullanım alanı olduğunu göstermektedir. Tuna Bulgarları da bu kültürel mirasın Avrupa'daki temsilcilerinden biri olarak, Türk yazı geleneğinin batıya taşınmasında önemli bir rol oynamışlardır.

Türk yazı geleneği, Uygurlar döneminden itibaren önemli bir değişim sürecine girmiştir. Farklı dinlerin kabulüyle birlikte, Türk topluluklarının inanç sistemleri, alfabe tercihleri ve yazı dili biçimleri farklılaşmaya başlamıştır. Özellikle yerleşik hayata geçen Türk boylarının komşu medeniyetlerle kurdukları temaslar sonucunda, dil ve yazı üzerindeki etkileşim giderek artmıştır. Bu süreç, Türk dilinin sadece iletişim aracı olarak değil, aynı zamanda kültürel kimliğin de taşıyıcısı haline dönüşmesine katkı sağlamıştır. Göçlerle farklı coğrafyalara dağılan Türk toplulukları, yerel unsurlarla etkileşime girerek çeşitli lehçelerin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Buna rağmen, Türk dili dünya dilleri arasında en geniş coğrafi yayılıma sahip dillerden biri

⁶¹¹ Hasan Eren, "Milli Kültür Unsuru Olarak Türk Dili", *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler*, (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990), s.4.

⁶¹² İsmail Doğan, *Kafkasya'daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, (TDK, 2008), s.1.

olma özelliğini korumuştur. Bu geniş yayılım, dilin ses sistemi, söz varlığı ve gramer yapısında belirli farklılıkların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Ancak bu farklılıklar, Türk dilinin öz yapısını değiştirmemiştir. Buna rağmen, özellikle 1918 Bolşevik Devrimi sonrasında Sovyet türkologları tarafından yürütülen dil politikaları, Türk lehçelerini birbirinden bağımsız “diller” olarak sınıflandırma eğilimini doğurmuştur.⁶¹³ Bu yaklaşım, siyasî hedeflere dayanan bir tutum olup, aynı ana dilden türemiş olan lehçe farklılıklarının ayrı diller olarak değerlendirilmesi bilimsel olarak doğru değildir.

Türk dili, dünya dilleri arasında en geniş coğrafi yayılıma sahip dillerden biridir. Bu durum, tarih boyunca farklı bölgelerde yaşayan Türk boylarının ses, söz varlığı ve gramer bakımından bazı farklılıklar göstermesine neden olmuştur. Ancak bütün bu lehçelerin temelde tek bir öz Türkçeye dayandığı görülmektedir.

Bugün Türk dili araştırmaları gösteriyor ki Türk dili ve lehçeleri “z”li ve “r”li diye tabir edilen ortak Türkçeye girmektedir. Tuna Bulgarlarından günümüze sınırlı dil malzemesi kalmış olsa da araştırmalar, Tuna Bulgarlarının, “r” dili olarak tanımlanmış, Batı Türkçesini kullandıklarını göstermektedir.⁶¹⁴

Batı Türkçesi denilmekte olan Bulgar Türkçesi ile Doğu Türkçesini ayıran özellikleri karşılaştırdığımızda;⁶¹⁵

⁶¹³ 18.ve 19.yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nin gücünün zayıflamasıyla Çarlık Rusya’sı Türkistan coğrafyasındaki bütün Türk topluluklarına büyük yıkım ve kayıplar yaşatarak işgal etmiş ve buralara Rus nüfus yerleştirmiştir. Sonraki süreçte önce 1905, sonra 1917 Bolşevik Devrimi ile yürütülen “Rusya halklarına özgürlük” politikaları adı altında tek millet ve tek dilden onlarca millet ve devlet ortaya çıkarmışlardır. Ahmet Buran, “Sovyetler Birliği ve Resressiya”, *Türk Dünyasında Resressiya*, ed. İbrahim Dilek, (Ankara 2023), s.11-13.

⁶¹⁴ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.11.

⁶¹⁵ Omeljan Pritsak, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri”, *Türkler*, C.2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), s.509.

Bulgar Türkçesi	Doğu Türkçesi
“R”leşme	“Z”leşme
“L”leşme	“Ş”leşme
tia>ça>çu	ta-
d- (Dilom)	y- (Yılan)
şi-(Şegor)	si- (Sığır)
-m (diloM)	n- (yılaN)
va->va (Var)	ö- (Öz)

Bu karşılaşmadan anlaşılacağı üzere “z” sesini “r”; “ş” sesini “l” sesi karşılanmaktadır. Bulgarlar dil ve edebiyat bakımından komşu kavimler başta olmak üzere bazı Fin-Ugor kavimlerine de tesir etmişlerdir. Günümüzde bu dil grubunun tek temsilcisi Çuvaşçadır. Kaşgarlı Mahmud, *Divânü Lügati't-Türk*'te Türk lehçeleri arasında Bulgarca'yı da saymaktadır.⁶¹⁶ Kaşgarlı'ya göre Türk boyları arasında farklı söyleyiş biçimleri bulunmakla birlikte, bunların tamamı tek bir öz Türkçenin varyantlarıdır.⁶¹⁷

Tuna Bulgarlarının resmî yazışmalarda Grek alfabesini kullandıkları bilinmektedir. Özellikle diplomatik belgelerde, antlaşma metinlerinde ve devlet kayıtlarında Grek harfleriyle yazılmış metinler olduğu gibi az da olsa Bulgarca yazılmış metinler de bulunmaktadır. Günlük olayların kayıt altına alınması için de aynı alfabenin kullanıldığı görülmektedir. Günümüze ulaşan Tuna Bulgar yazıtlarının önemli bir bölümü, Grek alfabesiyle yazılmış kısa metinlerden oluşmaktadır. Bunlar arasında; antlaşma metinleri, önemli olaylar yanında ölen kişinin ardından dikilmiş anıtlar da bulunmaktadır.⁶¹⁸ Bunlardan birisi Dinyeper diğeri Tuna'da boğularak ölmüş olan asker için dikilmiştir.⁶¹⁹ Bu durum, Tuna Bulgarlarının yazı kültüründe hem Türk

⁶¹⁶ DLT, C. I, s.30

⁶¹⁷ Abdülkadir İnan, “Türk Yazı Dili Tarihinden Notlar”, Makaleler ve İncelemeler, C.2, (Ankara: TTK, 1999), s.191.

⁶¹⁸ Çatalar Yazıtı'nı yazan Omurtag himayesindeki askerin Dinyeper Nehrinde boğulmuş olduğu kaynaklarda geçmektedir. Curta, *Southeastern Europe*, s.156

⁶¹⁹ Bury, *A History of the Eastern* s.335.

sözlü geleneğinin hem de Bizans diplomatik etkisinin bir arada var olduğunu göstermektedir.

Tuna Bulgarları yalnızca dinî ve sosyal hayat bakımından değil, dil tarihi açısından da Türk kültürünün gelişiminde de önemli bir yere sahiptir. Bölgedeki Türk dili geleneği, Avrupa Hunları döneminde temellenmiş; ardından Avar ve Bulgar dilleriyle birleşerek özgün bir biçim kazanmıştır. Bu süreklilik, Orta Asya'dan Avrupa içlerine taşınan Türk dilinin tarihsel evrimini izlemek bakımından son derece değerlidir.

Tuna Bulgarlarından günümüze hem kendi tarihlerini hem de dönemin Avrupa tarihini aydınlatan çok sayıda yazılı ve arkeolojik eser ulaşmıştır. Bunların arasında, VII. ve IX. yüzyıllara tarihlendirilen Türk yazıtları, özel bir öneme sahiptir. Bu yazıtlar, genellikle devlet adamlarının onuruna dikilen anıtlar olup, Türk devlet geleneğinde yer alan “devlet büyüğü adına yazıt dikme” anlayışının Balkanlar'daki devamı niteliğindedir. Bunlardan yalnızca Preslav ve Çatalar yazıtlarının dili Tuna Bulgarcasıdır. Bizans Grekçesine hâkim olan yazıcılar tarafından yazılan yazıtlar dilsel karışıklıkların ve ses uyumsuzluklarının oluşmasına da yol açmıştır. Grek harfleriyle Tuna Bulgarcasının ses sisteminin tam olarak yansıtılamaması, bu yazıtlardaki bazı dil özelliklerinin tespitini güçleştirmiştir.⁶²⁰

Yazıtlardan bazılarının başında “†” işareti bulunmaktadır.⁶²¹ Bu nedenle yazıtların ilk bulunduğu zamanlarda Bizans'a ait olduğu düşünülmüşse de içeriği incelendiğinde Türk kültürüne ait izler tespit edilince Tuna Bulgarlarına ait olduğu kesinleşmiştir. Bizans imparatorlarının resmî belgelerinde ve yazışmalarda kullandığı “†” sembolü kullanarak Bulgar hükümdarlarının Bizans İmparatorluğu'nun kraliyet rütbesinde eşitliğini ifade etmişlerdir.⁶²²

Her ne kadar günümüze ulaşan yazıt sayısı oldukça sınırlı olsa da Tuna Bulgarlarının özgün kültürel mirasını temsil etmeleri bakımından son derece önemlidir. Metinlerde yer alan az sayıda Türkçe kelime, kısa olmalarına rağmen Tuna Bulgar tarihi, dili ve kültürü hakkında kıymetli bilgiler sunmaktadır. Yalnızca dil tarihi bakımından değil,

⁶²⁰ Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, s.34-35.

⁶²¹ Ivan Duychev, *Izŭ Starata Bŭlgarska Knizhnina I. Knizhovni i İstoricheski Pametnitsi otŭ Pŭrvoto Bŭlgarsko Tsarstvo, Sofya 1943*, s.168.

⁶²² Besevliev, Pŭrvobŭlgarski Nadpisi, s.193.

aynı zamanda siyasî tarih açısından da önemli bir kaynak olan metinlerde; Batı kaynaklarında bulunmayan önemli kayıtlar da yer almamaktadır. Nitekim bazı yazıtlarda, Bizans İmparatorluğu ile yapılan antlaşmalara ilişkin kayıtların yer aldığı görülmektedir. Bu durum, Tuna Bulgar yazıtlarının birincil tarihî kaynak olarak taşıdığı değeri açıkça göstermektedir.

Tuna Bulgarlarından günümüze ulaşan yazıtların ne yazık ki hepsi tahribata uğramıştır. Büyük bir kısmı kırık olan yazıtlar silik ya da okunamaz durumdadır. Buna rağmen, üzerlerinde yapılan epigrafik ve filolojik çalışmalar, Türk dilinin Avrupa'daki tarihi varlığına dair önemli bulgular ortaya koyduğunu göstermektedir.

Tuna Bulgarlarına ait yazı ve dil unsurlarına ilişkin veriler yalnızca yazıtlar ile sınırlı değildir. Bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Moldova, Eflak ve Dobruca gibi yerleşim alanlarında da Türk runik yazısına ait işaretler de tespit edilmiştir. Bunlar arasında yapılan incelemeler sonucunda, Türk runik işaretlerinin yanı sıra, Türk sanatında sıkça görülen at, geyik, ejderha, kuş ve bitki motifleri, ayrıca X. yüzyıla tarihlendirilmiş olan Kiril harfleri ile Hristiyanlığa ait sembollerin birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. Slav ve Grek dil kalıntıları ile Türk runik yazısı içeren metinlerin bir arada olması bunların Tuna Bulgarlarına ait olduğunu göstermektedir.⁶²³ Bu işaretler, dönemin Balkan coğrafyasında Türk kültürü ile Hristiyanlık unsurlarının bir arada varlık gösterdiğini ve Tuna Bulgarlarının dilsel ve dinsel etkileşim sürecinde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Tuna Bulgar Devleti'nin Bizans hâkimiyetine girdiği döneme kadar olan süreç hem günlük hayat hem de siyasî ve idarî yapılanma açısından önemli arkeolojik verilerle aydınlatılabilmektedir. Bölgeden yapılan çalışmalarda elde edilen bulgular, Tuna Bulgarlarının Orta Çağ Avrupası'nda yüksek bir kültür seviyesine ulaştıklarını ve zengin bir medeniyet anlayışına sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Bu veriler, Tuna Bulgarlarının yerleşik hayat, şehircilik, zanaat ve sanat alanlarında da gelişmiş bir toplum yapısına sahip olduklarını göstermektedir. Arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan kaleler, yerleşim alanları, dini yapılar, süsleme unsurları ve yazıtlar; bu

⁶²³ Mehmet Ali Ekrem, "Romanya'da Keşfedilen Orhun Yazısı Örnekleri", *Balkanlarda Türk Kültürü*, (İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998), s.69-70.

topluluğun Türk kültür mirasını Balkan coğrafyasında başarıyla devam ettirdiğini kanıtlamaktadır.

Tuna Bulgarlarının maddi kültürüne ait bu bulgular, onların Türk kültürünün temel unsurlarını yerel Balkan unsurlarıyla birleştirdiklerini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Böylelikle Tuna Bulgar Devleti hem Türk dünyası hem de Orta Çağ Avrupa uygarlıkları arasında kültürel bir köprü vazifesi de görmüştür.

3.1. Bulgar Hakanlar Listesi

Tuna Bulgarlarının mirasından günümüze ulaşan yazılı belgeler arasında en eski tarihli olan eser “Bulgar Hakanlar Listesi” olarak bilinen metindir. Bu liste, devletin kuruluşundan itibaren hükümdarların isimlerini ve saltanat sürelerini göstermesi bakımından, Tuna Bulgar Devleti tarihine dair ilk sistematik kayıt özelliğini taşımaktadır. Eserin nerede, ne zaman ve nasıl yazıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte, Tuna Bulgarlarına ait diğer yazıtların taş üzerine işlenmiş olması, bu listenin de taş zemin üzerine kaydedilmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Türk devlet geleneğinde hükümdar adlarının, seferlerinin ve önemli olayların taş üzerine kazınması geleneği dikkate alındığında, Hakanlar Listesi’nin bu kültürel sürekliliğin bir örneği olduğu düşünülebilir.

İki bölümden oluştuğu anlaşılan listenin ilk kısmında, Tuna Bulgarlarının henüz Tuna Nehri’nin diğer tarafında bulundukları dönemde hüküm süren hanların isimleri yer almaktadır. Bu yönüyle eser, yalnızca Tuna Bulgar Devleti’nin siyasî tarihine değil, aynı zamanda Balkanlara geçiş öncesi dönemlerine dair bilgi veren tek yerli kaynak niteliğindedir. Listede yer alan son kayıt olarak hükümdar Oumor (Umor) adı geçmektedir. Bu durum, yazıtın Oumor Han döneminde kaleme alınmış olabileceğini ya da daha sonraki dönemlerin kısmî tahribata uğraması sonucu eksik kaldığını düşündürmektedir. Mevcut haliyle dahi Hakanlar Listesi, Tuna Bulgar Devleti’nin hükümdarlarını kronolojik olarak sunan tek kaynak durumundadır.

Hakanlar Listesi’nin dili Türkçe olmasına rağmen Bizans Grek alfabesi ile yazılmıştır. Mevcut araştırmalar, metnin IX–X. yüzyıllarda kilise Slavcasına çevrilmiş olabileceğini göstermektedir. Listenin el yazması, Elliniskiy Letopiset koleksiyonunda

yer alan belgeler arasında keşfedilmiş ve 1866 yılında Andrey N. Papov tarafından ilk kez yayımlanmıştır. Listenin bugün üç nüshası bulunmaktadır: Uvarov, Pogodin ve Moskova⁶²⁴. Es eskisi Uvarov olan nüshalardan biri XV. yüzyıl, diğeri ise XVI. yüzyıla ait nüshalardan ikisi Moskova Tarih Müzesi’nde yer alırken üçüncü nüsha St. Petersburg Halk Kitaplığı’nda yer almaktadır.⁶²⁵

Yayımlanmasının ardından, türkologlar ve tarihçiler eser üzerinde kapsamlı çalışmalar yürütmeye başlamışlardır. Yapılan araştırmalar ve karşılaştırmalı incelemeler sonucunda, Tuna Bulgar hükümdarlarının hâkimiyet süreleri konusunda farklı yorumlar ve görüşler ortaya çıkmıştır. Yorumlamalar farklı da olsa; liste değerini ve tarihi önemini korumaktadır.

Tuna Bulgar Devleti Hakanlar Listesi⁶²⁶

Avitohol: 300 yıl yaşadı; kabilesi Doulo ve yılı dilom tvirem

İrnik: 150 yıl yaşadı; kabilesi Doulo ve yılı dilom tvirem

Gostun: Naip olarak 2 yıl, kabilesi Ermi ve yılı doh’s tvirem

Kourt: 60 yıl, kabilesi Doulo ve yılı şegor veçem

Bezmer: 3 yıl; kabilesi Doulo ve yılı şegor veçem

İsperih: 60 ve 1 yıl; kabilesi Doulo ve yılı vereni alem

Tervel: 20 ve 1 yıl; kabilesi Doulo ve yılı dvan çitem

Tvirem: 20 ve 8 yıl; kabilesi Doulo ve yılı dvan şehtem

Sevar: 15 yıl, kabilesi Doulo ve yılı toh altom

⁶²⁴Ivan Duychev, *Izŭ Starata Bŭlgarska Knizhnina I. Knizhovni i Īstoricheski Pametnitsi otŭ Pŭrvoto Bŭlgarsko Tsarstvo*, s.263, Orçun Ünal, “Bulgar Hanları Listesi’nin Söz Varlığına Dair Bazı Düşünceler”, *Uluslararası Türkçe Tarihi Metin Araştırmaları Sempozyumu* (Metin Yayımları, Kataloqlama, Dijitalleştirme) Bildirileri, (Almatı 2019), s.1.

⁶²⁵Omeljak Pritsak, *Die Bulgarische Fürstenliste und Die Sprache Der Protobulgaren*, (1955), s.13

⁶²⁶Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, s.12-13.

Kormisoş: 17 yıl, kabilesi Vokil ve yılı şegor tvirim

Savineh: 7 yıl; kabilesi Oukil ve yılı şegor alem

Telets: 3 yıl; kabilesi Ougain ve yılı somor altem

Oumor:40 gün; kabilesi Oukil ve yılı dilom toutom

Listede Tuna Bulgar hükümdarların hâkimiyet yılı ve süreleri belirtilirken Türklerin on iki hayvanlı Türk takvimi esas alındığı görülmektedir. Tuna Bulgarları, Türkler arasında kullanılan on iki yıllık döngüden oluşan takvimi Doğu Avrupa'ya taşıyarak kullanmışlardır. Yıllara on iki hayvan isminin verildiği bu takvimde Tuna Bulgarcası olarak verilen isimler; dilom (yılan; 12 yıllık dönemin altıncı yılıdır), doh's (domuz; 12 yıllık dönemin 12. yılıdır), şegor/sigor (sığır; 12 yıllık dönemin 2. yılıdır), vereni⁶²⁷ (ejder; 12 yıllık dönemin 3.yılı), tekou (teke; 12 yıllık dönemin 8.yılı), dvan⁶²⁸(at), toh (tavuk; 12 yıllık dönemin 10.yılı) ve samor (sıçan) ye karşılık gelmektedir. Takvim on iki yıl hesabına dayanmaktadır, ayların ismi yoktur. Ayların adları ise yılların yanında sayı olarak bildirilmiştir. Veçem (üçüncü), toutom (dördüncü), altem (altıncı), çitem (yedinci), şehtem(sekizinci), tvirem (dokuzuncu), alem (on birinci), yethi(beşinci).⁶²⁹ Listede ayları “-m” son eki almış sıra sayıları ile verilmiştir.⁶³⁰ “em/am” eki Çuvaşçada da bulunmaktadır ve “alem” kelimesi Çuvaşça birinci demektir. Çatalar yazıtında de “elem” şeklinde geçmektedir.⁶³¹ Ayrıca Rahip Tudor Doksov'un Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine 907 yılında eklediği “Boris yeth behti yılında Hristiyanlığı kabul etti” notunda “it yılının beşinci ayı” ifadesi görülmektedir.⁶³²

Devletin kurucusu İsparih'ten önceki hanlar; listede, “*Tuna'nın ötesinde 515 yıl boyunca kazıtılmış saçlarla hüküm sürdüler. Ve ondan sonra Tuna'nın bu tarafında*

⁶²⁷ Kelimenin anlamı için J.J.Mikkola “kaplan”, O.Pritsak “kurt”, Talat Tekin ve Bazin “ejderha” değerlendirmesi yapmıştır. Biz de çalışmamızda bu yoruma yer verdik. Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.15-16.

⁶²⁸ J.J. Mikkola ve Pritsak “tavşan”, Tekin ve Bazin “at”olarak okumuştur. Tekin,, s.18

⁶²⁹ Tekin, s.13.

⁶³⁰ Agop Dilaçar, “Batı Türkçesi”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, *Belleten*, C1, (1953), s.83.

⁶³¹ Osman Turan, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, (Ötüken, 2004), s.60.

⁶³² Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, s.20, Emine Yılmaz, “Doğu Avrupa’da Türk Dilinin İzleri”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, (İstanbul 2007), s.182.

İsperih geldi”⁶³³ ifadesiyle açıklanmaktadır. Listenin ilk hükümdarı olarak verilen “Avitohol”un kimliği üzerinde tarihçiler arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı değerlendirmeler Attila olabileceği ihtimali üzerinde dururken bazıları daha da eskiye tarihlendirmektedir. Listede verilen hâkimiyet süresine bakıldığında Attila’nın hâkimiyet yılı ve süresi ile örtüşmediğinden listedeki tarihlendirmenin başka bir hesaplama yöntemi ile yapıldığını düşündürmektedir. Listede Avitohol için verilen hâkimiyet süresi ve yılı değerlendirildiğinde, söz konusu tarihlendirmenin Asya Hun Devleti’nin yıkılmasının ardından göç eden boylarla uyum sağlayabileceği görülmektedir. Bu da Avitohol’un, Tuna Bulgar Devleti’ni oluşturan boyun Orta Asya’da bulunduğu esnada başında bulunan idareci yahut bu göç hareketinde öncülük eden kimse olma fikrini kuvvetlendirmektedir. Verilen 300 yıllık hâkimiyet süresi Hunların batıya göçe başladıkları tarih olan 153-154 yılı ile Attila’nın ölüm tarihi olan 453 yılı arasındaki döneme denk geldiği görülmektedir. Bu değerlendirme ile Bulgar boyunun Orta Asya ile soy birliği de ortaya konmaktadır. Kaynaklar Bulgar boyunu oluşturan Ogurların, Doğu Avrupa coğrafyasına göç etmeden önce Modu döneminde Asya Hun Devleti’ne tâbi olduklarını göstermektedir.⁶³⁴

İkinci sıradaki “İrnik” Attila’nın en küçük oğludur. Attila’nın kurduğu devlet ölümünün üzerine dağılınca bağlı boylardan bir kısmının oğlu İrnik idaresinde birleştiği bilinmektedir. Bulgarların da bu boylar arasında yer almıştır. Ancak İrnek için verilen hâkimiyet süresi incelendiğinde bu sürenin çok fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca 300 ve 150’nin ikisinin de dilom tvirem yılı olarak verilmesi de düşündürücüdür. Kaynaklarda bu konu hakkında açıklayıcı bilgiler bulunmadığından kesin bir yargıya varmak mümkün değildir.

Gostun listede vali olarak verilmiştir ve Ermi soyundan olduğu görülmektedir.⁶³⁵ Kaynaklarda kim olduğu ile ilgili ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Türk töresine göre hükümdar soyundan başa geçecek kimse kalmadığı durumlarda başka soydan

⁶³³Veselin Besevliev, *Die Protobugarische Periode Der Bulgarischen Geschichte*, (Amsterdam 1980), s.488, Evgenia Komatarova-Balinova, “Steppe Empires Without Emperors Avars, Bulgars and Khazars” *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 500-1300*, ed. Florin Curta,(2021), s.136.

⁶³⁴Ahmetbeyoğlu, “Bulgarların Oluşumu”, s. 3.

⁶³⁵ Kiril Petkov, *The Voices of Medieval Bulgaria Seventh-Fifteenth Century The Records of a Bygone Culture*, (Boston 2008), s.4.

hükümdar seçildiği bilindiği için geçici olarak görev yapmış olma ihtimali söz konusu olabilir. Listede İrneke'ten sonra gelmesi ve vali, naip, yönetici olarak belirtilmesinden dolayı Avar Kağanı idaresinde oldukları dönemde boyun başında bulunan liderleri olduğu yorumu da açıktır.

Listede verilen "Kurt"un Büyük Bulgar Devleti hükümdarı Kubrat'ı ifade ettiği düşünülmektedir.⁶³⁶ Kaynaklarda adına Koubrat, Kovrat, Kouratos biçimleriyle rastladığımız Kubrat'ın⁶³⁷ VI. yüzyılın başında Bulgarları, Avar hâkimiyetinden kurtararak büyük bir devlet kurduğu bilinmektedir. Dolayısıyla listede verilen tarihlendirme ve sıralama onun hâkimiyet dönemine uymaktadır. Ancak halefi gözüken Bezmer'in de kim olabileceği hakkında kaynaklarda açıklayıcı bir bilgi bulunmamaktadır. Yaygın görüş, Bezmer'in Kubrat'ın oğullarından biri olabileceği yönündedir. Ancak Büyük Bulgar Devleti hakkında bilgi veren kaynaklarda yer alan Kubrat'ın oğulları arasında ismi geçmemektedir. Kubrat'ın ölümünden sonra büyük oğlu Batbayan'ın Bulgarların başına geçtiğini bilinmektedir. Bezmer'in adının Bizans kaynaklarında farklı olarak "Bayan" şeklinde geçmiş olabileceği gibi Kubrat'ın kaynaklarda ismi geçmeyen oğlu olma ihtimali de bulunmaktadır. Diğer taraftan Kubrat'ın ölümünün ardından oğulları arasında çıkan mücadeleler tarihi kaynaklardan takip edilebildiği için bu kargaşa döneminde geçici olarak idarecilik yapmış farklı bir hanedan üyesi olma ihtimali de bulunmaktadır. Bu konuda kesin bir yargıda bulunmamız güç gözükmektedir.

Listenin ikinci bölümünün Tuna Bulgar Devleti kurucusu İspereh'in ismi ile başladığı görülmektedir. İspereh, Esperih ya da Bizans kaynaklarının bize aktardığı şekliyle Asparuh isminin aslı ve anlamı ile ilgili farklı yorumlar bulunmaktadır. Listede, İspereh'in ardından tarihi kayıtların bize aktardığı kronolojik sıraya uygun olarak sırasıyla başa geçen Tuna Bulgar hükümdarları listesi verilmiştir. Bu sıralamada, Tervel'den sonra idareye geçmiş olan hükümdar Tvirem'in hâkimiyet yılı 28 yıl olarak verilmektedir. Ancak tarihî kaynaklar ve dönemin siyasî yapısı dikkate alındığında, Tervel sonrası duraklama evresinde hükümdar değişimlerinin daha kısa sürelerle

⁶³⁶ Besevliev, *Pürvobülgari Istoriya*, s.65.

⁶³⁷ Üren, "Büyük Bulgar Devleti", s.265.

gerçekleştiği ve Tvirem'in listede belirtilen süre kadar uzun süre iktidarda kalmadığı anlaşılmaktadır.

Hakanlar Listesi'nde adı geçen son Tuna Bulgar hanı Oumor ile ilgili tarihî kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Listedeki Oumor'un kısa süreli bir hükümdarlık gerçekleştirdiği belirtilmekle birlikte, onun sonrasındaki hükümdarların neden listede yer almadığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu durum, listenin Oumor döneminde kaleme alınmış olabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan, listenin devamını içeren başka bir nüshanın henüz günümüze ulaşmamış olma ihtimali de göz ardı edilemez. Listedeki tarafımızca göze çarpan bir başka özellik ise Gostun'u naip olarak geçici hükümdar kabul ettiğimizde listenin on iki hükümdar ismini içermesidir. Bu durum, listenin on iki dönemlik bir döngüyü veya sembolik bir yapıyı ifade etmek amacıyla hazırlanmış olabileceğini düşündürmektedir. Böylece Hakanlar Listesi, yalnızca bir kronolojik kayıt olmanın ötesinde, Tuna Bulgar devlet geleneğinin düzen ve sembolizmine dair önemli ipuçları sunmaktadır.

Listedeki önemli bilgilerden birisi de hükümdarların soy bilgisidir. Hâkimiyet sürelerinin yanında ait oldukları ailelerinin isminin yazıldığı görülmektedir. Türk devlet geleneğinde hükümdarın Gök Tengri'nin kut verdiği boydan seçildiği bilinmektedir. Bu sebeple başa geçen hükümdarın mensup olduğu boy her zaman önemli olmuştur. Listedeki “*Dulo*” ailesinin kut almış hükümdar ailesi olduğu tarihi kayıtlardan bilinmektedir. Bulgar hükümdar ailesi Dulo Modu'dan itibaren Hun chanyulerini yetiştiren *Dugu* boyudur. Çin kaynaklarında, “*Kuzey barbarları kabilelere ayrıldılar. Çin sınırında ayrı ayrı teşkilatlanmış on dokuz kabile oturmaktadır. Bunlar arasında T'u-ko kabilesi asil ve yüksek olduğu için Chan-yu ünvanı alıyor ve diğerlerine hükmediyordu*”⁶³⁸ bilgisi verilmektedir.

Ancak listede görüldüğü üzere Tuna Bulgar Devleti'nde Dulo ailesinin dışında farklı ailelerden gelen hükümdarlar da görev almışlardır. Ermi, Vokil ve Ugain ailelerinden de hükümdarların başa geçtikleri görülmektedir. Türk devlet geleneğinde hükümdar ailesinin devamlılığı esastır. Tuna Bulgar Devleti'ne bu duruma etkili olan hususun ne

⁶³⁸ Baykuzu, *Asya Hun İmparatorluğu*, s.184; Pulat Otkan, Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), s.43 Mustafa Köymen, “Hsiung-Nuların Tuku (T'u-ko) Kabilesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3(1), s.52.

olduğuna dair ayrıntılı bir kayıt bulunmamaktadır. Tarihi örneklerden, başa geçebilecek bir hükümdarın bulunmadığı veya gerekli vasıflara sahip bir kişinin mevcut olmadığı durumlarda, başka ailelerden geçici hükümdar seçilmesi mümkün olabildiğı bilinmektedir. Türk devlet geleneğinde böyle bir kararın ancak kurultay onayı ile gerçekleşmesi mümkün olmaktadır. Hakanlar Listesi’nde bu tür bir durumun yaşandığına dair doğrudan bilgi yer almamakla birlikte, farklı ailelerden başa geçen hükümdarların kısa süreli hâkimiyetleri, bu yorumu desteklemektedir. İlk fırsatta yeniden “*Dulo*” ailesinin başa geçtiğı görülmektedir. Görünen o ki hükümdar ailelerine bakıldığında “*Dulo*” ailesinden başa geçen hükümdarlar dönemi devletin en parlak dönemi olmuştur. Bu durum, Türk geleneğinde hükümdar ailesinin kutsal ve meşru rolü anlayışını doğrular niteliktedir.

Tarihin erken dönemlerinden itibaren, insanlık günlük yaşamını ayın, güneşin ve yıldızların hareketlerine göre düzenlediğı takvimlere bağılı olarak şekillendirmiştir. Bu takvimler, her toplumun coğrafi ve iklimsel koşullarına göre farklılık göstermektedir. Konargöçer Türkler için de gökyüzü ve göksel hareketler, günlük yaşamın düzenlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Gökyüzünü gözlemleyerek yaşamlarını planlama yeteneğı, Türk toplumlarının doğadaki döngüleri anlaması ve buna göre hareket etmesi açısından dikkat çekici olmuştur. Doğada her şeyin belirli bir zaman döngüsü içinde olduğunu keşfeden insanoğlunun zaman birimi olarak önce “gün”ü ölçebildiğı düşünülmektedir. “Hafta” kavramı çok sonra ortaya çıkmıştır.⁶³⁹ Türklerde gün ifade etmek için “kün”, geceyi ifade etmek için “tün” kelimeleri kullanılmıştır.⁶⁴⁰ Hafta kavramının ise Türk toplumunda daha geç dönemlerde kullanıldığı görülmektedir. Hafta kelimesi Uygurlarda “yetti pagada”, Tuva Türklerinde “çedi hunuk”, Karaçay Balkar Türklerinde “ıyık” gibi Türkçe olarak adlandırılmıştır.⁶⁴¹ Türk toplumlarında haftanın günlerinin isimlendirilmesi İslamiyet’ten sonra girmiştir. *Divanı Lügati’t Türk* incelendiğinde Türklerin henüz o dönemde dahi günlerine özel isim vermedikleri görülmektedir. İslamiyet’in kabulünden sonra kültürel bir alışkanlık

⁶³⁹Erdal Şahin, “Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde “Hafta” Kavramının Adlandırılması”, *Takvim Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Burcu Yanıklar, (Kitabevi,2017), s.5.

⁶⁴⁰ Tünlü künlü /geceli gündüzlü; On tünke/on günde, Tekin, Orhon Yazıtları, s.88.

⁶⁴¹ Şahin, “Tarihî ve Çağdaş Türk, s.15

olarak benimsenmiştir. İslamiyet'in kabulü ile Türklerin Farsça olan "hafta" kelimesini kullanmaya başlamaları bunun göstergesidir.

Altay Türkleri, zamanı güneş ve aya göre belirlemişlerdir. Altay takvimlerinde yirmi dört saatlik gün, dört bölüme ayrılmıştır: tan (sabah), tüş (gündüz), inir (akşam), tün (gece). Tuvaca sabah ertlen, Hakasça irtlen, Yakutça ise sarsıardı olarak adlandırılmıştır. ⁶⁴² Türkler için çadır, zaman zaman bir pusula ve saat işlevi görmüştür; günün zamanı, çadırın üzerine düşen güneş ışığının açısına göre belirlenmiştir. ⁶⁴³

Türklerin takvimi on iki yıl döngüsünden oluşmaktadır. Yılın başı baharın başlangıcı olan 21 Mart'tır. Yıl adlarının hayvan isimlerinden oluştuğu bu takvim Türk boyları arasında lehçelere göre ufak farklar gösterse de temelde aynı yapıdadır. Konargöçer Türk toplulukları arasında baharın gelişi, doğanın ve toprağın uyanışını yılın müjdecisi olarak kabul edilmektedir. Bize ulaşan en eski kayıtlara göre, Hunlardan itibaren bu önemli günü yeni yılın müjdecisi olarak kutlamışlardır. ⁶⁴⁴ Bununla birlikte, yıl başlangıcı bulundukları coğrafyaya göre farklılık göstermiştir. Örneğin, Sibirya'daki Yakut Türkleri tarafından kullanılan on iki hayvanlı Türk takvimi, baharın mayıs ayında başlaması nedeniyle yıl başlangıcını mayıs ayı olarak kabul etmektedir. ⁶⁴⁵ Çin kaynağı *Zhou Shu* Türklerin yıllarının değişimini ve zamanı yeşeren otlara göre belirlediklerini bildirmektedir. ⁶⁴⁶

Türk tarihinin temel kaynaklarından *Divan-ü Lügati't-Türk'te* Kaşgarlı Mahmud, on iki hayvanlı takvimden bahsederken Türklerin ayları bilmediğini ve ay adlarıyla tanışmalarının İslamiyet'in kabulüyle gerçekleştiğini; Türklerin dört mevsim veya üçer ay şeklinde yıl geçişini hesapladıklarını bildirmektedir. ⁶⁴⁷ "*Nevruzdan sonra*

⁶⁴² Esra Karabacak, "Sibirya Türk Dillerinde Zaman", *Sibirya Araştırmaları*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, (Simurg 1997), s.177.

⁶⁴³ Lvova ve İ.V.Oktyabrskaya, A.M. Sagalayev, M.S. Usmanova, *Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri, Kainat ve Zaman Nesneler Dünyası*, çev. Metin Ergun, (Kömen Yayınları, 2013), s.77., Grigori Samayev, "Altaylarda Takvim", *Sibirya Araştırmaları*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, (Simurg 1997), s.163.

⁶⁴⁴ Dursun Yıldırım, "Türklerin Yılbaşı/Özgürlük Günü Bayramı", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.4, (Güz 1997), s.4.

⁶⁴⁵ Meral Gölgeci, "Sibirya Şivelerinde Aylar", *Sibirya Araştırmaları*, ed. Emine Gürsoy Naskali, (Simurg 1997), s.150.

⁶⁴⁶ Lvova ve İ.V.Oktyabrskaya, A.M. Sagalayev, M.S. Usmanova, *Güney Sibirya Türklerinin*, s.54.

⁶⁴⁷ DLT, C.I, s. 344-347.

bahar başlangıcı için Oğlakay, ondan sonra Uluğ Oğlakay, Uluğay gibi... ”⁶⁴⁸ Tuna Bulgar yazıtlarında da ay isimleri yerine sayılarla ifade edilen bir sistem kullanıldığı görülmektedir. Bu durum, Tuna Bulgarlarının Orta Asya Türk takvim geleneğini Balkanlara taşımış olduğunu ve kendi coğrafi koşullarına uyarladıklarını göstermektedir. Bulgar Hakanlar Listesi başta olmak üzere Tuna Bulgar yazıtlarında yer almış olan ay isimleri şu şekildedir: Alem (birinci), veçem (üçüncü), tutom (dördüncü), behti (beşinci), altom (altıncı), ethem (sekizinci), tvirem (dokuzuncu), enialem (on birinci).

Kaşgarlı’nın eserinde on iki hayvanlı Türk takviminin ortaya çıkış öyküsüne de yer verilmiştir: ⁶⁴⁹

“Türk hakanlarından birisi kendisinden önce gerçekleşmiş olan bir savaşı öğrenmek istemiş, ancak savaşın yapıldığı yılda yanılmışlar; bunun üzerine hakan, toplanan kurultayda, biz bu tarihte nasıl yanıldıysak bizden sonra gelecek olanlar da yanılacaklardır; öyle ise, biz şimdi göğün on iki burcu ve on iki ay sayısınca her yıla birer ad koyalım; sağışlarımızı bu yılların geçmesiyle anlayalım, bu, aramızda unutulmaz bir andaç olarak kalsın” dedi. Hakanın bu önergesi ulusu tarafından onaylandı. Bunun üzerine hakan ava çıktı; yaban hayvanlarını Ilısu’ya sürmelerini emretti. Bu hayvanlardan on ikisi suyu geçer, her geçen hayvanın adı bir yıla ad olarak takılır. Bu hayvanlardan birincisi “sıçgan” (sıçan) imiş. İlk önce geçen bu hayvan olduğu için senenin başı bu adla anılmış ve “Sıçgan Yılı” denilmiş; bundan sonra sırasıyla geçen hayvanların adları yıllara verilmiş: “Ud, Pars, Tawışgan (Tavşan), Nek (timsah), Yılan, Yund (at), Koy (koyun), Biçin (maymun), Takagu (tavuk), İt (köpek), Tonguz (domuz).”

Çok iyi bir gök gözlemcisi olan Türklerin Jüpiter ve Satürn’ün güneş çevresinde dönme sürelerini on iki yıl olduğunu hesaplayarak hazırladıkları takvim döngüsünde her yıla bir ay adı verdikleri görülmektedir. ⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ Turan, *Oniki Hayvanlı Türk*, s.23.

⁶⁴⁹ DLT, CI, 1985, s. 345-347, İdris Güven Kaya, “İsmail Bin Abdullah’ın On İki Hayvanlı Türk Takvimi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/2 (Ankara 2012), s.16.

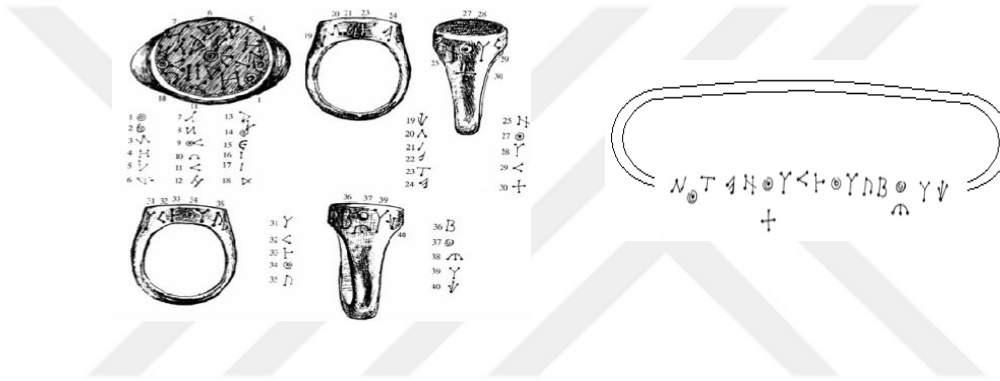
⁶⁵⁰ Samayev, “Altaylarda Takvim”, s.162.

Geniş coğrafi sahaya yayılmış olan Türk toplumlarında takvim kullanırken bazen birlikte yaşadıkları toplumun etkisine girmiş olsa da on iki yıllık takvimi kullanmaktan vazgeçmemişlerdir.

Divanı Lügari't Türk de geçen on iki hayvanlı Türk takvimindeki yıl isimleri:⁶⁵¹

Türkçe: 1.Sıçgan 2.Ud 3.Bars 4.Tavışgan 5.Lu 6.Yılan
7.Yond 8.Koy 9.Biçin 10.Taguk 11.İt 12.Tonguz

On iki yıllık takvim düzeni fare yılı ile başlamış, inek, kaplan, tavşan, ejder, yılan, at, koyun, maymun, tavuk ve domuz yılı ile devam etmiştir.⁶⁵²

Görsel 3.1. Runik İşaretli Yüzük⁶⁵³

Bulgar arkeolog İvan Venedikov 1996 yılında Şumen bölgesinde bulunmuş üzerinde runik işaretler olan bir yüzük hakkında çalışmasını yayınlamıştır. Yüzüğün üzerinde yuvarlak olarak anlamsız bulduğu bu işaretleri yatay olarak yan yana koyduğu zaman bu işaretlerin Tuna Bulgarlarında ayları sembolize ettiğini ve bu yüzüğün bir takvim gibi kullanıldığı şeklinde yorumlamıştır. Yuvarlak işaretin mevsim döngülerini gösterdiği; + şeklindeki işaretin güneşi, ters E işaretinin de ayı temsil ettiği düşünüülerek yaz ve kış mevsimlerini gösterebileceği şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁵⁴ 21

⁶⁵¹ DLT, CI, 1985, s. 345-347

⁶⁵² N.F. Katanov, *Türk Kabileleri Arasında*, çev. Attila Bağcı, (Kömen, 2004), s.120.

⁶⁵³ 19887 yılında Venedikov tarafından yayınlanmıştır. Nedyalko Ovcharov, "The Runiform Inscription from a Golden Ring Found near Shumen", (London 2024).

⁶⁵⁴ Mariana Minkova, Ivan Tanev Ivanov, "Runic Inscription on a Golden Ring from Shumen Region: a Model of Proto-Bulgarian Calendar?", *Vasilka Gerasimova-Tomova. In memoriam. (dots. dr Metodi Manov – red.)*. Izd. NAIM pri BAN.(Sofiya, 2013), s.447.

Mart'ın Türklerde yılbaşı olduğu bilindiğinden diğer işaretin Eylül ekinoksu ile sonbahar başlangıcına denk geldiği şeklinde yorumlanabilir.

3.2. Madara Yazıtı

Tuna Bulgar Devleti'nin Hristiyanlık öncesi dini merkezi Madara şehridir. Burada yapılan araştırmalarda Madara anıtının bulunduğu bölgedeki yazıtlarda Tuna Bulgarlarının inanışları ve ritüelleri ile ilgili izler bulunması bu durumu kanıtlamaktadır. Tuna Bulgarları arasında “Tengri” adını taşıyan bu ibadet yerinde Göktürk harfleri ile “tangra” kelimesi okunmuştur.⁶⁵⁵

Görsel 3.2. Madara Kaya Kabartması⁶⁵⁶

1872 yılında, Bulgaristan'ın Şumen kasabası yakınlarında, dikey bir kaya üzerine işlenmiş yüksekliği 2,60 m, genişliği 3,10 m olan bir atlı süvari kabartması keşfedilmiştir.⁶⁵⁷ Başlangıçta hangi döneme ait olduğu kesin olarak tespit edilemeyen bu kabartmada, at üzerindeki uzun saçlı bir süvari, bir elinde kadeh, diğer elinde ise atının dizginlerini tutmaktadır. Kabartmanın alt kısmında, süvarinin atının ayaklarının altında sırtına mızrak saplı bir aslan, arkasında ise koşan bir kurt figürü yer almaktadır. Bu semboller, Tuna Bulgar sanatında ve daha geniş anlamda Türk kültüründe yaygın

⁶⁵⁵ Esin, “Türk Tarihi Işığında”, s.19, Klyastornıy, *Kadim Avrasya'nın Bozkır*, s.219.

⁶⁵⁶ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Madara Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

⁶⁵⁷ Besevliev, *Prabŭlgarski Epigrafski Pametnits*, s.53, Ahmeybeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması”, s.35.

olarak kullanılan motiflerdir. Özellikle kurt figürü, Türk boylarında güç, koruyuculuk ve kut simgesi olarak kullanılmış en önemli semboldür.

Türkler, bozkır hayvanı olan kurdun yaşam tarzı ile kendi davranış biçimlerini bütünleştirmiştir. Bu sebeple Türk boyları arasında yaygın bir motif olarak gelişmiştir. En yaygın bilinen örnek, Göktürk Devleti'nin atalarının kurttan türediği yönündeki efsanesidir. Efsaneye göre Asina boyu Etsin Göl civarında bulundukları sırada komşu bir devletin saldırısına uğramış ve küçük bir erkek çocuk dışında kimse sağ kalmamıştır. Elleri ve ayakları kesilerek nehre atılan çocuk bir dişi kurt tarafından bulunup beslenip büyütülmüştür. Çocuğun hayatta olduğunu öğrenen komşu ülke öldürmek için yeniden harekete geçince çocuk ile kurt Turfan bölgesinde bir mağaraya saklanmıştır. Kurt burada nu erkek çocuktan on tane erkek çocuk dünyaya getirmiştir. İşte Aşina bu soydan biridir.⁶⁵⁸ Bu sebeple Göktürklerin sancakları kurt başı ile süslüdür. Türklerde kurt motifi; efsaneler, kurt başlı sancaklar ve semboller aracılığıyla tarih boyunca devamlılık göstermiştir. Benzer şekilde Gaocheların da kurttan türeyiş efsaneleri bulunmaktadır. Ancak bu hikâyede kurt erkektir. *“Kao-çhe Kağanımın çok akıllı iki kızı varmış. Bu kızlar o kadar akıllı ve o kadar iyi imişler ki, babaları şöyle bir karara varma zorunda kalmış. Kağan demiş ki: “Ben bu kızları, nasıl insanlarla evlendirebilirim! Bunlar o kadar iyi ki, bu kızlar ancak Tanrı ile evlenebilirler!” Bunu diyen Kağan, kızlarını alarak götürmüş ve bir tepenin başına koymuş. Burada kızları, Tanrı ile evlensinler diye beklemiş. Kızlar bu tepede Tanrıyı bekleye durmuşlar. Aradan epey zaman geçmiş. Ama ne Tanrı gelmiş ve ne de onlarla evlenmiş, Kızlar böyle bekleşe dururlarken, tepenin etrafında, ihtiyar ve erkek bir kurt görünmüş. Kurt, tepenin etrafında dolaşmağa başlamış ve bir türlü de orasını bırakıp gitmemiş. (Küçük) kız kurdun bu durumunu görünce şüphelenmiş ve kardeşine: “İşte bu kurt Tanrının ta kendisidir. Ben inip, onunla evleneceğim,” demiş. Kardeşi, gitme, diye ısrar etmiş ama, kız dinlememiş. Tepeden inerek kurtla evlenmiş ve bu suretle Kao-çı halkı, bu hükümdarın kızı ile kurttan türemiş.”*⁶⁵⁹

⁶⁵⁸ Taşağıl, *Göktürkler I*, s.10-11, Emel Esin, “Börü II”, *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler*, (İstanbul, 1980), s.422-423, Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.22-23.

⁶⁵⁹ Ögel, s.17-18, Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre*, s.38-39.

Konargöçer ve avcı Türk boylarında, kurt, köpek ve geyik, yol gösterici ve koruyucu hayvanlar olarak kabul edilmiş ve efsanelerde yer almıştır. Örneğin, Avrupa Hunları'nın bölgeye göçü sırasında önlerine çıkan bir geyiği takip ederek Azak Denizi'ni geçerek geldikleri şeklinde bir efsane mevcuttur.⁶⁶⁰ Hunların ardından Doğu Avrupa'ya gelen Kutigur ve Utrigurların ve daha sonraki Macar boylarının bölgeye göçü de benzer bir efsaneye dayanmaktadır.⁶⁶¹ Oğuz Kağan Destanı'nda, Oğuz Kağan'ın ordusuna da gök yeleli bir erkek kurt rehberlik etmiştir.⁶⁶² Tuna Bulgarlarına ait arkeolojik buluntular üzerinde de benzer semboller çok kez tespit edilmiştir. Kurt ve köpek figürleri, yalnızca mitolojik ve sembolik anlam taşımakla kalmayıp, aynı zamanda toplumsal ve dini ritüellerde de rol oynamıştır.⁶⁶³ Günümüzde de özellikle kurt ve köpek uluması, önemli olayların habercisi olarak yorumlanmakta ve bu geleneğin kültürel sürekliliğini yansıtmaktadır.

Macar araştırmacı Felix Kanitz tarafından bulunmuş olan Madara Yazıtı üzerinde incelemelerde bulunan araştırmacılar kabartmanın Trak heykeli olduğunu savunmuşlardır. Önceleri Traklara ait olabileceği düşünülmüş olsa da etrafındaki yazıtlar incelenip çözüldükten sonra Tuna Bulgarlarına ait olduğu kesinlik kazanmıştır. Dönemi tespit edildikten sonra da hangi Bulgar hanı tarafından hazırlatıldığı konusu da farklı yorumları getirmiştir. Kabartmadaki atlı süvarinin önce Bizans ile iyi ilişkiler içinde olduğu bilinen Tervel Han olduğu ileri sürülmüştür. Diğer taraftan kabartmanın devletin millî bir sembolü olup herhangi bir Bulgar hanını temsil

⁶⁶⁰ Efsaneye göre; “Eski Hun avcıları kendi âdetlerine göre bir sürgün avı yapıyorlarmış. Avlana, avlana Maeotis bataklıklarının iç kısımlarına doğru gitmişler. Bu sırada nereden geldiğini bilmedikleri bir dişi geyik çıkmış karşılırlarına. Dişi geyik onlara, bataklığa doğru yol göstermeğe başlamış. Onlar da ellerinde olmadan dişi geyiğin peşinden gitmişler. Geyik bazen gidiyor ve bazen da durarak onlara bakıyormuş. Avcılar geyiği ha vurduk, ha vuracağız derken, iyice bataklığın içine girmişler. Az sonra bataklığın öbür kenarı görünmüş. Halbuki Hunlar bu bataklığı geçilmez bir okyanus kadar büyük görürlermiş. Bataklığın karşı yakasında ise İskitlerin memleketi varmış. Hun avcıları İskit memleketine ayak basar basmaz, geyik de birdenbire kaybolmuş” Ögel, Türk Mitolojisi I, 578, Yaşar Çoruhlu, Türk Mitolojisinin Anahatları, (Kabalıcı Yayınları, 2000), s.161, Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinocurcica Işığında Avrupa Hunları, (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi 2018), s.182

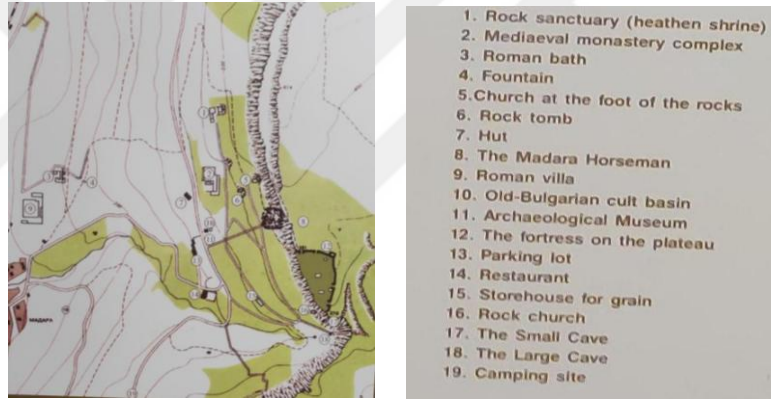
⁶⁶¹ “Vaktiyle Kimmer Kiralının Kutrigur ve Utigur adlı iki oğlu varmış. Günlerden birgün, bu iki çocuk avlanmak için dışarı çıkmışlar. Av için dolaşıp dururlarken, dişi bir geyiğe rastlamışlar ve iki kardeş geyiği hemen kovalamağa başlamış. Geyik kaçıp, çocuklar kovalarken nihayet bir denizin kenarına gelmişler. Çocuklar geyiği denizin kenarına sıkıştırıp vurmak istemiş, ancak geyik denize allayıp yüzmeğe başlamış. Çocuklar da yüzerek geyiğin peşine düşmüşler. Geyik önden, çocuklar da arkadan karşı sahile geçmişler. Çocuklar karaya ayak basar basmaz, geyik de birdenbire gözden kaybolmuş” Ögel, Türk Mitolojisi I, s.579.

⁶⁶² Yaşar Çoruhlu, Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I, (Ötüken 2014), s.118.

⁶⁶³ Besevliev, Pırvobulgarite Istoriya Bıt, 333

ettiği görüşü de ortaya atılmıştır. Kurum Han'ın 811 yılında Bizans İmparatoru Nikephoros'u yendiği savaş meydanında öldürdükten sonra kafatasından içki kabı yaptığı bilindiğinden; kabartmada elinde kadeh tutan hükümdar figürü nedeniyle Kurum Han'a ithafen yapıldığı görüşü yaygın olarak kabul görmektedir.⁶⁶⁴

Kabartmada Bulgar Hanı elinde kadeh ile resmedilmiştir. Elinde kadeh tutan hükümdar figürünün zaferin ya da hâkimiyetin sembolü olarak bozkırlı boylar arasında yaygın bir uygulama olarak görüldüğü bilinmektedir. Kurum Han'ın da Bizans imparatoru Nikephoros'u 811 yılında yendiği savaş sonrası düşmanının kafatasından içki kabı yaparak zaferini kutladığı kaynaklarda da geçmektedir.⁶⁶⁵ Bu kabartma anıtın oğlu Omurtag tarafından babası Kurum Han'ın da bu söz konusu zaferinin şerefine yapılmış olduğu kabul edilmektedir. Kabartmadaki hükümdarın elinde ayrıca bir tuğ bulunmaktadır. Eski Türklerde “tuğ” törenlerde, kutlamalarda kullanılmaktadır.

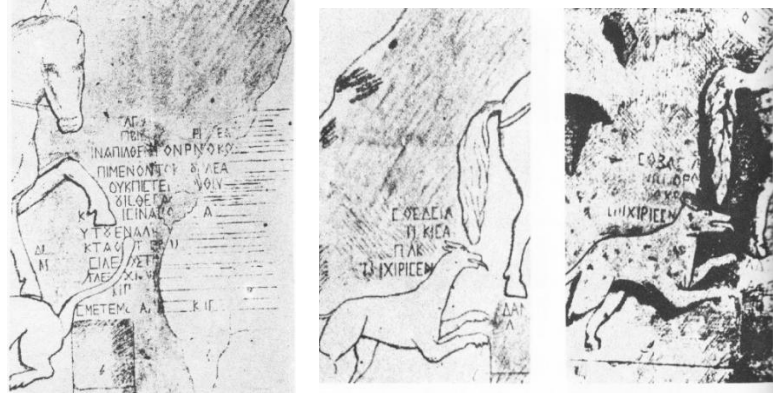

Görsel 3.3. Madara Tarihi ve Arkeolojik Araştırma Alanları⁶⁶⁶

⁶⁶⁴ Ahmeybeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması”, s.35.

⁶⁶⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.263, Pritsak, “Türk-Slav Ortak Yaşamı” s.511.

⁶⁶⁶ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Madara Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

Görsel 3.4. Madara Kaya Kabartması Etrafında Yazıtlar⁶⁶⁷

“Madara Atlısı” olarak bilinen kabartma, etrafında bulunan beş kısa yazıt ile birlikte yaklaşık 40 m²’lik bir alanı kaplamaktadır. Açık hava koşullarına maruz kaldığı için kabartma ve kabartmanın etrafında bulunan Grekçe yazıtlar oldukça tahribata uğramıştır. Geza Feher ve onun çevirisini esas alarak yayınlamış olan Ali Ahmetbeyoğlu kabartmanın etrafındaki yazıtları beş adet olarak aktarmıştır.⁶⁶⁸

1.Yazıt

İmparator Nikepheros

Nikepheros

.....

hücum etti.

Süvari kabarmasının sol kısmında yer alan bu kısa yazıtın da bir kısmı tahribata uğramış olduğundan okunmamaktadır. Kurum Han ile birlikte İmparator Nikephoros ile mücadele ettiği bilinen kardeşi Kişin veyahut oğlu Omurtag Han tarafından yazdırılmış olduğu tahmin edilmektedir.

2.Yazıt

⁶⁶⁷ Skorpil, Madara Yazıtları tercümesi, <https://www.kroraina.com/pliska/madara.html>

⁶⁶⁸ Ahmetbeyoğlu, “Madara Kaya Kabartması”, s.41

İmparator Leon

Bulgarlara ve Tervel'e gitti

... burnu kesik imparatora ben Tanrı tarafından gönderilen Kişin ve atalarım inanmadı. O zamanlar Kişin Kavchan idi. Kardeşi de Edirne'de idi.

Bu mükemmel kişi orayı fethetmişti.

O İmparator

Oh Tanrı Kişin

Kişin bol bol esmedeme verdi

Bizans İmparatoru II. Justianus'un lakabı olduğu bilinen kesik burun tabiri kitabenin konusunun Tervel Han'ın isimleri birlikte geçmesi Justianos'un kaybettiği tahtını geri alabilmek için Tervel Han'dan istediği yardıma değindiğini göstermektedir. Kişin'in Kurum Han'ın ardından bu yazıtı yazdırdığı düşünülmekte olup yazıtta "Tanrı tarafından gönderilen" ifadesi dikkat çekmektedir. Türk devlet teşkilatlanmasında mevcut "Tanrı tarafından seçilmiş, yetenek verilmiş" idareci anlayışının göstergesidir. Ayrıca Türk devlet teşkilatlanmasında mevcut "kavhan" ünvanının Tuna Bulgar Devleti'nde kullanılıyor olması da Türk tarihi açısından son derece önemlidir.

Yazıt son cümlesinde geçen "esmedeme" kelimesini Çuvaşçada "yeme-içme" kelimesi ile benzerliğinden dolayı Kurum Han'ın ölümünün ardından kardeşinin verdiği yemek ziyafeti olarak yorumlanmıştır. Türklerde ölünün ardından ziyafet verilme geleneği bilindiğinden Tuna Bulgarlarının da bunu devam ettiğinin göstermesi bakımından önemlidir.⁶⁶⁹

3.Yazıt

O Kavchan Kişine 1900 altın verdi. ...Altın... ona...Tekü Sektem'de tahta çıkan, Tanrı tarafından gönderilen cömert Kurum Han 300 altın verdi...verdim...ve bu yıl içinde daha da Kurum Han'a verdiğimiz zengin esmedeler vereceğim. İmparator Kurum

⁶⁶⁹ Ahmetbeyoğlu, s. 44.

Han'ı anlaşma için yanına çağırđı. Altın aldığında babam esmedeme düzenledi ve sınır sözleşmesi yaptı...Tuta Naiman'a altın verdi... benim babam Kurum Han ...Ona...anlaşmaları bozdular...

Bir sınır anlaşması yapılmasından bahsettiği görölen yazıtın kim tarafından yazıldığı belirtilmese de “Tanrı tarafından gönderilen cömert Kurum Han” ifadesinin kullanılması önem taşımaktadır.

(4) ...Kurum Han altın hediye etti....

Babam beni Kanar mevkiine getirdi.

Den....ren(pen) o zaman esmedeme

Han Omurtag

Kurum

Omurtag Han tarafından yazılmış olması muhtemel yazıtta “Kanar” ifadesi bir mevki olarak yer almıştır. Tuna Bulgar Devleti’nde veliaht oğulun “kanar tigin” ünvanı taşıdığı kaynaklarda yer almıştır.⁶⁷⁰ Bu ifadeden, Kurum Han’ın hayatta iken oğlu Omurtag Han’ı veliahdı olarak belirlediği sonucunu çıkarmak mümkündür.

(5) *Melemir*

Büyütöldü

Svinik öldü

Ve Tanrı tarafından gönderilen Omurtag Han onun için çok ağladı. Tanrı tarafından gönderilen Tanrı 'ya benzer Melemir Han....

Yazıtın büyük çoğunluğu silinmiş olan son kısmında “Tanrı tarafından gönderilen Omurtag Han” ve yine Kül Tigin Yazıtı’nda “Tengride teg Tengride bolmuş Türök Bilge Kağan”⁶⁷¹ da yer aldığı şekliyle “Tanrıya benzer Melemir Han” ifadesi dikkat

⁶⁷⁰ Beshevliev, *Pırvobulgarite Istoriya Bıt*, s.282

⁶⁷¹ Tekin, *Orhon Kitabeleri*, s.35.

çekicidir. Farklı yüzyıllarda farklı coğrafyalardaki Türk devletlerinde aynı ifadenin kullanılmış olması Türk kültür tarihimiz açısından son derece önemli bir husustur.

Madara Yazıtları üzerinde çalışma yapan Besevliev ise üç bölümden oluştuğunu düşündüğü Madara yazıtlarını şu şekilde tercüme etmiştir:⁶⁷²

(1).....

Bulgarlarla bir anlaşma yaptı ve Tervele geldi

*Selanikteki amcalarım burnu kesik imparatora güvenmediler ve Kisinik'e (yerleşim yeri) döndüler*⁶⁷³

*...anlaşma...gereği lider Tervel imparatora ... 5 bin ... verdi... imparator, benimle birlikte iyi kazandı.*⁶⁷⁴

(2) *...altın paralar.. verdi...altın paralar... ..askerler...Grekler..*

Sana verdiğimi her yıl vereceğim, çünkü sen bana yardım ettin... her yıl vereceğiz ve... lider... imparator...

ve lider Krumesis davet etti... lider...

altını dağıttıktan sonra...

bu gölü başlattılar...

yaptılar... lider...

antlaşmaları bozdular... savaş... barış...

*sonra... isim*⁶⁷⁵

⁶⁷² Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, s.92.

⁶⁷³ Büyük Bulgar Devleti kurucusu Kubrat'ın ölümünün ardından bağlı boylar ile birlikte farklı bölgelere dağılan oğullarından Kuber,Pannonia bölgesine yerleşmişti. Görünüşe göre, Kuber ve beraberindeki Bulgarlar daha sonra Selanik bölgesine yerleşmiştir. Kisin de muhtemel Kuber Bulgarlarının yerleştiği bölgelerden yeridir. Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, 96-99.

⁶⁷⁴ Besevliev, *Prabŭlgarski Epigrafski Pametnitsi*, s.57, Kiril Petrov, *Voices of Medieval Bulgaria*, s.5, Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, s.94.

⁶⁷⁵Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, s. 94.

(3)...o yetiştirildi...kırıldı ve Omurtag Tanrı tarafından gönderildi... bana yardım etmek için⁶⁷⁶

Besevliev'e göre; ilk kısımda Tervel'in sürgün Bizans imparatoru II. Justinianus'a yeniden tahta geçebilmesi için etmesi yardım konu olmuştur. Theophanes ve Nikephoros'un da yer verdiği bu hadisede Tervel'in yardımıyla İmparator tahtı yeniden kazandığı gibi; Tervel de bu yardımı karşılığı Bizans ülkesinden kazanımlar elde etmiştir.⁶⁷⁷ İkinci yazıtta ise arkhon yani bir Bulgar yöneticinin Tervel döneminden ayrı bir dönemi ifade ettiği görüşünde olan Besevliev, "Sana ne verdiysem yine vereceğim" ifadesi ile bir Bulgar hükümdarı söz konusu olmamalıdır. Çünkü Tuna Bulgar Devleti erken dönemlerinde Bizans imparatorunun bir Bulgar hükümdarına yardımı söz konusu değildir. Bu yardım Bulgarlar tarafından Bizans'a yapılmış olmalıdır. Besevliev bu yardımın 717 yılında yaşanan İstanbul kuşatmasında Bulgarların İslam ordularına karşısında Bizans'a yaptığı yardımın söz konusu olduğu düşüncesindedir. Krumesis'in de Tervel'in ordularının komutanı olabileceği şeklinde yorumlamıştır.⁶⁷⁸

Yazıtlar hakkındaki inceleme dilcilerin uzmanlığı olduğu için hangi tercümenin doğru olduğundan ziyade bizi ilgilendiren kısmı yazıtlarda geçen Türk tarih ve kültürüne ait ifadeler olmuştur. Bulgar ülkesinde hükümdarların idareye geçmesi hususunda "Tanrı tarafından" ibaresinin kullanılmış olması Türk törelerine göre hükümdarlığın meşruiyetini Gök Tanrı inancına dayandıran anlayışın bu dönemde de devam ettiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir.

Günümüzde oldukça tahribata uğramış olmasına rağmen yazıtlar hakkında yapılan incelemelerde kabartmadaki süvarinin sağ ayağının üzengide olduğu görülmektedir. Üzengi ve eyerin varlığı kabartmayı en erken VI. yüzyıla tarihlendirmektedir. Çünkü Avrupa'da üzengi ve eyerin görülmesi en erken VI. yüzyıldır. Ata kolay binip üzerinde silah kullanmayı kolaylaştıran üzenginin tarihi ile ilgili farklı görüşler bulunmakla birlikte konargöçer ve at üzerinde bir hayat süren Türklerin en eski devirlerden itibaren kullandıkları bilinmektedir. Macaristan'da yapılan araştırmalarda Orta Çağ'a ait bir

⁶⁷⁶ Kiril Petrov, *Voices of Medieval Bulgaria*, s.6.

⁶⁷⁷ Theophanes, s.521, *Nikephoros Short History*, s. 200-201.

⁶⁷⁸ Besevliev, *Prabŭlgarski Epigrafski Pametnitsi*, s.63-65, Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, s.106.

mezarda rastlanılmış olan üzeninin Avarlar tarafından VI. yüzyılın başlarında bölgeye getirildiği düşünülmektedir. Yine Avar Devleti'nin batı sınırı kabul edilen günümüz Almanya topraklarının aşağı Bavyera bölgesinde yürütülen çalışmalarda VII. yüzyıla tarihlendirilen üzen ve kemer bulunmuştur.⁶⁷⁹ I. L. Izmaylov'un Avarlar tarafından VI. yüzyılda Kuzey Kafkasya ve Doğu Avrupa topraklarına getirildiği görüşünü V. P. Nikonorov da desteklemiştir.⁶⁸⁰ Avarlar üzen kullanımı sayesinde savaş alanında Avrupalılara karşı önemli başarılar kazanmıştır.⁶⁸¹ Dolayısıyla, bilgi ve kabartmada gözlenen detaylar, Madara Atlısı'nın Traklara ait olduğu tezini çürütmekte ve eserin Tuna Bulgarlarına ait olduğunu göstermektedir. Üzen ve eyerin varlığı, kabartmanın askerî teçhizat ve binicilik geleneği açısından Türk kültürü ile doğrudan bağlantısını ortaya koymaktadır.

Madara Atlısı kabartmasının taşıdığı Türk kültürüne ait izler Türk kültürünün devamı olması açısından büyük önem taşımaktadır. Kabartmada tasvir edilen, atlı süvarinin uzun saçlı, yanındaki kurt figürü ve elindeki kadeh, bu kültürel bağlantıyı somut olarak göstermektedir. Elinde kafatası kadehi bulunan süvarili kabartma, hükümdar av sahnesini andırmaktadır. 811 yılında Bizans imparatoru Nikephoros'un Tuna Bulgar başkentini yakıp yıkmasının ardından, Kurum Han'ın Verbitsa geçidinde intikamını aldıktan sonra⁶⁸² büyük zaferini İmparator Nikephoros'un kafatasını içki kasesi yaparak kutlama yapmasına benzer şekilde tasvir edilmiştir. Hükümdarların, büyük bir zafer kazandıktan sonra içki tasını kaldırması, Türk devlet geleneğinde zafer kutlamaları ile and içme törenlerinde örnekleri görülen bir durumdur.

Kafatasından içki içme geleneği İskitlerden itibaren Türklerde bir güç göstergesi olarak mevcuttur. Bozkırlı Türklerin inancına göre; kafa doğaüstü güçlerin merkezi kabul edilmektedir. Bu sebeple kafatasından yapılmış kadehlerden içenlerin daha fazla

⁶⁷⁹ Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, "Avarlara Ait Buluntu Yerleri ile Çıkarılan Bakiyelerin Kısaca Değerlendirilmesi" *SUTAD*, S.49, (Ağustos 2020); s.555.

⁶⁸⁰ Runciman, "Ortaçağların Başlarında Avrupa", s.50, Maksud, Farhad, Muradaliyev, Rahmanali, "Göktürkler ve Üzeninin Yayılması Üzerine", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*,2, (2020), s.289.

⁶⁸¹ Roberto, "Step Halkları ve Akdeniz", s.83.

⁶⁸² Petrov, *The Voice of Medieval*, s.6.

güç kazanacağına inanıldığından, düşmanının kafatasından içki içen hükümdarın gücünü arttırdığına ve otoritesini pekiştirdiği düşünülmektedir.⁶⁸³

Asya Hunları arasında düşmanın kafatasından içki içme geleneğinin uygulandığı bilinmektedir. Modu, MÖ 201–202 yıllarında Yüechilerin hükümdarını yenmiş ve onu öldürdükten sonra kafatasından içki kabı yapmıştır. Modu'nun ölümünden sonra yerine geçen oğlu Laoshang da Yüechilere ağır bir darbe vurmuş ve onların Bactria bölgesine göç etmesine neden olmuştur. Aynı geleneğin devamı olarak Yüechi liderini öldürerek kafatasından içki kasesi yaptırmış, altın ile kaplatarak resmi merasimlerde kullanmıştır. Bu ritüel, düşmana karşı kazanılan üstünlüğün ve hükümdarın kudretinin sembolik bir göstergesi olarak yorumlanmaktadır.⁶⁸⁴

İskitlerin düşmanlarının kafataslarını işleme ve içki kabı olarak kullanma geleneği, başta Herodotus olmak üzere pek çok kaynakta aktarılmaktadır. Herodot'un ifadelerine göre, İskitler, düşmanın kafa derisi kulak hizasından kesiyorlar deri ile ya da kişi zengin ise altın ile kaplayarak içki kabı haline getiriyorlardı.⁶⁸⁵ Buna benzer uygulamaların varlığı, MÖ V. yüzyıla tarihlendirilen Pazırık Kurganlarında arkeolojik bulgularda görülmektedir. İskitler düşmanlarının kafataslarından içki kabı yaptıklarını resmetmişlerdir.⁶⁸⁶ Bunlardan birisi; MÖ IV.-III. yüzyıldan kalan bir kupa üzerinde İskit savaşçılarının kafasını kestikleri düşmanın kafatasını taşıdıklarının resmedilmesidir.

Tiele lideri Mietu, Ruanruanları bozguna uğratarak liderleri Futo'yu öldürerek kafa derisini yüzerek Tabgaçlara göndermiştir. Futo'nun oğlu daha sonra babasının intikamını alarak öldürdüğü Mietu'nun kafatasını siyah kaplatarak içki kadehi yapmıştır.⁶⁸⁷

Daha sonraki dönem Türklerinden Peçenek lideri Küre'nin da büyük bozkır seferinde ölen Rus knezi Svyatoslav'ın kafatasından bir kâse yaptırdığı bilinmektedir.⁶⁸⁸

⁶⁸³ Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya But*, s., 310

⁶⁸⁴ Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s.7, 153, Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, 129.

⁶⁸⁵ Herodotus, s. 258, Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu II*, s.153, Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.129.

⁶⁸⁶ Kelly, *Attila Hunlar ve Roma* s.36.

⁶⁸⁷ *Kadim Avrasya'nın Bozkır*, s.79.

⁶⁸⁸ Runciman, *A History of the First*, s.214

Kafatası kültü farklı toplumlarda farklı uygulanmış olsa da eski zamanlarından beri güç gösterisi veya zaferin simgesi olarak var olmuştur. Tibet'te yaygın bir şekilde, Amerika ve Avustralya yerlileri arasında da sıklıkla görülen bu gelenek, MÖ VIII. ve VII. yüzyıllarda Çatalhöyük ve Çayönü yerleşimlerinde görülmüştür.⁶⁸⁹

Moğollarda da Tayang Han⁶⁹⁰, Ong'un⁶⁹¹ kafatasını gümüş içine yerleştirdiği ve yüzü kapıya dönük bir şekilde tahtına yerleştirdiği bilinmektedir. Bulgarlar arasında ayrıca savaştan sonra öldürülen düşmanın kafataslarını toplama geleneği de bulunmaktadır.⁶⁹²

Massagetlerin kadın hükümdarı Tomris'in, Pers ordusunu yenilgiye uğrattığında hükümdarlarının başını kesip içi kanla dolu bir tulumun içine daldırarak "*Ömrün boyunca kan dökmeye doymadın. Şimdi istediğin kadar iç*" dediği rivayet edilmektedir.⁶⁹³

Tuna Bulgar Devleti'nde, kafatasından içki içme geleneği, devlet törenlerinde ve zafer kutlamalarında Türk kültür izlerinin devamlılık göstermesi açısından son derece önemlidir. Omurtag ve Malamir dönemlerinde düzenlenen törenlerde benzer gelenekler uygulanmıştır. Bu törenlerde hükümdar, genellikle hatunu olmadan tek başına katılmakta, boyarlar ve devlet adamları ise yerde oturarak yemeklerini yemektedir. Törenlerde içilen içki çoğunlukla kımız olmakla birlikte, bazı önemli zaferlerde içki kabı elden ele dolaştırılarak içilmiştir. Kurum Han'ın Bizans imparatoru Nikephoros'a karşı kazandığı zafer sonrasında kadeh kaldırma töreni de böyle bir uygulamadır. Bu törende, boyarlar ve Slav büyükleri de yer almış,

⁶⁸⁹ Hasanov, "İskit ve Türk-Moğol s.646.

⁶⁹⁰ 13.yüzyıl Nayman hükümdarı İnanç Bilge Buku Han'ın oğludur. Gerçek adı Taybuka'dır. Tayang adı, Çince'deki hükümdar oğlu manasına gelen tay-wang'dan gelmektedir. Yavuz Delibalta, "Karahitay Devleti'nin İnhitatu ve Nayman Veliahdı Küçlük'ün Doğu Türkistan Tahakkümü 1211-1218", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S.4, (Eylül 2019), s.37-38.

⁶⁹¹ Cengiz Han'ın babası Yesügey'in kan kardeşi olan Tuğrul Han'dır.

⁶⁹² Roux, *Altay Türklerinde Ölüm*, s.129.

⁶⁹³ Giyim ve kuşamları ile İskitlere benzeyen Massagetler tarih sahnesine ilk olarak büyük Pers kralı II. Kyros'un egemenliğinin son zamanlarında çıkmıştır (MÖ 530/529). Bu halkı hakîmiyetine almak isteyen Pers Kralı bu esnada Massaget liderinin ölmesi üzerine eşine elçi göndererek evlenmek istediğini bildirmiştir. Kocasının ardından yönetime geçen Tomris, niyetinin ülkesini ele geçirmek olduğunu bildiği Kyros'un teklifini kabul etmez ve bunun üzerine yaşanan mücadele sonrası Pers Kralı öldürülür. Herodotus, s.87-89, Emre Erten, "Antik Yazarlarda Bir İskit Kraliçesi: Tomyris", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, VI/2, (2016), s.239. Abeşi, *Türk Kavimlerinin Tarihi*, s.58, Mustafa Şahin, "Batı Sanatında Tomris", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.10/1, (2021), s.5.

Nikephoros'un kafatasından yapılmış içki kabı ise elden ele dolaştırılarak içilmiştir. İçilen içkinin, iki taraf arasındaki kardeşliği ve anlaşmayı pekiştirdiğine inanılmaktadır.

Tuna Bulgar Devleti'nin merkezî otoritesini, sanatsal gücünü ve anıtsal mirasını ortaya koyan Madara Atlısı kabartması, günümüz Bulgaristan Devleti tarafından da büyük önem atfedilen bir kültürel mirastır. Avrupa'da eşsiz bir örnek teşkil eden bu kabartma, 1979 yılında UNESCO Dünya Mirası Listesi'ne dâhil edilmiştir.

Kabartmanın kültürel etkisi, Bulgaristan'da madeni paralar üzerinde tasvir edilmesiyle de görülmektedir; ilk kez 1930 yılında madeni paralarda kullanılmıştır. Bunun yanı sıra 2008 yılında kabartma, Bulgaristan'ın ulusal sembolü olarak ilan edilmiştir.

Bu durum, Madara Atlısı kabartmasının yalnızca tarihî bir eser olmanın ötesinde, ulusal kimlik ve kültürel hafızada merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Tuna Bulgar Devleti'nin sanatsal ve politik güç gösterisinin somut bir belgesi olarak hem tarih hem de modern kültür bağlamında değerlendirilebilecek önemli bir mirastır.

Görsel 3.5. Bulgaristan Madeni Parası

3.3. Preslav Yazıtı

1945 yılında Preslav şehri yakınlarında yapılan arkeoloji çalışmaları esnasında V. Mavrodinova tarafından keşfedilen, 2 m yükseklikte ve 39 cm çapında bir sütuna yazılmış yazıt⁶⁹⁴ daha sonra 1946 yılında İ. Venediktov tarafından 1946 yılında

⁶⁹⁴ J. Deny, "Une Inscription en Langue Proto-Bulgare Découverte a Preslav", *Revue des études byzantines*, 1947, s.160.

neşredilmiştir. Venediktov'un ardından başka dil uzmanları da incelemelerde bulunmuş ve yazıtın içeriği ile ilgili farklı yorumlamalar yapılmıştır.

10 satırdan ibaret olan yazıtta Türk yazıtlarına benzer şekilde, her satırın sonu sütunun çevresini kuşatmakta olup çekilmiş bir çizgi ile satır başı sonu ile ayrılmıştır. Bu sebeple satırların kelimelere bölünmesi konusunda farklı görüşler ve değerlendirmeler ortaya çıkmaktadır. Yazıtta Grekçe olarak rakamlar da yer almaktadır (YNE:455; YKZ:427; K:20; M:40 gibi). Ayrıca Grekçe harfler ile Bulgar Türkçesinin yazım kurallarının yazıtta doğru verildiği görülmektedir.⁶⁹⁵

Yazıt; birçok dilci tarafından farklı şekillerde tercüme edilmiştir. Talat Tekin'in tercümesi şu şekildedir;

İçirgu Boyla Jitko(nun) göğüs zırhı 455, miğfer(i) 540, Estergon (işi) zırh(ı) 427, miğfer(i) 854, (bu) dördü ile birlikte Çoban Estergon (işi) zırh(ı) 20, miğfer(i) 40, halkalı zırh(ı) 1 (ve) hluvrin (miğferi)40⁶⁹⁶

Yazıtın üzerinde değerlendirme yapan dililer arasında okuma farklılıkları görülmekle birlikte genel olarak “zırh, miğfer, boyla” gibi kelimeleri içermesinden dolayı askerî bir envanter olarak yazıldığı kabul görmektedir. Ayrıca dikkat çeken bir diğer husus “boyla”, “zopan” gibi Tuna Bulgar Devleti'nde kullanıldığı bilinen Türkçe ünvanların bu yazıtta kullanılmış olmasıdır. Farklı Bulgar yazıtlarında da bu ünvanlara rastlamak mümkündür. Dikkat çeken başka bir ayrıntı ünvanlar sonrası verilen envanter sayısında görülen farklılıktır. “Boyla” ünvanından sonra verilen envanter rakam olarak 400'den büyük ve diğer taraftan “zopan” ünvanı ile ilgili verilen envanter ise 40'tan küçük olarak okunmuştur.⁶⁹⁷ Bu durumda Tuna Bulgar Devleti'nde Boyla ünvanının zopan'a göre daha yüksek mevkide olduğu sonucu çıkarılabilir.

Yazıt; Bulgarların askeri envanterine dair kayıtlar içermesi açısından oldukça önemli bir kaynaktır. Papa'nın Hristiyanlık ile ilgili Boris Han'a yazdığı mektubunda cevaplarından birisi Bulgarların savaşa başlamadan önce gerekli tüm askeri teçhizatı

⁶⁹⁵ O.A. Mudrak, “Tuna Bulgar Türklerinin Dili ve Kültürü Üzerine”, çev. Reshide Adzhumerova, Emine Atmaca, Gazi Türkiyat, Güz 2014/15, s.160.

⁶⁹⁶ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.41.

⁶⁹⁷ İ.V.Venedikov, “Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi”, çev. Firuze Preyger, , C.11, S.43, (*Belleten*, 1947), s.544.

ve atları denetleyen adamlarının ihmalkarlığının ölümle cezalandırıldığı bahis konusudur.⁶⁹⁸ Omurtag Han, Preslav Kalesi içinde savunma teçhizatı depolamak için özel bir bina inşa ettirmiştir.⁶⁹⁹ Preslav kitabesi, bu savunma teçhizatı toplama ve muhafaza ile nezaret altına alma işini kayıt altına alınması ile ilgili olmalıdır. Buradan hareketle Asya Hunlarından itibaren Türk devlet düzeninde mevcut olduğu gibi Tuna Bulgar Devleti'nde de bu kayıtların düzenli tutulmuş olduğu sonucunu çıkarabiliriz

Günümüzde Tuna Bulgar yazıtları üzerinde yapılan çalışmalar sonucunda, farklı çeviriler ve yorumlar ortaya çıkmıştır. Bu durum, özellikle dilbilimcilerin uzmanlık alanına girmektedir. Ancak bu yazıtlar açısından en önemli noktalardan biri de Türkçe ünvanların batıda bir Türk devletinde uzun müddet boyunca kullanılmaya devam ettiğinin görülmesidir.

Bunun yanı sıra, IX. yüzyıla tarihlenen bu yazıtlar, yalnızca bir envanter listesi olmasına rağmen Slav dili değil, doğrudan Türkçe ile yazılmış olması önemlidir. Bu durum, Tuna Bulgar Devleti'nde resmi dilin Türkçe olduğunu ve devlet yapısının bu dil üzerinden örgütlendiğini ortaya koyması bakımından büyük önem taşımaktadır.

Bunun haricinde; farklı bölgelerde bulunmuş kısa yazıtlar incelendiğinde Bulgar ülkesinde askerî kayıtlara ait farklı kısa yazıtlar da bulunmuştur. Bunların büyük bir kısmının askerî mücadelede ölmüş asker için yazıldığı anlaşılmaktadır. Tuna Bulgarlarının askerî mücadelede ölen kişilere verdiği önemi göstermesi açısından önemlidir. Türk kültüründe girişilen mücadelelerde kahramanlık gösteren kişiler için anıt ya da yazıt dikme geleneği eskiden beri mevcuttur. Burada bir diğer önemli husus bizzat Bulgar Hanı tarafından himayesinde savaşan asker için yazdırılmış olmasıdır.

*“Han Subigi Omurtag: Korsis, Kopan benim himayem altındaydı. Orduya katıldığında Dinyeper Nehri'nde boğuldu. Çakarar ailesindendir.”*⁷⁰⁰

Askerî mücadelede hayatını kaybetmiş askerler için yazılmış başka yazıtlar da bulunmuştur:

⁶⁹⁸ Besevliev, *Prabŭlgarski Epigrafski Pametnits*, s.42.

⁶⁹⁹ İvan Dobrev, “Preslav Yazıtı”, *Türkolojiya*, No:1, s.62, (Bakü, 2022).

⁷⁰⁰ Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, s.212.

“Han Subigi Omurtag: Negavonais, Zera Tarkan benim himayemdeydi. Orduya katıldığında Tisa Nehri’nde boğuldu. Kubiari ailesindendir.”⁷⁰¹

“Han Subigi Omurtag: ... benim himayemdeydi...Orduya katıldığında, savaşta öldü... Duar ailesindendir.”⁷⁰²

“Han Subigi Omurtag:...Zupan benim himayemdeydi. Hastalanınca öldü. Ermiar ailesindendir.”⁷⁰³

“Han Subigi Omurtag: Şanlı Bagatur Bagain benim himayemdeydi. Hastalanınca öldü.”⁷⁰⁴

“Han Subigi Omurtag: Kolobur, İçurgu Kolobur. Benim himayemdeydi. Aniden öldü.”⁷⁰⁵

Bu kısa yazıtta dikkat çeken ölen kişinin ailesinin belirtilmemiş olmasıdır. Sebebi ile ilgili kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır. Dikkat çeken husus belirli ünvanlardan sonra aile adının geçmediğidir. Buradan hareketle Bulgar ülkesinde bazı mevkilere yalnızca belirli ailelerden gelen görevlilerin geçebilmesinin mümkün olduğundan burada tekrara belirtmeye gerek görülmediği düşünülebilir. Belki de yalnızca yönetimde söz sahibi “Dulo” ailesinden kişilerin bu mevkilere gelebilmesi mümkün oluyordu. Konu ile ilgili açıklayıcı bir tarihi kayıt bulunmadığından bu bilginin kesinliğinden söz edilememektedir.

3.4. Malamir Han Yazıtı

“Malamir Han, Tanrı tarafından tahta çıkarılmış hükümdar. Onun ihtiyar Boyla İşbul Kavgan’ı bu çeşmeyi yaptırarak hükümdara hediye etti. Hükümdar birkaç defa Bulgarlara içki ve yemek ziyafeti, Boylalara da büyük hediyeler verdi. Tanrı, Tanrı

⁷⁰¹ Besevliev, s.217.

⁷⁰² Besevliev, s.218.

⁷⁰³ Besevliev, s.219.

⁷⁰⁴ Besevliev, s.220.

⁷⁰⁵ Besevliev, s.221.

*tarafından (tahta çıkarılmış) hükümdara İşbul Kvgan ile birlikte yüz sene yaşaması için ömür sundu.”*⁷⁰⁶

Mermer sütun üzerine kazınmış olan bu yazıt günümüzde kayıptır. 1831 yılında kaydedilmiş kopyası günümüze ulaşmıştır.⁷⁰⁷ Omurtag Han’dan sonra Tuna Bulgar Devleti’nin idaresini üstlenen Malamir Han dönemine ait bu yazıtta eski Türk kültürüne özgü unsurların varlığı dikkat çekmektedir. Yazıtta; Malamir’in “Tanrı tarafından hükümdar” olarak seçildiğine dair ibare, Türk törelerine göre hükümdarlığın meşruiyetini Gök Tanrı inancına dayandıran anlayışın bu dönemde de devam ettiğini göstermektedir. Bu durum hem Gök Tanrı inancının varlığını hem de eski Türk devlet geleneğinin Tuna Bulgarları arasında sürmekte olduğunu ortaya koyması bakımından kültür tarihimiz açısından büyük önem taşımaktadır.

Mevcuta Malamir için “Han” ünvanının kullanılması ve ayrıca yazıtta geçen “Kavgan” ünvanının bu dönem kullanılıyor olması Türk devlet teşkilatlanmasında mevcut ünvanın kullanımının devamlılık göstermesi açısından önem arz etmektedir.

Malamir Han’a ait bir diğer kısa yazıt;

“Malamir Han, Çepa Bogotor, Boyla Kuluvr idi ve hükümdarlar içinde, Tanrı nimeti ile en fazla perverde olmuştu. Hasta düştü ve öldü. Onun hatırası için bir ... yaptırđım” ⁷⁰⁸

Bu kısa yazıt da diğer hükümdar dönemi yazıtlarında olduğu gibi, hükümdarın ilahi bir güç tarafından desteklendiğı ve meşruiyetinin Tanrı iradesine dayandığı inancını yansıtmaktadır. Bu yazıtta diğerlerinden farklı olarak Hükümdarlığının yanında “çepa bogotor” ve “boyla kuluvar” ünvanlarını taşıdığı belirtilen Malamir Han için, *Tanrı nimeti ile en fazla perverde olmuştu*” ifadesi önemlidir.

Öte yandan, Batılı kaynakların bu dönemde Bulgar ülkesinde Hristiyan etkisinin her açıdan artmaya başladığını belirtmelerine rağmen, yazıtın içerdiği ifadeler tamamen Türk inanç sistemine ait unsurlardan oluştuğı görülmektedir. Bu durum, Tuna Bulgar

⁷⁰⁶ Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi* , 210, s.32, Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.275.

⁷⁰⁷ Besevliev, s.32.

⁷⁰⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.275.

devlet teşkilatlanmasının Türk töresine bağlı yönetici sınıfın varlığı ve tesirini koruduğu bir döneme işaret etmektedir.

Sonuç olarak, Malamir Han yazıtlarının hem Tuna Bulgarlarının eski Türk dini-siyasî geleneğine olan bağlılığı hem de devletin meşruiyet anlayışında Gök Tanrı inancının merkezî rolünü açık biçimde göstermesi açısından önemli olduğu görülmektedir. Bu yönüyle söz konusu yazıtlar, Tuna Bulgar kültür tarihinin Türk kimliğini ve inanç sistemini koruduğu son dönemlerinden birine ışık tutmaktadır.

3.5. Çatalar Yazıtı

Bulgar ülkesinin Çatalar bölgesinde bir kilisede 42 cm uzunluğunda 40 cm genişliğinde mermer sütun üzerine yazılmış kısa bir yazıt tespit edilmiştir. Zaman içerisinde tahribata uğramış olan yazıtın ne yazık ki büyük bir kısmı okunabilir durumda değildir. Ancak korunmuş kısımları, içerdiği dilsel ve tematik unsurlar bakımından son derece kıymetlidir. Venedikov tarafından ilk kez yayınlanmıştır.⁷⁰⁹ Talat Tekin tarafından aktarılmış tercümesi şu şekildedir.⁷¹⁰

... ORI...

... OKAT...

... kane. . . .

... N kupesi ...

...si kupesi ...

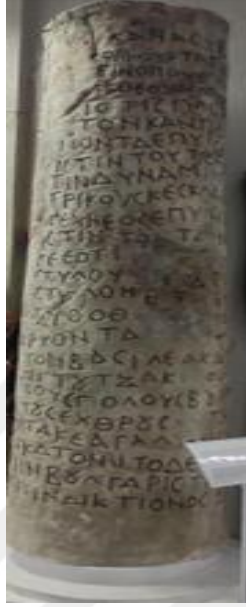
... OSH kupesi ...

Okunabilen bölümlerinde Preslav Yazıtı'ndakine benzer şekilde “küpe” ve “zırh” gibi kelimelerin yer alması, yazıtın askerî bir envanter kaydı olarak düzenlenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

⁷⁰⁹ Besevliev, *Pırvobulgarski Nadpisi*, s.189

⁷¹⁰ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.41

Tuna Bulgarlarında kullanılan “han” ünvanı yazıtta “kane” şeklinde yer almaktadır.⁷¹¹ Yazıtın yazı karakteristik özelliklerine göre Omurtag han döneminde yazıldığı düşünülmektedir.⁷¹²

Görsel 3.6. Çatalar Yazıtı⁷¹³

“.. Doğduğu topraklarda Tanrı tarafından (tahta çıkarılmış) Han Omurtag, Pliska Ovasında ikamet ederek Tisa Nehri’nde tabya (otağını) kurdu ve kuvvetlerini Bizans ve Slavlara karşı harekete geçirdi. Tisa üzerinde yüksek bir sanat eseri olan bir köprü yaptırdı. Bununla birlikte kalenin içine dört sütun diktirdi ve sütunların arasına iki aslan koydurttu. Tanrı, bizzat Tanrı tarafından hükümdara inayette bulundukça, Tanrı tarafından (tahta çıkarılmış) hükümdar, Tisa Nehri akdıkça, Bizans İmparatorunu ayakları altında ezerek, düşmanlarını hâkimiyet altına aldı, yüz sene boyunca mesut ve neşeli olarak yaşadı. Sigor elem 15.”⁷¹⁴

Omurtag Han dönemine ait yazıtın sonunda yer alan “Sigor elem” ifadesi, on iki hayvanlı Türk takvimi esasına dayanmaktadır. Buradaki “sigor” ifadesi, Türklerin on

⁷¹¹ Besevliev, *Prabŭlgarski Epigrafski Pametnitsi*, s.49

⁷¹² Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.42

⁷¹³ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

⁷¹⁴ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.274, Runciman, *A History of the First*, s.77, Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, s.201

iki hayvanlı takviminde “sığır” yılının Tuna Bulgarca şekli olup yazıtta belirtilen olayın 822 yılına tekabül ettiğini göstermektedir.⁷¹⁵

822 yılına tarihlendirilen yazıtta geçen Omurtag Han, “ikamet ettiği Pliska’dan gelerek” ifadesi yazılı kaynaklarda Pliska’ya yapılan ilk atıftır.⁷¹⁶

“Tanrı tarafından seçilmiş Omurtag” ifadesinin yer aldığı yazıt, Omurtag Han’ın Tisa Nehri üzerinde kurdurduğu otağı, yani yerleşim alanını konu edinmektedir. *Divânü Lügati’t-Türk*’te çadır anlamında geçen otağ⁷¹⁷ kelimesi, eski Türklerde yalnızca barınma mekânını değil, aynı zamanda hükümdarın sarayını ve yönetim merkezini ifade eden bir kavram olarak kullanılmaktaydı. Saray kelimesinin Türkçe kaynaklarda ilk kez *Kutadgu Bilig*’de geçtiği bilinmektedir.⁷¹⁸ Bu bağlamda, söz konusu eserden önce otağ kelimesi, hanın ikametgâhı ve devlet merkezine karşılık gelen bir terim olarak karşımıza çıkmaktadır.

Görsel 3.7. Aslan heykeli⁷¹⁹

Tisa Nehri üzerine inşa ettirdiği köprüünün ihtişamına değinilen yazıtta, dikkat çeken bir diğer unsur dikilen aslan heykelleridir. Aslan figürü, Türk sanatında gücün,

⁷¹⁵ Ahmet Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, (İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984), s.90, İdris Güven Kaya, “İdris Bin Abdullah’ın On İki Hayvanlı Türk Takvimi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/2, (Ankara 2012), s. 17

⁷¹⁶ Joachim Henning ve Todor Balabanov, Peter Milo, Daniel Zieman, “Khan Omurtag’s Stone Palace of AD 822: a “Modernized” Eighth Century Timber Fort”, *Byzantium, Pliska and The Balkans*, (2009), s.433.

⁷¹⁷ DLT, C. III, 208

⁷¹⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.1, s.271.

⁷¹⁹ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

hâkimiyetin ve otoritenin sembolü olarak farklı dönemlerde yaygın biçimde kullanılmıştır. Çin kaynakları bazı Türk hükümdarlarının aslanlı tahtta oturduğu bilgisini aktarmaktadır.⁷²⁰ Siyasî ve askerî gücünün zirvesinde bulunduğu Omurtag Han döneminde imar faaliyetlerine büyük önem verildiği bilinmektedir. Bu yapıların Türk sanatına özgü motiflerle süslenmiş olması, erken dönem Türk sanat anlayışının Balkan coğrafyasındaki yansımalarını ortaya koyması bakımından tarihimiz açısından büyük önem taşımaktadır.

Yazıtta aslan figürlerinin güç ve hâkimiyet sembolü olarak bilinçli bir biçimde işlendiği anlaşılmaktadır. Tanrı'nın verdiği hükümdarlık yetkisini kullanan Omurtag Han, bu aslan heykelleri aracılığıyla ilahî menşeli iktidar anlayışını simgesel düzlemde görünür kılmıştır. Bu bağlamda, aslan figürlerinin kullanımı; hükümdarın Tanrı tarafından desteklendiğini ve dünyevî iktidarının ilahî temellere dayandığını vurgulayan ideolojik bir unsur olarak değerlendirilebilir.

Bu durum, Tuna Bulgar sanatında ve anıt geleneğinde Orta Asya kökenli Türk ikonografisinin sürekliliğini ortaya koymakta; hükümdarlık gücünün hem dinî hem de siyasî düzlemde meşrulaştırılmaya devam ettiğini göstermektedir.

3.6. Tırnova Yazıtı

“Eski evinde yaşayan Han Omurtag, Tuna Nehri üzerinde görkemli bir ikametgâh yaptırdı. İki evin arasında [mesafeyi] ölçtükten sonra bir tümülüs yaptı. Tümülüsün tam ortasından eski sarayıma kadar 20 bin bras⁷²¹ ve Tuna Nehri'ne kadar 20 bin bras vardır. Tümülüsün kendisi çok görkemli ve araziye ölçtükten sonra o yazıtı yazdırdım. Yaşayan ve ölen; tekrar doğan ve daha sonra doğacak insanlar, bu yazıtı görececek (tümülüsü) yaptıranı hatırlayacaklardır. Hanın adı, Tanrının yüz sene hayat ihsan ettiği Omurtag Han”⁷²²

Tırnova'daki Aziz Kırk Şehitler Kilisesi'ndeki bir sütun üzerinde tespit edilmiş olan yazıtın Omurtag Han tarafından 822'li yıllarda yazıldığı tahmin edilmektedir. Yazıtın

⁷²⁰ Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Anahatları*, s.137.

⁷²¹ 40 bin bras 74 km. Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.274.

⁷²² Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, s.193, Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.274, 275.

Türk tarihi açısından en önemli özelliği eski Türk Yazıtları ile aynı üslup ile kaleme alınmış olmasıdır. Bu sebeple Bulgar hükümdarının hem kendi başarılarını hem de devletin gücünü vurgulama biçiminde klasik Türk yazıt geleneğini sürdürdüğünü göstermesi açısından önemlidir.

Yazıtta Tuna Nehri üzerine yapılmış yapının görkemini anlatırken mesafe ölçüsü verilmesi Bulgarlar arasında o tarihte arazi ölçümü yapıldığına, şehir düzeni ve imar faaliyetlerinin bir düzen içinde yürütüldüğüne dair fikir vermesi açısından oldukça önemlidir.

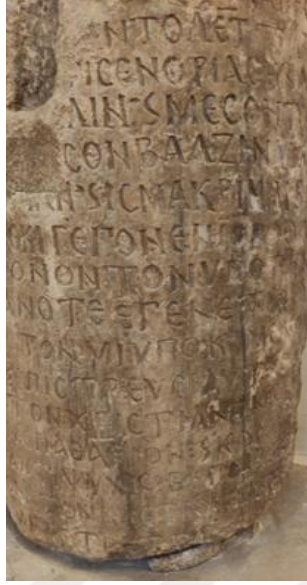
3.7. Süleymanköy Yazıtı

Omurtag Han'ın Tuna Bulgar Devleti idaresine geçmesinin hemen ardından Bizans ile 30 yıllık bir barış anlaşması imzaladığı bilinmektedir. Bulgaristan Yeni Pazar kasabası yakınlarında Süleymanköy'de bulunan bir yazıtın bu anlaşma maddelerinden içerdiği düşünülmektedir. Süleymanköy, Pliska'nın doğusunda olması dolayısıyla yazıtın başkentteki saray kalıntılarından bu bölgeye taşınmış olduğunu düşündürmektedir.

Yazıt, 1,45 m uzunluğunda ve iki parçadan oluşan bir sütun üzerine işlenmiş olup zaman içerisinde ciddi ölçüde tahribata uğramıştır. Günümüzde bu sütunlar, Sofya'daki Ulusal Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

Yazıtın giriş bölümünün tahribat nedeniyle tamamen silinmiş olması, metnin özgün ve tam hâlinin günümüze ulaşmasını engellemiştir. Bu nedenle yazıtta, Omurtag Han ile Bizans imparatorunun isimleri ya da anlaşmanın resmî başlığı gibi temel bilgilere yer verilmemektedir. Bununla birlikte, yazıtın içeriği ve dönemin tarihsel bağlamı birlikte değerlendirildiğinde, metnin Omurtag Han ile Bizans İmparatorluğu arasında gerçekleştirilen bir barış anlaşmasına atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır.

Bu çerçevede yazıtın, bir resmî anlaşma metni olmaktan ziyade, Tuna Bulgar halkını söz konusu barış hakkında bilgilendirme ya da bu anlaşmayı hatırlatma amacıyla düzenlendiği; aynı zamanda Omurtag Han'ın askerî ve diplomatik başarısını simgesel bir biçimde vurgulamak için yazdırıldığı değerlendirilmektedir.

Görsel 3.8. Süleymanköy Yazıtı⁷²³

"

. . . ve gönderildi . . .

. . . 30 yıllık bir barış yaptılar. Anlaşılan 11 bölümün ilki bölgeyle ilgilidir.

Debelt'ten ve iki Aurolev'in arasına ve birçok köprüye ve Valzina ile Agathoniki arasında ve Hebros'a ve Constantia'ya ve Makri Livada'ya ve Hebros'a ve Hemus Dağı'na kadar olmalıdır. Sınır bu şekilde belirlendi

İkinci bölüm imparatorun emrindeki Slavlar hakkındadır: savaş çıktığında oldukları gibi kalacaklardır. Üçüncü bölüm kıyı bölgesinde imparatora tabi olmayan Slavlar hakkındadır, onları yerleşim yerlerine geri gönderecektir. Dördüncü bölüm esir alınan Hristiyanlar ve esir alınanlar hakkındadır.

. . . Turmarlar, Spataria ve Commese hakkındadır: (zavallı) askerler . . . verecektir askerler: can karşılığı can. Kalelerin dışında ele geçirilenler için iki (veya iki bin) sığır verecek, eğer . . . köyler. Eğer bir stratejist kaçtıysa... ”⁷²⁴

Yazıtı göre, imzalanan anlaşma 11 bölümden oluşmaktaydı. Yazıtta yer alan bilgilere göre:

⁷²³ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Sofya Ulusal Arkeoloji Müzesi, 2023.

⁷²⁴ Besevliev, *Pŭrvobŭlgarski Nadpisi*, s.153-154.

İlk bölüm; “*sınır bu şekilde belirlendi*” cümlesi ile sonlanmaktadır. Anlaşmanın yalnızca güney ve güneydoğudaki yeni sınırı tanımlaması dikkat çekicidir. Buradan, diğer bölgelerdeki eski sınırların değiştirilmediği sonucuna varılabilir. Böylece Erkesia hendeği ya da Bizans’ın “Büyük sur”⁷²⁵ adını verdiği Bulgar savunma hattı sınır olarak korunmuştur.⁷²⁶

İkinci bölüm; Bizans’ın kontrolündeki Slavların durumunun belirlendiğine dairdir. Sözü edilen Slavlar Bizans’ın Istranca, Rodop ve Filibe bölgelerindeki topraklarına yerleşmişlerdi.⁷²⁷ Olası bir Bizans-Bulgar savaşında tarafsızlığını koruyacakları hükme bağlanmıştır. Bu madde ile her iki ülke de açısından sınır güvenliğini teminat altına almıştır.

Üçüncü bölüm; Bulgar ülkesi kurulmadan önce Karadeniz’in kuzeyinde yaşayan ve Bizans’a bağlı olmayan Slavların yerleşim yerlerine dönmelerine ilişkindir. Tuna Bulgar Devleti’nin kuruluşu sırasında İşperih Han, aralarında Sever boyunun da bulunduğu yedi Slav boyunu Avar ve Bizans sınırına yerleştirmişti. Anlaşmada bahsedilen Slavların bunlar olma ihtimali yüksektir.

Dördüncü bölüm; “Hristiyanlar” olarak bahsi geçen Bizanslı esirlerin durumu ile ilgilidir. Bizans ile yapılan savaşlar ve seferler sonrası bölge halkı dışında; Turmarch, spataria, commese⁷²⁸ gibi yüksek rütbeli askerlerin de esir alındığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, çeşitli sebeplerle Bizans’tan Tuna Bulgar ülkesine sığınmış kaçaklar da bu kapsamda değerlendirilmektedir. Bu esirlerin iade koşulları, yazıtta ayrıntılı biçimde belirtilmemiş olmakla birlikte, “can karşılığı can” yani karşılık olarak Bulgar askerler takas edilecektir. Ayrıca tahribattan sivil esirler karşılığında “iki ya da iki bin

⁷²⁵ J.B.Bury, “The Bulgarian Treaty of A.D.814 and Great of Thrace”, *The English Historical Review*, Vol.25, No.98, (Nisan 1910), s.282.

⁷²⁶ Balkan Dağları’nın güneyinde bulunan en büyük eski Bulgar tahkimat yapısıdır. IX. yüzyılın başlarında Tuna Bulgar ülkesinin sınırını korumak için inşa edilmiştir.

⁷²⁷ Beshevliev, *Prabŭlgarski Epigrafski Pametnits*, s. 108.

⁷²⁸ Turmarch, Bizans İmparatorluğunda adli ve mali yetkisi olan askerî bir rütbe olarak bilinmektedir. Spataria; başlangıçta İmparatorluk yakın korumaları iken daha sonra askerî sınıfta önemli kişilere verilen onursal ünvana dönüşmüştür. Commese; Bizans İmparatorluğu dışında Frank İmparatorluğu ve Tuna Bulgar Devleti’nde de kullanılmış ünvandır. Dönem dönem farklı mevkileri karşılarsa da genel olarak askerî vali, eyalat valisi, merkez yönetim yetkililerinin taşıdığı ünvandır. Beshevliev, *Prabŭlgarski Epigrafski Pametnits*, s. 110-111.

hayvan”ın her bir kişi için mi yoksa bütün sivil esirler karşılığında mı verilmesi gerekliliği açıkça anlaşılmamaktadır.

Yazıtın başında belirtilen 11 madde, günümüze tam olarak ulaşmamıştır. Bu nedenle sonraki maddelerin hangi konuları kapsadığı bilinmemektedir. Ancak, Kurum Han döneminde Tuna Bulgar Devleti’nin Bizans ile karşılıklı ticaret anlaşmaları yaptığı dikkate alındığında, Omurtag Han döneminde de ticarî hükümler içeren maddelerin bulunmuş olması muhtemeldir. Günümüzde bu konuda aydınlatıcı bilgi mevcut değildir.

Yazıtın günümüze ulaşan kısmı yalnızca Bizans tarafının yükümlülüklerini içermektedir; Tuna Bulgar Devleti’nin neler üstlendiğine ilişkin bilgiler ise mevcut değildir. Buna rağmen, yazıtın metni, iki tarafın 30 yıl boyunca birbirlerine karşı düşmanca tavır sergilemeyecekleri hususunda ant içerek anlaşmayı onayladıklarını göstermektedir.

Süleymanköy Yazıtı, Tuna Bulgar Devleti’nin diplomatik ilişkilerini ve sınır güvenliğini düzenleme biçimini anlamamız açısından önemli bir tarihi kaynaktır. Anlaşmada sınır güvenliği, esirlerin durumu ve olası savaşlarda tarafsızlık gibi konuların öncelikli olarak ele alınması, devletin güvenlik ve istikrar odaklı politika anlayışını ortaya koymaktadır. Ayrıca, yazıtta yer alan maddelerin Pliska’da değil, sınır bölgesine yakın bir bölgede konumlandırılmış olması, anlaşmanın hem halk hem de yetkililer tarafından bilinmesini sağlama ve devletin prestijini göstermek amacı taşıdığını düşündürmektedir.

Bunların yanında Süleymanköy Yazıtı tarihî olayları yazılı ve taşınabilir bir biçimde belgeleyen Tuna Bulgar yazılı geleneğinin önemli örneklerinden biridir. Tahribata uğramış olmasına rağmen, yazıt; içerdiği tarihî bilgi, diplomatik uygulamalar ve sınır güvenliği uygulamalarına dair bilgiler bakımından Türk yazıt geleneğinin izlerinin Balkan coğrafyasında da devam ettirildiğini ve yönetici unsurların bu uygulamadan vazgeçemediklerini göstermektedir.

3.8. Murfatlar Yazıtları

Bugün Romanya sınırları içerisinde Köstence’de Kuzey Dobruca olarak bilinen bölgede 1957 yılında yapılan arkeolojik çalışmalar sırasında kaya kiliseleri keşfedilmiştir. Yapılan incelemeler sonrası tespit edilen dört tanesi küçük olmak üzere altı kilise, kript ve mezarların Tuna Bulgarlarına ait olduğu anlaşılmıştır. Araştırmacılar kiliseleri Tuna Bulgarlarının Hristiyanlığı kabul ettikten sonraki dönemine tarihlendirmişlerdir. Ancak kiliselerin duvarlarında görülen Kiril ve Grekçe yazıların yanında Türk runik işaretlerinin varlığı, bölgedeki izlerin çok daha eskiye dayandığını göstermektedir. Yaklaşık 60 kadar runik işaret tespit edilmiş olup, bunların bazıları iki ila dört satır uzunluğunda, bazıları ise tek satır hâlinindedir. Yapılan analizlerde yazıtlarda 44 farklı fonetik değere sahip işaret kullanıldığı belirlenmiştir.⁷²⁹

Özellikle dikkate değer olan husus, Kiril alfabesi ile yazılmış yazıtların arasına runik işaretlerin de kazınmış olmasıdır. Bu durum, Tuna Bulgar topraklarında Kiril alfabesinin yaygın olarak kullanıldığı dönemde dahi eski Türk runik işaretlerinin hâlen bilinçli olarak kullanıldığını ve kültürel sürekliliği göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır.

У Д С Х У : Е Б Г . Х : А : Х . Ш : У < Г . Г I : У < : < О Х < . I С
U A N C H U S A N 7 A N (I) S I N U O N N I U O O S S I O I N

Görsel 3.9. Murfatlar Yazıtı

Murfatlar Yazıtlarından biri, Türk Bulgar takvim kültürü açısından son derece önemlidir.

UANCHU: Sanskrit- *vankania* (kendi kendine hareket eden), *vanku* (hareketli, gökyüzünde hareket eden), *an* (Tanrı-Sümer)

SAN: Dardic *sun* (parlak), Tadjik *shun* (parlayan), Kelt *güneşi*, *san* (yıldız).

SH: seven (yedi sayısı)

SI: Assir.-Babyl. *si* (Tanrı, Efendi), Sanskritçe *is* (hükümdar).

⁷²⁹ Svetlana Venelinova Kavrikova, “Murfatlar ve Nad Sent Mikloş Yazıtlarının Paleografik Karakteristiği”, çev. Erol Çetin, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 48,(2000), s 243.

UON: Kelt *eon* (güneş), Sanskrit. *ina* (güçlü).

(I)NE: *ine* (bunlar) - Sanskritçe, İran ve Kelt'te ortak bir biçim.

UO: *IO* (Jüpiter) - Kelt

OS: *eos* (zaman, çağ) - Kelt, Assir., Sanskrit

ISO: *is* (hükümdar).

IN: *in* (yönlendirmek, düzenlemek) - Kelt, İran-Sanskrit

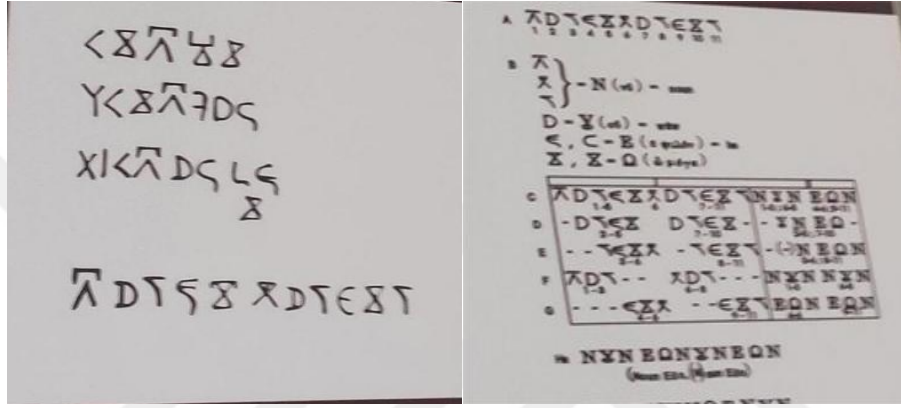
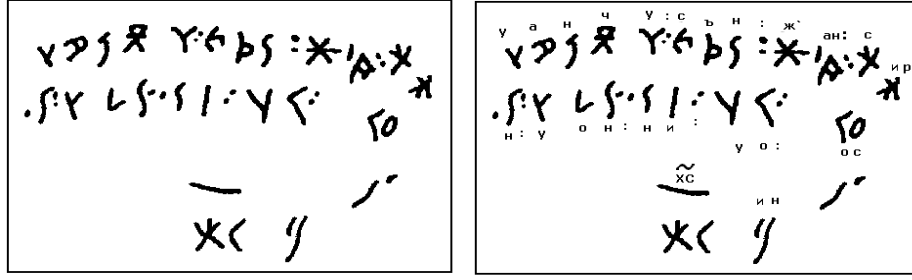
Yazıtta geçen sözcükler ve semboller aracılığıyla yazıt şu şekilde tercüme edilebilir:

*“Hareket Eden Gök Cisimleri Yedidir. Hükümdarları da Güneştir ve zamanın efendisi Jupiterdir.”*⁷³⁰

Bu ifade, Tuna Bulgarlarının astronomik ve takvimsel bilgiye dayalı bir zaman ölçme sistemi kullandıklarını da göstermektedir. Burada: “Hareket eden gök cisimleri yedidir” ifadesi, büyük olasılıkla haftalık veya aylık döngüleri belirleyen yedi temel gök cismini temsil etmektedir. “Hükümdarları güneştir” ifadesi, Güneş’in zaman ölçümünde merkezi ve belirleyici bir konumda olduğunu ifade eder. “Zamanın efendisi Jupiterdir” ifadesi, astronomik gözlemler ve takvim hesaplarında Jüpiter’in önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

Murfatlar Yazıtları, Tuna Bulgarlarının Hristiyanlık sonrası dönemdeki kültürel ve yazılı geleneğini, ayrıca eski Türk yazı sistemlerinin kullanımının devam ettiğini ortaya koyan değerli bir kaynaktır. Bu yazıtlar, Balkanlar’daki Türk kültür izlerinin ve yazı geleneğinin tarihî sürekliliğini ve aynı zamanda Tuna Bulgarlarının eski Türk gökbilim ve takvim kültürünü sürdürdüklerini belgelemektedir. Bu bakımdan Murfatlar Yazıtları Tuna Bulgar devletinde astronomi, takvim ve göksel semboller aracılığıyla kültürel ve dini bilincin nasıl yaşatıldığını gösteren önemli bir kaynaktır.

⁷³⁰ Peter, Dobrev, Inschriften und Alphabet der Urbulgaren, Universum Protobulgaricum, Band I, Sofia: Orion-Commerce, 1995. Inscriptions and Alphabet of the Proto-Bulgarians: https://groznijat.tripod.com/pb_lang/index.html

Görsel 3.10. Murfatlarda tespit edilen Tuna Bulgar işaretler⁷³¹

Görsel 3.11. Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi

Tuna Bulgarlara ait yazıtlar incelendiğinde dikkat çeken bir ayrıntı, ünvanın arkasından kişi adının geliyor olmasıdır. Bu durum, Tuna Bulgar toplumunda

⁷³¹ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

hükümdar ve üst düzey yetkililerin isimlendirilmesinde belirli bir düzen ve resmiyet anlayışının varlığını göstermektedir.

Yazıtların yalnızca hükümdarlar için değil savaşlarda kaybedildiği düşünülen askerlerin ölümünün ardından dikilmiş olduğu da görülmektedir. Bunlardan birisi Dinyeper⁷³² diğeri Tuna'da boğularak ölmüş olan bir askerın arkasından dikilmiştir.⁷³³ Omurtag Han'ın tarkanı Onegavon için anıt diktirdiği de kaynaklarda aktarılmaktadır.⁷³⁴ Tuna Bulgar toplumunda ölüm ve kahramanlık kültürünün yazılı ve taşınabilir belgelerle ölümsüzleştirildiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Tuna Bulgar yazıtları Türk yazı geleneğinin Balkanlar'daki en önemli belgeleri olarak kabul edilebilir. Hükümdar meşruiyetini ve devlet gücünü simgesel ve yazılı biçimde ortaya koymakta, diplomatik ve askerî ilişkileri belgelemekte, kültürel ve takvim gibi geleneksel uygulamaları aktarmakta olan Tuna Bulgar yazıtları Türk tarihi ve yazılı kültürü açısından vazgeçilmez birincil kaynak niteliği taşımaktadır.

Kazılar sırasında Pliska şehrinde yapılan araştırmalar Bulgar toplumunun yaşam biçiminin büyük ölçüde bozkır hayatına dayalı olduğunu ortaya koymuştur. Hanlar, aulu dış saldırılardan koruyacak şekilde düzenlenmiş, hanın çevresinde maiyeti ve baturlardan oluşan bir çevre ile karşımıza çıkmaktadır. Bu durum, Tuna Bulgar toplumsal ve siyasî yapısının merkeziyetçi bir organizasyon ve askerî koruma anlayışına ışık tutmaktadır.

3.9. Pliska'daki Arkeolojik Çalışmalar ve Bulgular

Günümüzde Bulgaristan'ın kuzeyinde bulunan; İsparih Han tarafından devlet teşkilatının kurulduğu başkent Pliska; arkeolojik olarak zengin Türk mirasına sahiptir. Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar 1899-1900 yıllarında Fyodor Uspenski ve Karel Skorpil liderliğinde başlamıştır.⁷³⁵ Uzun çalışmalar sonrası 23km²'lik bir alanda şehrin

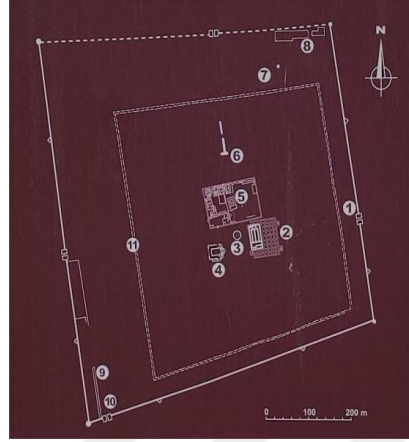
⁷³² Curta, *Southeastern Europe*, s.156

⁷³³ Bury, *A History of the Eastern*, s.335.

⁷³⁴ Runciman, *A History of the First*, s.83.

⁷³⁵ Meltem Akıncı, "Tuna Bulgar Hanlığı'nın Başkentleri: Pliska (680) ve Preslav (893)", C.4, S.2, Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi (2019), s.39.

kalıntıları arasında han sarayı, küçük saray, kilise, hamam, konutlar yanında büyük bir Bazilika gibi önemli yapılar keşfedilmiştir.

Görsel 3.12. Arkeolojik Çalışmalar Sonrası Çizilen Şehir Planı

1: Ana Kapı	7: Skorpil'in Mezarı
2: Saray Binalarının Bulunduğu Alan	8: Müze
3: Dairesel Ahşap Bina	9: Ticarî-Zanaat Binaları
4: Bazilika	10. Güney Kapısı
5: İç Şehir	11: İç Şehrin Ahşap Surları
6: Boyarların Evi	

Bulgarlar, Tuna Nehri çevresine geldiklerinde “kerekü/gerege”⁷³⁶ adı verilen kubbeli otağlarda ikamet etmekteydiler.⁷³⁷ İlk yerleşim yerlerinde, halkın adlandırdığı biçimde “aul”larda, tarım ve hayvancılıkla uğraştıkları arkeolojik buluntular ile desteklenmektedir. Bölgede yürütülen kazı çalışmaları sırasında günlük yaşamı ve ekonomik faaliyetleri yansıtan çeşitli bulgular arasında hayvan kemikleri ve bitki

⁷³⁶ DLT’te “göçebelere göre kışlık ev” manasında geçen kelime, yerleşik Türklerde kışlık çadır, ev, otağ manasındadır. Zamanla bu anlayış kaybolmuş, Ortaasya hayvancı ve konar göçerlerin, keçe çadırlarının, yalnızca ağaç kafeslerine kerege denmeye başlanmıştır. Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.7, s.317-318.

⁷³⁷ Esin, “Türk Tarihi Işığında Bulgaristan” s.21

kalıntıları ve muhtemel çömlek yapımı için kullanılmış dört adet kil fırın tespit edilmiştir.⁷³⁸ Bazı evlerde bulunan öğütme taşları zirai hayatın varlığını ve önemini göstermesi açısından oldukça önemlidir.⁷³⁹

Bu veriler, Tuna Bulgarlarının göçebe ve bozkır hayatı ile yerleşik tarım ve hayvancılığı birleştiren ekonomik yaşam biçimini ortaya koymaktadır. Ayrıca, aul yerleşimlerinin planlı ve fonksiyonel yapısı, Pliska'nın hem idarî hem de günlük yaşam açısından önemli bir merkez olduğunu kanıtlamaktadır.

Bulgar tabyaları Dobruca ile Beserabya arasında bulunmaktaydı. Ayrıca Tuna kenarındaki Nikolisel kalesinin üst tarafı yüksekliği 2 m, genişliği 8 m olan hendekler ile çevrilmiştir. Bulgarların “aul” adını verdikleri bu tabyalar Avar tabyaları gibi bölüm bölüm değillerdi; bütün Bulgarları içine almaktaydı.⁷⁴⁰ Diğer Bulgar tabyaları gibi topraktan yapılmış olan Pliska tabyalarının çevresi 24 m kadardır. Omurtag Han zamanında kesme taştan yapılmış iç surlar inşa edilmiştir. Ayrıca bu dönem Bizans'ın deniz kuvvetlerine karşı liman kentlerine de tabyalar inşa edilmiştir.⁷⁴¹

Pliska'da erken yerleşim bir ordugâh niteliğinde iken daha sonra buraya ilk ahşap yapılar inşa edilmiş ve böylece hanlık ikametgahı kurulmuştur. Zamanla surlar ve hendeklerle çevrilerek korunaklı bir şehre dönüşmüştür. 811 yılında Bizans imparatoru Nikepheros'un şehri ateşe vermesinden sonra yanarak kaybolan ahşap yapıların yerine beton binalar inşa edilmiştir.

⁷³⁸ Akıncı, “Tuna Bulgar Hanlığı'nın Başkentleri”, s.43.

⁷³⁹ Lyudmila Doncheva-Petkova, “Ethnic Changes in Present-Day”, s.18.

⁷⁴⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihi* s.257-258, Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s.42.

⁷⁴¹ Ögel, s.270.

Görsel 3.13. Pliska Dış Kapı⁷⁴²

Başkent Pliska, Türklerin “Ordu-balık” olarak adlandırdığı, iç içe geçmiş kale ve şehir yapısından oluşan hükümdar şehri geleneği çerçevesinde inşa edilmiştir. Bir orduyu barındırabilen dış şehir, hendek ve surlarla çevrili iç şehir ile bir askerî kamp bölgesini anımsatmaktadır.⁷⁴³ Araştırmacılar 19,6 km uzunluğunda toprak surlarla çevrili olan şehrin yalnızca surların inşası için yaklaşık 10 bin kişinin seferber edilmiş olması gerektiği öne sürmektedir.⁷⁴⁴ Dış şehirde el sanatları ve tarımla uğraşan büyük bir nüfus yaşamaktaydı. Aynı zamanda Hristiyanlığın ülkede kabulünden sonra burada Büyük Bazilika inşa edilmiştir. İç şehir ise 500 dönümlük bir alanı kapsamaktadır. 1950 yıllarında yapılan kazılarda küçük saray ve yanında hamam bulunmuştur. Pliska kazı çalışmalarında ortaya çıkan özellikle Büyük Bazilika gibi önemli yapılar, Bulgar araştırmacılar tarafından Tuna Bulgarlarından daha üstün bir medeniyet olarak gördükleri Bizans ve Slavlara ait oldukları yönünde yorumlanmıştır. Kazı çalışmaları 1970’li yıllara gelindiğinde Bulgaristan Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü Müdürlüğü’ne devredilmiştir. Skorpil tarafından başlatılan Pliska’daki üç alan; saray merkezi, Büyük Bazilika ve kale duvarları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmalarda; doğu surlarının kuzey kısmı, kale duvarlarının bir bölümü, güney ve batı surları (toplam uzunluğu 1.500 m), Kurum Han sarayı ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca daha önceki çalışmalarda bulunmuş olan hamamlarda, kaledeki gizli tünellerde, toprak surlarda ve bazı büyük taşlarda ek çalışmalar yapılmıştır. Kazılar, ayrılan fonun azalması nedeniyle yavaşlamış olsa da ortaya çıkartılan yapılar Tuna Bulgar Devleti’nin başkenti Pliska’nın, Orta Çağ’da modern bir şehir planlamasına sahip olduğunu göstermektedir. Bu veriler, Pliska’nın askerî, idarî ve kültürel bir merkez olarak işlevini ve Tuna Bulgar devlet geleneğinin mimari uygulamalarını ortaya

⁷⁴² Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

⁷⁴³ Akıncı, “Tuna Bulgar Başkentleri”, s.45.

⁷⁴⁴ Komatarova ve Balinova, “Steppe empires without”, s.137.

koymaktadır. Mimari yapılar incelendiğinde Roma ve Bizans gibi tuğla ve moloz taş yerine kendilerine has olarak kesme taş kullandıkları görülmektedir. Ayrıca ileri seviye taş ve tuğla tekniklerinin yanında mermer levhalarla kaplama sanatı da öne çıkmaktadır.⁷⁴⁵

Görsel 3.14. Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı⁷⁴⁶

Pliska'daki saray, yaklaşık 10 dönümlük bir alana kurulmuştur. Sarayın iç avlusu, hükümdar ve ailesinin konutlarının yanı sıra, farklı zamanlarda inşa edilmiş konutlar ve ibadethaneler ile çevrilidir. Hükümdar sarayı etrafına örülmüş yüksek duvarlar sayesinde dışarıdan görülmesi imkânsız hale getirilmiştir. Doğu kısmında daha sağlam ve renkli taşlardan yapılan hanın odaları, batı kısmında da nispeten daha zayıf ve içerden mermer kaplamalı olarak yapılmış ve sütunlarla süslenmiş han ailesinin ve çocuklarının ikametgahı bulunmaktadır. Bunların yanı başında mutfaklar ve diğer küçük odalardan oluşan ilave yapılar yer almaktadır.⁷⁴⁷ Sarayın duvarlarında tespit edilen eski runik işaretleri andıran tamgalar Türk tarihi açısından önemlidir.⁷⁴⁸ Sarayın kuzeye ve güneye uzanan yeraltı geçişlerinde tespit edilen üç adet kemerli geçit sarayın planlı ve güvenlik odaklı bir şekilde inşa edildiğini göstermektedir. Ayrıca arkeolojik çalışmalarda normal halkın da yaşadığı sığınaklar da tespit edilmiştir.⁷⁴⁹

⁷⁴⁵ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.258-259.

⁷⁴⁶ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

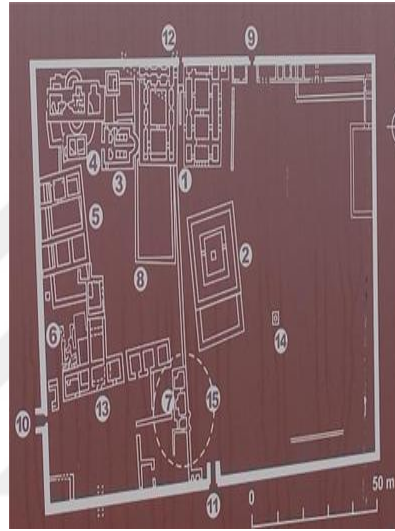
⁷⁴⁷ Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s.72.

⁷⁴⁸ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.259.

⁷⁴⁹ Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit*, 372.

Pliska'daki büyük sarayın altında kalıntıları bulunan Kurum Sarayı, Preslav Sarayı ve Madara'da bulunan saray kalıntıları incelendiğinde hepsinin kuzey-güney doğrultusunda inşa edildiği görülmektedir. Bulgarlar arasında güneşin doğuşu olan sol yön ile güneşin zirveye çıktığı güney yöne ayrı bir kutsiyet verildiği bilinmektedir. Bu sebeple binaların çoğu buna göre inşa edilmiş olmalıdır.⁷⁵⁰

Bu özellikler, Tuna Bulgar başkentinin idarî, ailevi ve dini yaşamı bir arada barındıran kompleks bir yapı olduğunu ortaya koymaktadır.

Görsel 3.15. Pliska Kent Planı⁷⁵¹

9-10-11: Giriş
Kapıları

4-7: Su Deposu-
Hamam

1-5-8: Saray Binaları

12: Yeraltı geçiş

2: Hristiyanlık Öncesi
Tapınak

13: Depolama
Alanları

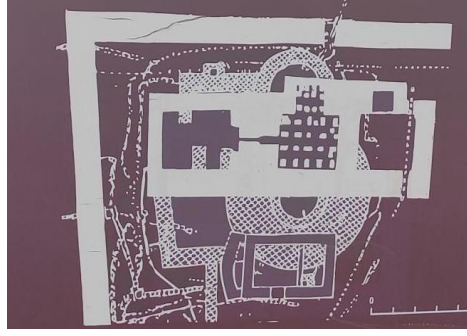
3: Saray Kilisesi

14: Kuyu

15: Ahşap Binalar

⁷⁵⁰ Besevliev, 372.

⁷⁵¹ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

Görsel 3.16. Pliska Banyo ve Hamam Planları⁷⁵²

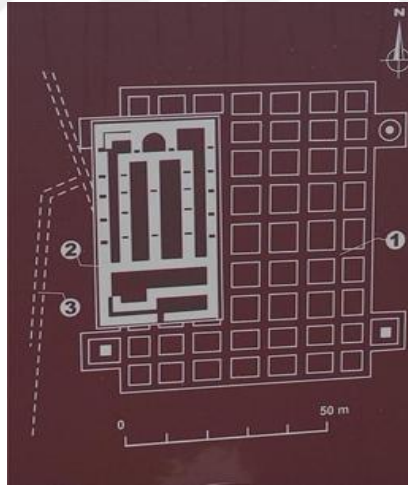
8.yy sonu 9.yy başında inşa edilmiş yerden ve duvardan ısıtılmalı banyo ve dairesel su deposu

9.yy başı, Yerden ısıtılmalı üç bölümlü banyo

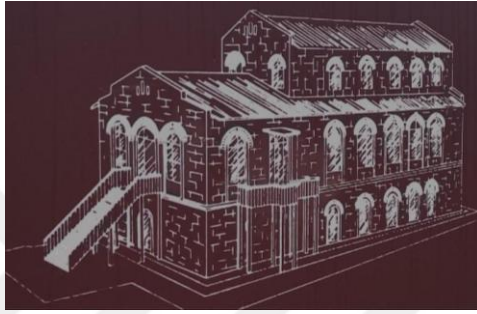
9.yy sonu 10.yy, İki bölümlü banyo

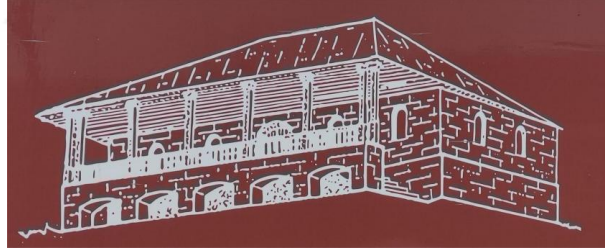
Görsel 3.17. Kurum Han İç Saray Planı

⁷⁵² Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

Pliska’da bulunan 811 yılında yanan 4,7 dönümlük alana inşa edilmiş Kurum sarayının yalnızca 63 dikdörtgen bölmeden oluşan temelleri günümüze ulaşmıştır (1). Bu durum beton olan temel kısmına ahşap duvar katmanının inşa edilmesinden kaynaklanmaktadır. Sarayın batı kısmında bir yeraltı geçidi bulunmaktadır (3). Kurum Sarayı’nın kalıntıları üzerine inşa edilen Omurtag Sarayı (2), Kurum Sarayı’nın üçte biri kadardır. Pliska’daki diğer saray ve yapı kompleksleriyle birlikte, Tuna Bulgar başkentinin idarî ve askerî işlevlerini bir arada barındıran önemli bir merkez olduğunu göstermektedir.

Görsel 3.18. Omurtag Han Sarayı⁷⁵³

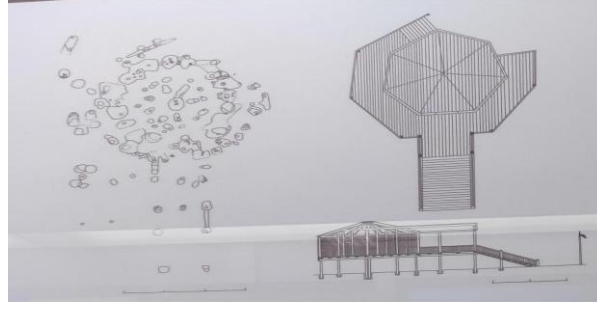
Görsel 3.19. Sosyal Konut⁷⁵⁴

Avrupa ilk defa Türk mimarisi ile Hunlar zamanında tanışmıştır. Soylu aileler için yapılan evlere “terem”; halkın oturduğu evlere ise Türk dilinde ısıtılan bina anlamına gelen “izbe” denilmektedir.⁷⁵⁵

⁷⁵³ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

⁷⁵⁴ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

⁷⁵⁵ Adjı, *Avrupa Türkler ve Büyük*, s.142.

Görsel 3.20. Dairesel Yapıya Sahip Ahşap Konut⁷⁵⁶

Görsel 3.21.Yanan Ahşap Konut Kalıntıları⁷⁵⁷

Tuna Bulgarları diğer konargöçer Türk boyları gibi hayatlarının çoğunu at sırtında sürdürdüklerinden pantolon giymektedir. Ayrıca avcılık ve hayvancılıkla uğraşan diğer Türk toplumlarında görüldüğü üzere hayvan deri ve kürklerini giysi olarak kullanmışlardır. Giysilerini av hayvanlarının tüyleriyle veya değerli taşlar ile süsleyerek hem zenginlik hem de toplumsal statü sembolü hâline getirmişlerdir. Bulgar toplumunda kadınlar da erkekler gibi pantolon giymektedir.⁷⁵⁸ Soğuğa karşı korunmak amacıyla şapka da temel giyim unsurlarından birini oluşturmuştur. Ayrıca erkekler genellikle pantolon üzerine uzun, kaftan biçimli bir ceket giyerek; bu ceketin üzerine ise kemerler takmışlardır. Kemer Türk toplumunda giysi olarak kullanılmasının dışında bir at üzerinde silah ve eşyanın taşınması amacına da hizmet etmekteydi. Ayrıca bir statü göstergesi olarak da takılmıştır. Üzerine takılan tokalar ve işlemeler onu sembolik bir unsur haline getirmiştir.⁷⁵⁹ Yapılan arkeolojik çalışmalarda

⁷⁵⁶ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

⁷⁵⁷ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

⁷⁵⁸ Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit*, s.364

⁷⁵⁹ Tilla Deniz Baykuzu, “İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 53, S1, (2013), s. 221.

bulunan Bulgar kemerlerinde deri ve metal işçiliğinin ustalıkla kullanıldığını göstermektedir. Pliska, Dobriç, Varna, Rusçuk ve Şumnu bölgesinde yapılan çalışmalarda hayvan figürlü kemer tokalarına rastlanılmıştır. Kemer tokalarının biçimi ve süslemeleri, kişinin askerî veya idarî konumuna göre değişiklik göstermiştir. Kemerlerin her erkek mezarında rastlanılmaması savaşçı, idareci ya da hükümdarlar tarafından takıldığını ya da süslü kemerlerin hükümdar tarafından hak eden kişilere takıldığı fikrini düşündürebilir.⁷⁶⁰ Madara Kaya Kabartmalarında resmedilmiş olan Tuna Bulgar hükümdarı kaftanı ile buna örnek teşkil etmektedir. Kadınlar ise Hunlar döneminden beri görülen “guni” adı verilen başörtüler kullanmışlardır. Dini tören gibi özel merasimlerde beyaz, günlük yaşam ve bayramlarda ise renkli guni takmışlardır. Hristiyanlığın kabulünden sonra dahi bu geleneğin sürdüğü, Papa’ya gönderilen mektuplarda baş kapalı iken ibadetin sakıncası olup olmadığının sorulmasından anlaşılmaktadır.

Görsel 3.22. Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi

Tuna Bulgarlarının önemli kültürel miraslarından biri olan Madara kabartmasında görülen süvari figürü, dönemin giyim ve saç stili hakkında da bilgi vermektedir. Kabartmadaki atlı süvari, uzun saçlı olarak betimlenmiştir. Bulgarlarda halkın saçının yalnız ön kısmını tıraş edip, arkada üç örgülü saç bırakması asalet göstergesi olarak kabul edilirdi. Buna karşılık, hükümdarın saçının ön kısmını da kesmemesi onun kut

⁷⁶⁰ Aslı Çandarlı, “*Tuna Bulgarlarının Maddi Kültüründe Kemer*”, *Anadolu ve Balkan Araştırmaları Dergisi*, S.16, s.149, 152,153.

sahibi bir lider olduğuna işaret eder. Madara süvarisinin bu biçimde tasvir edilmesi, Tuna Bulgar toplumunda saçın sembolik anlam taşıdığını göstermektedir.⁷⁶¹

Görsel 3.23. Kemer Tokası⁷⁶²

Görsel 3.24. Pliskada Bulunmuş Kemer⁷⁶³

Yapılan arkeolojik kazılarda Büyük Bulgar Devleti kurucusu Kubrat'a ait olduğu tahmin edilen altın kemer tokası da bulunmuştur. Pliska, Madara ve Çatalardaki mimari kalıntılarda bulunan eşyalar arasında Türk kemerlerinin altın ve tunç olan tokalarında damgalar ve runik harfli işaretler görülmektedir.⁷⁶⁴

Görsel 3.25. Demir Askı⁷⁶⁵

⁷⁶¹ Geza Feher, *Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri*, (Devlet Basımevi, 1937), s.21.

⁷⁶² Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

⁷⁶³ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

⁷⁶⁴ Esin, "Türk Tarihi Işığında", s.19.

⁷⁶⁵ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

Görsel 3.26. Ok Uçları⁷⁶⁶

Kurganlardan çıkarılan malzeme ile arkeolojik kazılarda bulunan gündelik eşyalar gösteriyor ki Türkler, tarih boyunca madencilik ve özellikle demir işçiliği alanında büyük bir ustalığa sahip olmuşlardır.⁷⁶⁷ Bu beceri hem ekonomik yaşamın hem de askerî gücün temelini oluşturmuştur. Türk kültüründe demir, yalnızca bir hammadde değil, aynı zamanda direniş, yeniden doğuş ve özgürlük sembolü olmuştur. Bu anlayış, Ergenekon Destanı'nda da açık biçimde görülmektedir. Bu sebeple demir, Türk kültüründe mitolojik bir anlam da taşımaktadır. Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin ve İstemi Kağan demircilikte usta idi. Aynı düşünce Yakut Türklerinde de devamlılık göstermiştir. Bir Yakut atasözünde Şaman ile demircinin “aynı yuvadan” çıktığı vurgulanmaktadır.⁷⁶⁸ Her ikisinin de yaratıcı güçle, ateşle ve ruhla ilişkili olduklarını vurgulanmakta olan bu söz, Türk dünyasında demircinin yalnızca bir zanaatkâr değil, aynı zamanda kutsal bir figür, “demir ustası” sıfatıyla toplumsal düzenin koruyucularından biri olarak görüldüğünü göstermektedir.

Pliska kazılarında ele geçen demirden yapılmış at nalları ve diğer malzemeler dönemin madencilik ve demir işçiliği düzeyini göstermesi bakımından oldukça önemlidir. At nalının uç kısımlarında genişlik 1,8 cm olup, orta bölüme doğru kademeli olarak 4 cm'ye kadar genişlemektedir. Nalın kenarları, uç kısımlarda sivri uçlar oluşturarak dışa doğru bükülmüş durumdadır. Alt yüzeyde, çevreye paralel bir hat üzerinde çiviler için açılmış sığ bir oluk bulunmaktadır. Her bir yarısında, T biçimli üçer çivi deliği mevcuttur. Çivilerin ölçüleri yaklaşık 2 cm uzunluğunda ve 0,6 cm genişliğinde olup, dört yüzlü biçimde dövme tekniğiyle hazırlanmıştır. Bu özellikler, dönemin metal işleme teknolojisinin gelişmişliğine şahitlik etmektedir. Nalın genel boyutları değerlendirildiğinde, bunun küçük cüsseli bir at türüne ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu

⁷⁶⁶ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

⁷⁶⁷ *Türk Tarihinin Ana Hatları*, (İstanbul 1930), s.407.

⁷⁶⁸ Jean Poul Roux, *Pasifikten Akdeniz'e 2000 Yıl Türklerin Tarihi*, (Kabalıcı, 2008), s.93.

tespit, Pliska kazılarında bulunan küçük yapılı at kemikleri ile de uyumludur. Bulgular, Tuna Bulgarlarının at yetiştiriciliği ve nal teknolojisi konularında ileri bir seviyede olduklarını ortaya koymaktadır.

Bu bağlamda, Tuna Bulgarları da atalarından miras kalan demir işleme geleneğini sürdürmüşlerdir. Arkeolojik buluntular arasında yer alan demir aletler, silahlar ve zırh parçaları hem savaş teknolojisinde hem de gündelik yaşamda bu zanaatın ne kadar ileri olduğunu ortaya koymaktadır.

Görsel 3.27. VV.-IX.Yüzyıla Ait Şaman Tasviri⁷⁶⁹

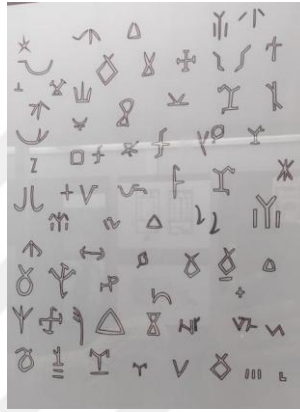

Görsel 3.28. Hükümdar Para ve Mühürleri

⁷⁶⁹ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

Görsel 3.29. Pliska'da Bulunan Taşlar Üzerinde Runik İşaretler

Görsel 3.30. Pliska Kazılarında Rastlanan Tuna Bulgar Sembolleri

Bölgeye ilk geldikleri dönemde yarı göçebe bir yaşam süren Tuna Bulgarları, kurdukları devletin güçlenmesi ve teşkilatlanmasıyla birlikte zamanla tam yerleşik hayata geçmişlerdir. Özellikle başkent Pliska ve daha sonra Preslav gibi şehirlerin gelişmesiyle birlikte, ekonomik faaliyetlerin de çeşitlendiği görülmektedir. Tuna Bulgar Devleti'nin coğrafi konumu, onun ekonomik gelişiminde belirleyici bir unsur olmuştur. Devlet, bir yandan Bizans İmparatorluğu ile komşu iken, diğer yandan Tuna Nehri kıyısında yer alması sayesinde doğal bir ticaret hattı üzerinde bulunmaktaydı. Bu durum hem karasal hem de nehir ulaşımına dayalı ticaretin gelişmesine imkân sağlamıştır.

Devlet sınırlarının genişlemesiyle birlikte, özellikle Kurum Han ve Omurtag Han dönemlerinde Doğu Avrupa'nın önemli ticaret yollarının kontrol altına alınması ülke ekonomisine büyük katkı sağlamıştır. Omurtag Han'ın Maroş Nehri vadisinde bulunan tuz madenlerini işletmeye açması, Bulgar ekonomisine stratejik bir hammadde

kaynağı kazandırmıştır. Tuz hem iç tüketim hem de dış ticaret açısından yüksek değer taşıyan bir üründü.

Kaynaklardan edinilen bilgilere göre, Tuna Bulgarları deri ve kürk ticaretiyle de yoğun biçimde uğraşmaktaydılar. Özellikle Madara bölgesi, kaliteli kürk üretimi ve ticaretiyle öne çıkmıştır.⁷⁷⁰ Devletin ekonomik yapısında tarım ve hayvancılığın yanı sıra bu tür doğal ürünlere dayalı ticaret önemli bir yer işgal ediyordu.

Tuna Bulgar Devleti, zamanla Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerini güçlendirerek karşılıklı ticaret anlaşmaları yapabilecek güçte bir ekonomik yapıya ulaşmıştır. Özellikle Avar topraklarının Tuna Bulgar hâkimiyetine girmesinden sonra, Bizans'ın batı ticaret hattı da Bulgarların kontrolüne geçmiştir. Bu gelişme, devletin Balkan ticareti üzerindeki etkisini artırmış; Bizans mallarının sevki sırasında alınan gümrük vergileri, devlet hazinesinin en önemli gelir kaynaklarından biri hâline gelmiştir.

Ayrıca, Sofya–Niş–Belgrad hattının kontrolüyle birlikte Tuna Bulgarları Peşte şehrinin kurulmasını sağlamış⁷⁷¹, bu şehir kısa sürede ticarî bir merkez hâline gelmiştir. Bulgarlar yalnızca Bizans ile değil, aynı zamanda Frank Krallığı ve Doğu Avrupa'daki diğer siyasî güçlerle de ekonomik ilişkiler kurmuşlardır. Bu durum, Tuna Bulgar Devleti'ni dönemin uluslararası ticaret ağında aktif bir aktör konumuna getirmiştir.

Pliska Sarayı'nın kuzeydoğu kısmında yapılan kazılar sırasında tek yüzü keskin bir orak bulunmuştur. Bu buluntu, tarımın Tuna Bulgarlarının ekonomik yaşamında önemli bir yer tuttuğunu göstermektedir. Başlangıçta konargöçer yaşam süren Tuna Bulgarları, erken dönemlerde daha çok hayvancılıkla uğraşmış; buna bağlı olarak et ve süt ürünleri temel besin kaynaklarını oluşturmuştur.

Devlet teşkilatı ve şehirleşmenin gelişmesiyle birlikte tarım üretimi çeşitlenmiştir nitelim arkeolojik veriler Tuna Bulgarlarının çavdar, darı, karabuğday gibi tahılların yanı sıra armut, kiraz, kavun ve karpuz gibi meyveleri de yetiştirdiklerini ortaya

⁷⁷⁰ Feher, *Türko-Bulgar, Macar*, s.6-7.

⁷⁷¹ Feher, s.11.

koymuştur. Bu değişim, toplumun yarı yerleşik hayattan tam yerleşik hayata geçiş sürecini somut biçimde yansıtmaktadır.

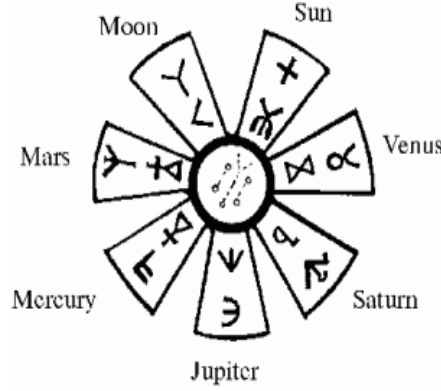
Hristiyanlığın kabulüyle birlikte üzüm bağcılığı da önem kazanmaya başlamış; özellikle dinî törenlerde şarap üretimi ekonomik ve kültürel yaşamın parçası hâline gelmiştir. Vaktiyle Kurum Han'ın Tuna Bulgar ülkesindeki bağcılık geleneğini yasakladığını biliyoruz buradaki gayesi devlet yönetimi ve tebaanın üzülmesini engellemekle alakalı idi. Elde edilen tahılların, taş değirmenlerde ğtlerek ambarlarda depolandıkları arkeolojik kazılarda desteklenmiştir.⁷⁷² Tuna Bulgarlarının tarım alanındaki gelişmişlik düzeyi, dönemin diğer Balkan topluluklarından belirgin biçimde ayrılmaktadır. Ayrıca ziraatla ilgili pek çok kelimenin diğer Balkan dillerine Bulgarca üzerinden biçimde geçmiş olması, Tuna Bulgarlarının tarım terminolojisi ve uygulamalarıyla bölgesel kültür üzerinde kalıcı bir etki bıraktıklarını göstermektedir. Bu durum, onların yalnızca askerî ve siyasî değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel açıdan da güçlü bir medeniyet sahibi olduklarını kanıtlar niteliktedir.⁷⁷³

3.9.1. Pliska Rozeti

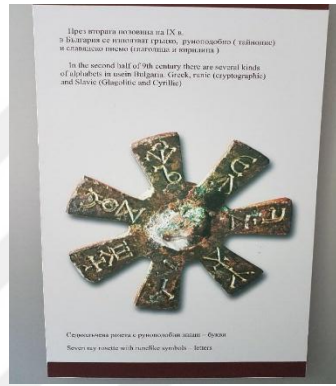
Tuna Bulgar Devleti'ne ait olan arkeolojik buluntular arasında en dikkat çeken eser Pliska rozeti olarak bilinen yedi uçlu bronz rozettir. 1961 yılında Pliska'da gerçekleştirilen arkeolojik kazılar sırasında gün yüzüne çıkarılan bu eser, 38 mm çapında olup işçiliği ve sembolik anlamı bakımından dönemin yüksek sanat ve inanç anlayışını yansıtmaktadır. Uzun yıllar boyunca arkeologlar tarafından ne amaçla kullanıldığını zlmeye çalışılan rozet; 1977 yılında S. Vaklinov tarafından ilk kez değerlendirmeye alınmıştır.

⁷⁷² Akıncı, "Tuna Bulgar Başkentleri", s.49-50.

⁷⁷³ Feher, *Türko-Bulgar, Macar*, s.5.

Görsel 3.31. Pliska Rozeti

Görsel 3.32. Pliska Rozeti⁷⁷⁴

Yedi uçlu Pliska rozetinin uç kısımlarında ve ortasında Türk runik işaretleri yer almaktadır. Rozetin üzerindeki işaretlerin anlamı ve yapılış amacı üzerine farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da genel kanı eserin gökyüzünü ve yedi gezegeni simgelediği yönündedir.

Rozetin merkezinde bulunan “IYI” işareti, Tuna Bulgar yazıtları arasında en sık rastlanan sembollerden biridir. Bu işaretin anlamına dair çeşitli görüşler mevcuttur; araştırmacıların bir kısmı bu sembolü “gök” ya da “Tengri” (Tanrı) kavramlarıyla ilişkilendirmektedir. Söz konusu işarete yalnızca Pliska’da değil; Preslav, Madara, Silistre, Rusçuk, Varna, Dulova, gibi merkezlerde ve ayrıca Tuna Bulgar Devleti’nin

⁷⁷⁴ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

günümüz Romanya ve Sırbistan topraklarına denk gelen eski bölgelerinde ortaya çıkarılan arkeolojik eserlerde de rastlanmaktadır.⁷⁷⁵

Türk Runik harfleri ile yazılmış rozetin üzerindeki işaretlerin bir kısmı eski Türk Yazıtlarında da görülmektedir. Özellikle rozetin ortasındaki işaretler Kayı boyu tamgasının aynısıdır. Kayı boyu tamgası *Divan-ı Lügati'ti Türk*'te de benzer şekilde verilmiştir. Araştırmacılardan E. Sachev işaretlerin Çuvaş Türkçesi kökenli olabileceğini ileri sürerken, Beshevliev, "IYI" biçimindeki tamgayı "Tangra" olarak okuyup, Tuna Bulgar dilinde "Gök Tanrı"nın simgesi olduğunu, yedi kolda bulunan diğer tamgaların da güneş, ay, mars, merkür, jüpiter, venüs ve satürnü simgelediğini savunmuştur.⁷⁷⁶ Türk kozmogonisinde evren gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Gökyüzü de 7 ya da 9 katmandır. Bu nedenle kamlar ritüellerinde Tanrı'ya ulaşmak için bu 7 katmanı aşmak zorundadır. Bulgarlar arasında da 7 ve 9 sayıları önemli olmuştur.⁷⁷⁷ Rozetin üzerindeki "+" işaretinin anlamı konusunda araştırmacılar arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar bu işareti Güneş'in sembolü olarak değerlendirirken, diğerleri gezegenleri temsilen kullanıldığını ve aynı zamanda bu yedi işaretin haftanın yedi gününü sembolize ettiğini ileri sürmektedir. Ancak genel kanaat, rozetin üzerindeki işaretlerin yedi gezegeni temsil ettiği yönündedir. Bununla birlikte, söz konusu rozetin hangi amaçla kullanıldığına dair kesin bir kayıt bulunmamaktadır.

Kullanım alanı kesin olarak ortaya konulmamışsa da rozet; yedi gezegeni temsil ediyor ise orta kısımdaki "IYI" işaretin Gök Tanrısı sembolize etme ihtimali kuvvetlidir Türklerin buna benzer işaretleri özellikle savaş esnasında atlarının ve askerlerinin üzerlerinde Gök Tanrı'nın koruyucu gücü olarak taşıdıkları bilinmektedir. Bu rozet de bu amaçla kullanılmış bir takı olabilir. İşaretin yer aldığı arkeolojik verilerin Hristiyanlık öncesi döneme tarihlendirilmesi bu işaretin Gök Tanrısı sembolize ettiği fikrini kuvvetlendirmektedir.

⁷⁷⁵ Lüdmila Donçeva, Petkova, "Ortaçağ Bulgaristan'ından Runik İşaretler ve Birleşmeler, çev. Erol Çetin, *Türk Dil i Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 48, (2000.) s.179.

⁷⁷⁶ Beshevliev, *Prabŭlgarski Epigrafski Pametnits*, s.23

⁷⁷⁷ Beshevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit* 315, Sadeddin Buluç, "Şamanizm", (Wilhelm Radloff, *Türklük ve Şamanlık*,) s.150.

Arkeolojik ve yazılı kaynaklar, Tuna Bulgar Devleti'nin ilk hanlarından itibaren hükümdarların giysi ve aksesuarlarında Gök Tanrı inancının unsurlarına yer verdiklerini göstermektedir. Bozkır kültürü, sadece günlük yaşamda değil, aynı zamanda hükümdarlık makamının simgelerinde de kendini göstermiştir. Bu sebeple bu rozetin hükümdar rozeti olarak kullanılmış olma ihtimali de bulunmaktadır. Farklı bir görüş olarak Kayı boyunun da simgesi olmasından yola çıkarak Tuna Bulgar Devletinde hükümdar ailesi olan "Dulo" hanedanının bir simgesi olarak rozetin ortasında; evrenin merkezinde yerleşmiş olarak hanedanın gücünü de simgeliyor olması düşünülebilir. Türklerde egemen hanedan ailesinin simgesini bayrak ve mühürlerde her daim vurgulamak gücün ve kuvvetin simgesi olarak göstermek gibi bir gelenek söz konusudur. Ancak tarihî kayıtlarda Tuna Bulgar hükümdarlarının kuruluştan itibaren rozet kullanıp kullanmadığı ile ilgili kesin bir kayıt bulunmamaktadır. Bu sebeple bu görüş ile ilgili kesin bir bilgi söylemek güçtür.

Görsel 3.33. Tuna Bulgar "IYI" Tamgası⁷⁷⁸

2006 yılında Pliska'da, sarayın yeraltı geçitlerinde yürütülen arkeolojik kazılar sırasında aralarında "IYI" işaretinin de bulunduğu farklı şekil ve boyutlarda tamgalara sahip çok sayıda kap kacak da ortaya çıkarılmıştır. Sarayın duvar temellerinde, merkezdeki su borularının üzerinde ve çatı kiremitleri ile taş bloklar üzerinde de görülen bu işaretin şimşek çarpmasından evleri koruduğuna ve buradaki kişileri her türlü kötülükten koruyarak sağlık ve mutluluk getirdiğine inanılır.⁷⁷⁹

Pliska'daki su temini ve kanalizasyon sisteminin kökeni genel olarak Bizans'a dayansa da inşaat işlerinde görev alan Bulgar ustalar, tamgaları aracılığıyla çalışmalarını ve

⁷⁷⁸ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Alanı, 2023.

⁷⁷⁹ Besevliev, *Pirvobulgarite Istoriya Bit*, s.315

kimliklerini farklı materyaller (kap kakak, takı, muska, mimari yapılar vb.) üzerinde işaretlemişlerdir. Bu durum, Tuna Bulgarlarının inşaat ve üretim süreçlerinde bireysel ve kolektif simge kullanımına verdiği öneme de işaret etmektedir. Orta Çağ Bulgar nüfusu arasında, bu tür tamga ve işaretlerin kullanımı hem bireysel hem de toplumsal düzeyde kimlik ve aidiyetin bir göstergesi işlevi görmüştür.

3.10. Preslav'daki Arkeolojik Çalışmalar ve Bulgular

Preslav şehri surları ilk kez Zlatarski tarafından tespit edilmişse de neşredilmemiştir. Daha sonra yürütülen arkeolojik çalışmalar esnasında 1905 yılında Preslav'ın kuzey kapısı bulunmuştur.⁷⁸⁰ Günümüzde Bulgaristan'da Şumnu kasabası yakınlarında yer almaktadır. Yapılan arkeolojik çalışmalarda Çatalar yazıtında bahsedilen dört sütun ve aslan heykeline ait buluntular ortaya çıkarılmıştır. Bu buluntular, Omurtag döneminde gerçekleştirilen şehir imar çalışmalarının somut kanıtlarını sunmaktadır. Omurtag'ın inşa ettiği bu şehir, daha sonra Simeon döneminde Bulgar Devleti'nin başkenti olarak önem kazanmıştır. IX. ve X. yüzyıl Bulgar yazarı Ioanis Eksarh, eserinde Preslav'dan söz ederken şehrin yapısal ve kültürel önemine vurgu yapmıştır:

“Bir köylü, fakir bir adam veya yabancı, uzaklardan sarayın kulelerine gelip onları gördüğünde, ve kapıya adım attığında, şaşırır ve kendi kendine sorar ve içeri girdiğinde, her iki tarafta taşla süslenmiş ve ahşapla iç içe geçmiş büyük binalar görür. Saraya girdiğinde, dışı taş, ahşap ve desenlerle, içi mermer, bakır, gümüş ve altınla süslenmiş yüksek saraylar ve kiliseler gördüğünde, bunları neye benzeteceğini bilemez, çünkü ülkesinde buna benzer hiçbir şey görmemiştir, saman kulübelere hariç - fakir adam, sanki aklını kaçırmış ve onlara şaşırmış gibi... ve eğer biri ona ülkesine döndüğünde...: "Orada ne gördün?" diye sorarsa, şöyle diyecektir: Bunu nasıl anlatacağımı bilmiyorum - ancak kendi gözleriyle bu güzelliğe layık bir şekilde hayran olabilirsiniz!”⁷⁸¹

Pliska şehrinin 811 yılında Bizans imparatoru tarafından yakılmasının ardından Preslav'ın, askerî bir aul olarak inşa edilmiş olması muhtemeldir. Preslav aulunun inşa edildiği yere bakıldığında, Kurum Han, savaş tecrübesine dayanarak başkente giden

⁷⁸⁰ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.268.

⁷⁸¹ <https://en.museum-velikipreslav.com/for-the-museum/history-of-preslav.html>

yolları güçlendirmek için burayı özellikle seçmiş olduğu düşünülebilir. Ayrıca burası stratejik konum olarak civardaki dağlık bölgelerdeki nüfusun seferberlik halinde organize olabilmesi için fırsat sunmaktaydı. Hristiyanlığın resmi din olarak kabul edilmesinin ardından; toplanan konsey, başkentin Pliska'dan Preslav'a taşınması kararını alınca burası devletin yeni merkezi olmuştur.⁷⁸² Zamanla Preslav, dini ve edebi açıdan gelişmiş, ihtişamlı mimarisiyle Bizans başkenti ile yarışacak düzeye ulaşmıştır.

969 yılında Preslav'ı gören Svytoslav'ın, *“Kiev’de yaşamak istemiyorum, Preslav’da yaşamak istiyorum. Çünkü bütün iyi şeyler burada bir arada. Yunan nakışlı kumaşlar, şarap, her türlü yemiş. Macarların atları ve gümüşleri. Rus diyarından gelen kürkler, balmumu, bal ve köleler.”* dediği rivayet edilmektedir.⁷⁸³

Görsel 3.34. Preslav Kent Planı⁷⁸⁴

⁷⁸² Kazdal, “Tuna Bulgar Kağanlığı” s.117.

⁷⁸³ Rosanyi, Tuna Köprüleri, s.26.

⁷⁸⁴ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Veliki Preslav Arkeoloji Müzesi 2023.

Görsel 3.35. Preslav Bölgesi Tuna Bulgar Sembolleri⁷⁸⁵

Preslav'ın 3km kadar kuzeybatısında bulunan Castana bölgesinde 1978 yılında yürütülen tarım faaliyetleri sırasında literatürde “Altın Hazine” adını alacak olan buluntu keşfedilmiştir. Yapılan detaylı incelemeler sonrası bu hazinede, İstanbul ve Preslav'da üretilmiş, 150'den fazla değerli taş ve inci ile süslenmiş altın, gümüş ve bronz takı tespit edilmiştir. Ayrıca, hazine ile X. yüzyıla ait sikkeler de bulunmuştur. Günümüzde Preslav Arkeoloji Müzesi'nde bulunmakta olan bu hazinede yer alan eserler incelendiğinde Tuna Bulgarlarının kuyumculuk ve el sanatlarında geldikleri yüksek seviye anlaşılmaktadır. Eserlerin her biri dönemi şartlarıyla değerlendirildiğinde oldukça özel ve değerli olduğu sonucuna görülmektedir.

Tuna Bulgar devletinin erken döneminde kuyumcular; hükümdara, boyarlara, askerî liderlere bağlı hareketli zanaat unsuru olarak görev yapmakta iken, Bulgar kültürünün en parlak döneminde sabit bir iş yerine sahip olmuş ve kent yaşamının önemli bir bileşeni haline gelmişlerdir. Özellikle gelişmekte olan şehir merkezlerinde, el sanatları ve kuyumculuk, kentin kültürel ve ekonomik gelişimiyle birlikte ilerlemiştir.

⁷⁸⁵ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Veliki Preslav Arkeoloji Müzesi 2023.

Görsel 3.36. Preslav Ziynet Eşyaları⁷⁸⁶

X. yüzyılda bir kültür merkezi haline gelen Preslav, Bulgar fikir, sanat ve kültür merkezlerinden biri olmuştur. Şehirde seramik, metal, plastik, taş, kemik ve en önemlisi altın ustaları kendi teknikleri ile üretim yapmaktaydı. Bu ürettikleri eserlerde Türk motiflerinin varlığı Tuna Bulgar Türk sanatı ve tarihi açısından son derece önemlidir.

Preslav'daki arkeolojik çalışmalarda ortaya çıkarılan sanat eserlerine bakıldığında hem Türk geleneklerinin devamını hem de Hristiyanlığın ve Bizans kültürünün etkilerini bir arada bulundurduğu görülmektedir.

⁷⁸⁶ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Veliki Preslav Arkeoloji Müzesi 2023.

Görsel 3.37. Preslav Gümüş Kupa

1963 yılında yürütülen çalışmalarda Preslav yakınlarında gümüş bir kupa ortaya çıkarılmıştır. Kupanın alt kısmında yedi kelimeden oluşan bir yazıt “Büyük Zupan Sivin” şeklinde okunmuştur.⁷⁸⁷ Yazıttan kupanın “zupan” ünvanı taşıyan “Sivin” adında bir kişiye ait olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtta Sivin adının önündeki işaret haç olarak yorumlansa bu işaretin Tuna Bulgarlarının Hristiyanlık öncesi inançlarında da yer aldığı ve pek çok erken döneme ait yazıtta rastlandığı bilinmektedir. Kupanın biçimi ve stili, bozkır geleneğinin sanatsal izlerini yansıtmaktadır. Preslav yakınında bir mezarda bulunmuş olan kupanın yanında “IYI” işaretinin bulunduğu bir tuğla da bulunmuştur.⁷⁸⁸ Bu durum, Tuna Bulgar toplumunda sanat, inanç ve hanedan simgelerinin iç içe geçtiğini göstermesi açısından önemlidir.

Görsel 3.38. Preslav Seramikler⁷⁸⁹

⁷⁸⁷ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*”, s.54

⁷⁸⁸ Oksana Minaeva, “The Cuo of Sivin from Preslav, Bulgaria”, -*Laborativ Arkeologi, Journal of Nordic Archaeological Science*, (1996), s.89.

⁷⁸⁹ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Veliki Preslav Arkeoloji Müzesi 2023.

Görsel 3.39. Seramik Tabak⁷⁹⁰

Yapılan arkeolojik çalışmalarda bulunan Tuna Bulgarlarına ait çanak-çömlek kalıntıları, onların teknik açıdan Bizans ve İslam seramiğinden daha yüksek bir kaliteye sahip olduklarını göstermektedir. Pliska ve Preslav şehirleri, saraylar, köşkler, su yolları ve anıt yapılarla mimari açıdan son derece zengin kentlerdir. Özellikle X. yüzyılda Omurtag Han tarafından inşa ettirilen saraylar ve şehirler, vaktiyle konargöçer Bulgar halkının geldiği medeniyet seviyesini yansıtmaktadır.

Tuna Bulgarlarının mimaride kullandıkları yöntemler, Bizans ve çevre mahallerdeki usullerden farklı ve kendilerine özgüdür. İnşa ettikleri binalara naksettikleri runik işaretler, yapım işlerinde Bulgar ustaların bulunduğunu göstermektedir. Özellikle balçık ile yapılan çitlerde Sibiry'a'daki Taştık kültürü geleneğinin etkileri gözlemlenmektedir.

Preslav, Pliska ve Madara gibi Tuna Bulgar Devleti'nin üç önemli kentindeki mimari kalıntılar, Bulgarların coğrafyanın eski meskunlarından farklı bir teknik kullandıklarını göstermektedir. Ocaklarda özel olarak kesilmiş taşlar arasına kalın bir harç koyulmuştur. Taşların üzerinde Göktürk runik işaretlerine benzer tamgalar gözlenmiştir. Bu tamgalara aynı zamanda su yollarında kullanılan borularda da rastlanmaktadır. Ayrıca bazı duvarları mermer levha ile kaplanmıştır.⁷⁹¹ Bu da Tuna Bulgarlarının mimari teknik ve estetik anlayışının yüksek seviyesini göstermektedir.

⁷⁹⁰ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Veliki Preslav Arkeoloji Müzesi 2023.

⁷⁹¹ Ögel, *Türk Kültür Tarihi*, s.258-259.

Madara'da, Sadeveç'te bulunan altın kemerler, yüzük ve bilezikler ve bulunan kuyumculuk de aletleri Tuna Bulgar Türklerinde kuyumculuk sanatının durumunu yansıtmaktadır.⁷⁹²

3.11. Nagy Szent Miklos Hazinesi

Tuna Bulgar coğrafyasında gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar, sırasında üzerinde özel yazı veya runik işaretlerin olduğu çok sayıda eser arasında en dikkat çekeni Nagy Szent Miklos Hazinesi'dir.

Hazine; bulunduğu tarih itibariyle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu sınırları içerisinde imparatorluğun güneydoğu sınırına yakın bir bölgede yer alan, günümüzde ise Romanya sınırları içinde kalan Nagy Szent Miklós köyünde 3 Temmuz 1799 yılında bulunmuştur. Bugün Viyana Güzel Sanatlar Müzesi'nde sergilenmektedir.⁷⁹³

Doğu Avrupa Türk tarihi açısından büyük öneme sahip olan hazine, altın kaplama sürahi, tepsi ve kâselerden oluşmaktadır. Başlangıçta bazı araştırmacılar tarafından Hunlara, Avarlara, Bizans veya Peçeneklere ait olabileceği düşünülmüştür. Ancak bu hazinenin detaylı araştırmalar sonucu Tuna Bulgarlarına ait olduğu tespit edilmiştir.

Nagy Szent Miklos Hazinesi olarak adlandırılan toplamda 9,945 kg ağırlığında olan bu hazinedeki sürahi, tepsi, kâse gibi altın kaplama çeşitli kaplar, araştırmacılar tarafından numaralandırılarak literatüre kaydedilmiştir.⁷⁹⁴ Kapların bir kısmında kabartma, bir kısmında ise çizme veya kazıma teknikleriyle işlenmiş kısa yazıtlar bulunmaktadır. Bunların bir kısmı Türk Runik Yazısı bir kısmı ise Grekçe yazılmıştır.⁷⁹⁵

⁷⁹² Yaşar Çoruhlu, *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, (Kabalıcı Yayınevi, 2007), s.354.

⁷⁹³ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1994), s.379, Stanço Vaklinov, Formirane na staro-bûlgarskata Kultura VI-XI vek., s.146, Oleg Mudrak, "Nagy Szent Miklos Hazinesine Ait Bir Kptaki Avar Yazısı", çev. Emine Atmaca, Reshide, Adhumerova, Gazi Türkiyat, 16, (Bahar, 2015), s.209

⁷⁹⁴ Nikolai Markov, "About The Characters On Jugs No2 And 7 From The NagyszentMiklos Treasure", *Avars, Bulgars ang Magyars pn The Middle and Lower Danube*, Sofya 2014, s.93.

⁷⁹⁵ Murdak, "Nagy Szent Miklos Hazinesine", s.210.

Görsel 3.40. Preslav Ulusal Müze Altın Kaplama Tabak⁷⁹⁶

Macar araştırmacı Gyula Németh eşyalar üzerinde bulunan “zopan” kelimesinin Peçeneklerde boy beyi olarak geçmesine dayanarak Peçeneklere ait olduğu görüşünü ileri sürmüş ve bu görüş Ligeti ve Menges gibi önemli araştırmacılar tarafından kabul görmüştür. Ancak daha sonra Pritsak’ın da yazıtı Bulgar diline dayandırmasıyla yazıtın Tuna Bulgarlarına ait olduğu kabul görmüştür. Hazinenin tarihlendirildiği dönemde bu coğrafyada Tuna Bulgar Devleti’nin varlığı bilinmektedir. Peçenekler ise bu dönemde Doğu Avrupa’da henüz görünmemektedir. Ayrıca 24 ve 18 ayar altından yapılmış olan eşyalar üzerindeki işçilik büyük ustalık gerektirmektedir. Bu durum, Tuna Bulgar Devleti’nin o dönemde maden işçiliğinde yetkin ustalar yetiştirdiğini göstermektedir. Nitekim Madara, Şumnu, Rusçuk ve Vidin çevresinde gerçekleştirilen arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan altın kemerler ve diğer değerli eşyalar, Tuna Bulgarlarının ilk dönemlerden itibaren altın işleme konusundaki maharetlerini kanıtlamaktadır.⁷⁹⁷

Kapların üzerindeki yazıtlardan bir kısmının Grek harfleriyle Grekçe, bir kısmının Grek harfleriyle Tuna Bulgarcasıyla, bir kısmının ise Türk Runik işaretleri ile yazıldığı tespit edilmiştir. Tuna Bulgarlarından günümüze kalan yazıtların yazılış şekillerinin de aynı olması Tuna Bulgarlara ait olduğu görüşünü kuvvetlendirmektedir. Ayrıca, hazinedeki eşyalar Türk sanat geleneğini yansıttığı gibi, Sasani, Bizans ve Hristiyanlık sanatlarından da esintiler taşımaktadır. Bu çok katmanlı sanat etkisi, Tuna Bulgar

⁷⁹⁶ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Veliki Preslav Arkeoloji Müzesi 2023.

⁷⁹⁷ Feher, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s.76,77, Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.26-27.

toplumunun kültürel etkileşim ve estetik çeşitlilik noktasındaki zenginliğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Hazine, farklı şekil ve amaçlarla hazırlanmış 23 kaptan oluşmaktadır. Bunlar literatüre girdikleri numaralandırma ile; yedi sürahi (1-7), bir tepsi (8), dört geniş fincan- kemere asmak için bir tokası olan tas (9, 10, 20, 21), iki konik fincan (11 ve 12), ayaklı iki fincan (22 ve 23), hayvan başı bulunan kase (13, 14, 18), iki tas (15 ve 16), bir riton (17) ve bir derin kase (19) den oluşmaktadır.⁷⁹⁸

Görsel 3.41. Nagy Szent Miklos Hazinesi⁷⁹⁹

Sürahilerin çoğu şekil olarak VII. ve IX. yüzyıllardaki Tuna Bulgar sofa seramiklerinin büyük bir bölümü ile aynı stilli; armut biçimli gövdeye sahiptir. Sapları ağız kenarından başlayıp karnın en çıkıntılı noktasına kadar uzanmaktadır.⁸⁰⁰

⁷⁹⁸ Stanço Vaklinov, *Formirane na Staro-bŭlgarskata Kultura VI-XI Vek*, Sofya 1977, s,146.

⁷⁹⁹ Yusuf Gedikli, “Nagy Szent Miklos Hazinesi ve Yazıtları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C.76, (Kasım 2024).

⁸⁰⁰ Vaklinov, *Formirane na Staro-bŭlgarskata*, s,146

Görsel 3.42. Pliska Sürahi⁸⁰¹

Görsel 3.43. Pliska Müzesi Sürahi⁸⁰²

Hazinedeki eserlerden en dikkat çeken, 21 numaralı kap üzerindeki yazıttır. İlk incelemeleri yapan Thomsen, bu yazıtın IX. yüzyıl sonlarına tarihlendirilebileceğini belirtmiş ve dilinin Tuna Bulgarcası olduğunu savunmuştur. Grek harfleriyle yazılmış ve dokuz kelimeden oluşan bu kısa yazıt, literatürde genellikle “Buyla Çoban” veya “Buyla Yazıtı” olarak adlandırılmaktadır.⁸⁰³

⁸⁰¹ Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

⁸⁰² Fotoğraf: Esra Çavdar Çavuşoğlu, Pliska Ulusal Tarih ve Arkeoloji Müzesi, 2023.

⁸⁰³ Nemeth, yazıtın Peçeneklere ait olabileceğini savunurken, Thomsen; “Buila zoapan tasi dugatügi, Butoul zoapan tagrugi içigi tösi” olarak okumuş; O.Prtsak “Boila Zoapantesi dügetügi Botaul Zoapan tagrugi içigi tesi”; Talat Tekin, “Buyla Jopan tesi düge(r)tögi, Butaul Jopan tagrogi.İçigi tesi”, Marcel Erdal,” Buyla Zoapan tasi dugatügi butaul zoapan tırayi içiyu tasi”; Talat Tekin, Tuna Bulgarları ve Dilleri, s.26-29, Marcel Erdal, “The Turkish Nagy-Szent Miklos Inscription in Greek Letters”, Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung. Tomus, XLII (2-3), 1988, s.225.

“BOYHAA. ZOAPIAN. TESH. AYETOIGH.

BOYTAOYA. ZOAPIAN. TAIPPOGH. HTZIGH. TAICH” şeklindeki yazıt Thomsen tarafından; “Buila zoapan tası dügatügi Butaul zoapan tagrugry içigi tası” olarak okunmuş; “Butaul Çoban’ın asmağa kullandığı (bu) içki tasını Buila Çoban ikmal ettirmişti” şeklinde tercüme edilerek 1917 yılında yayınlamıştır.⁸⁰⁴

“Buylo” Türkçe bir ünvandır. Bulgar yazıtlarında da farklı biçimlerde çok kez yer almıştır (boyla, bulya, bule). Kiril alfabesi ile yazılmış Preslev yazıtında da “bilya” olarak geçmektedir. Yapılan çalışmalarda, Buyla Yazıtı üzerindeki yazının imlasının, Preslav Yazıtı ile büyük ölçüde aynı olduğu tespit edilmiştir.⁸⁰⁵ V. ile X. yüzyıl arasında tarihlendirilmekte olan hazinedeki kaplar üzerinde “buylo” ünvanının yer alması, eski Türk siyasî ve sosyal teşkilat geleneğinin Tuna Bulgarları arasında da devam ettiğini göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Hazinenin bulunduğu bölgenin VI-IX. yüzyıldan itibaren Avarların hâkimiyet sahası olduğu bilinmektedir.⁸⁰⁶ Bu dönem Avar hakimiyetinde yaşadığı bilinen Bulgarların VII. yüzyılda Kubrat Han liderliğinde müstakil devletlerini kurdukları bilinmektedir. Büyük Bulgar Hanı Kubrat’ın ölümünden sonra farklı coğrafyaya dağılan oğullarından Kuber’in beraberindeki Bulgarlar ile bu topraklarda Avar idaresinde yaşamaya devam etmişlerdir. Daha sonra Kurum Han döneminde toprakların genişlemesiyle bölge de Tuna Bulgar hâkimiyetine girmiştir. Dolayısıyla bölgede aynı tarihlerde bulunmakta olan Avar hâkimiyeti ile birlikte Bulgar varlığı da bilinmektedir bu sebeple yazıtlarda kullanılan dilin Tuna Bulgarcası olması kuvvetle muhtemeldir.

Aynı hazinedeki kaplar arasında üzerindeki yazıttan dolayı İşperih’e ait olduğu tahmin edilen beş adet içki tası (9, 10, 17, 22 ve 23 numaralı tas) de bulunmaktadır. Tasların üzerindeki üç kelimedden oluşan kısa yazıt Talat Tekin tarafından “(a)sp(a)ruk içü (a)y(a)k” (*Asparuh’un içki kadehi*) olarak okunmuştur.⁸⁰⁷

⁸⁰⁴ Yusuf Gedikli, “Nagy Szent Miklos Hazinesi ve Yazıtları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C.76, (Kasım 2024), s.25.

⁸⁰⁵ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s.31.

⁸⁰⁶ Istvan Vasary, “Doğu Avrupa’nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 41(1993), s.58.

⁸⁰⁷ Tekin, *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, s. 33, Gedikli, “Nagy Szent Miklos Hazinesi”, s.29.

“Ayak” Türklerde içki kadehine verilen isimdir. Türk hükümdarları kazandıkları zaferlerden sonra boy beyleri ile zaferlerini kutlamak için kadeh kaldırmışlardır. Göktürklerde de İstemi Kağan’ın otağında içki kadehleri bulunduğru bilinmektedir.⁸⁰⁸ Türk geleneğinde kadeh, gücün simgesi olan kadeh yani “ayak” sözü ilk önce, Uygur yazılarında görölmektedir. Yakut Türkleri de, içki kadehi veya kasesine “ayah” diyorlardı.⁸⁰⁹ Türk devlet geleneğinde yalnızca savaş zaferlerinde değıl kutlama törenlerinde de kadeh kaldırma geleneğinin mevcudiyeti görölmektedir. Başa geçme törenlerindeki kadeh kaldırma uygulamasına “ayah” denildiğı kaynaklarda geçmektedir. *Divanu Lügat’it Türk*’te de “ayah” kelimesi için; “*Kap,kacak. Bunu Oğuzlar bilmezler; onlar bu gibi şerlere çanak derler*” ifadesi geçmektedir.⁸¹⁰

5 numaralı yazıt “*Enis Egiz İlbeğ*”

7 numaralı yazıt “*Sevinüg Biçe; Kraliçe Sevinüg*”

13 numaralı yazıt “*Eniz Egiz*”

9 ve 10 numaralı tasın üzerindeki daire şeklinde yazılmış olan yazıtın ortasındaki işaretin araştırmacılar tarafında haç işareti olarak yorumlanmasından dolayı Hristiyanlık dönemine ait olduğı ve vaftiz tası olarak kullanıldığı tahmin edilse de kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Türkler arasında varlığı bilinen “çaron” diye adlandırılan kâsede kırmız ya da ayran gibi içkilerin özel misafirlere ikram edildiğı bilinmektedir.⁸¹¹ Bu kâsenin de bu amaçla kullanılmış bir kase olması muhtemeldir.

⁸⁰⁸ Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, s.116.

⁸⁰⁹ Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C.4, 159.

⁸¹⁰ DLT, C.I, s.84.

⁸¹¹ Murad Adji, *Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti)*, (Doğru Kitabevi, 2019), s.114.

Görsel 3.44. Nagy Szent Miklos Hazinesi altın tas⁸¹²

11 ve 12 numaralı taslardaki kelimeyi inceleyen Gyula Németh, bu kısmı “bakraç” olarak okumuşsa da öneri üzerinde kesin görüş birliğine varılmamıştır.⁸¹³

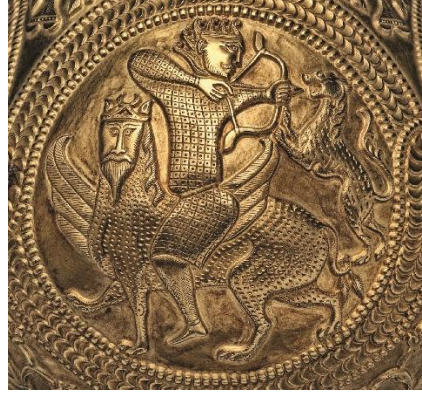
Görsel 3.45. Nagy Szent Miklos Hazinesi Sürahi Tasviri

Hazineye ait 2 numaralı sürahide, dört ayrı daire içerisinde, dört ayrı sahne tasvir edilmiştir. Bu sahnelerden birinde Madara Atlısına benzer bir şekilde resmedilen ve Omurtag Han olduğu tahmin edilen zırlı figürü vardır. Burada; hükümdarın, elinde tuğu ile zafer dönüşü düşmanın kesilen kafasını atına bağlamış bir halde ve aldığı esiri sürüklerken tasvir edildiğini görmekteyiz. Burada dikkat çeken ayrıntıdan biri atın kuyruğunun düğümlenmiş oluşudur. Türklerde at kuyruğunun kesilmesi ya da düğümlenmesinin mevcudiyeti kurganlarda çok kez tespit edilmiştir. Selçuklularda da

⁸¹² Ivan Venedikov, *Bulgaria'a Treasures From The Past*, ed. Dimiter Kartalev.

⁸¹³ Örkun, *Eski Türk Yazıtları*, s.196.

Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşı öncesi atının kuyruğunu bağladığı ve askerlerinin de ona eşlik ettiği İslam kaynaklarında yer almaktadır.⁸¹⁴

Görsel 3.46. Sürahi Tasviri⁸¹⁵

Görsel 3.47. Sürahi Tasviri

Bir diğer sahnede, hayvan başlı insan tasvirlerinin pars ya da kaplana ok attığı av sahnesi işlenmiştir. Bu tasvir, Tuna Bulgarlarında Türk kültürüne ait motiflerin kullanıldığını göstermesi açısından önem taşımaktadır. Sahnedeki figürlerin ve hayvanların stilize edilme biçimi, bozkır kültür geleneğinin Tuna Bulgar sanatına taşındığını ortaya koymaktadır.

Üçüncü sahnede geyiği yakalamış grifon işlenmiştir. Grifon; Orta Asya'dan itibaren Türk sanatında önemli bir motif olarak yer almıştır. Örneğin; MÖ IV-III. yüzyıla ait

⁸¹⁴ İbnü'l Esir, s.257, Nejat Diyarbekirli, "Peçenek Hazinesi ve Türk Sanatının Çeşitli Kıtalarada Gelişen Ortak Nitelikleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Ağustos-1973-1974, S.4-5, s.407-408

⁸¹⁵ Ivan Venedikov, *Bulgaria'a Treasures From The Past*, ed. Dimiter Kartalev.

Pazırık Kurganlarında bulunmuş bir eyer üzerinde kartal başlı grifon ile aslan başlı grifonun mücadelesi betimlenmiştir. Motifler ikilde Sibiryâ'da bulunmuş altın levha üzerindeki grifonlar da yırtıcı kuş başlı, kanatlı, aslan gövdeli olarak işlenmiştir.⁸¹⁶ Avar sanatında da grifon motifleri yaygın olarak görülmektedir.⁸¹⁷ Geyik ise, Orta Asya'dan itibaren tüm av sahnelerinde yaygın bir şekilde rastlanan bir hayvandır. Sürahilerdeki bu sahne, Tuna Bulgar sanatının Orta Asya bozkır geleneğinin mitolojik motifler ile devam ettirdiğini göstermesi bakımından son derece değerlidir.

Sürahinin bir yüzünde ise kartal figürü işlenmiştir. Kartal, Türk sanatında gücü temsil etmektedir. Yakut Türklerinin kartaldan türeyiş efsaneleri mevcuttur.⁸¹⁸ Özellikle Uygurlar dönemi sanatında yaygın olarak kullanılmakta olup İslamiyet'in kabulünden sonra da kullanıldığı görülmektedir.

Görsel 3.48. Sürâhi Tasviri⁸¹⁹

Nagy Szent Miklos Hazinesi'nin önemli parçalarından biri, boğa başlı ve aslan ayaklı kaselerdir. Buradaki üç adet kâse özellikle işçilikleri ile dikkat çekmektedir. Boğa figürü, konargöçer Türk boylarının yerleşik hayata geçerek tarım yapmaya başlamasının ardından, bereketin, gücün ve kahramanlığın simgesi olarak yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır. Göktürkler döneminde boğa, mertebe göstergesi olarak işlev görmüş ve sanatta hükümdar arabalarının çekilmesinde sembolik bir öge

⁸¹⁶ Çoruhlu, *Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I*, s.39-40.

⁸¹⁷ Hamit Zübeyr Koşay, "Avarların San'atı", *Makaleler ve İncelemeler Etnografya Folklor Dil Tarih v.d. Konularda*, Ayyıldız Matbaası, (Ankara 1974), s.355.

⁸¹⁸ Ögel, *Türk Mitolojisi I*, s.595-596.

⁸¹⁹ Ivan Venedikov, *Bulgaria'a Treasures From The Past*, ed. Dimiter Kartalev.

olarak sıkça işlenmiştir.⁸²⁰ Bu tasvirler, Tuna Bulgar sanatında Orta Asya Türk geleneklerinin devam ettiğini ve simgesel anlamların sanatsal objelerde korunmaya çalışıldığını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Görsel 3.49. Hazinedeki Boynuzlu Tas⁸²¹

Görüldüğü üzere, Tuna Bulgar sanatında da bozkır sanatında olduğu gibi hayvan figürleri yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Konargöçer ve avcı yaşam biçimine sahip olan Türkler, erken dönemlerden itibaren doğayla iç içe yaşamış olmanın sonucu olarak, tabiattaki yırtıcıların güç, hız ve yetenek gibi özelliklerini örnek almışlardır. Bu yaklaşım, bulundukları coğrafyanın inanç ve ritüel pratikleriyle de desteklenmiştir.

Gündelik hayatta da doğadaki etkileşimin izleri görülmektedir. Kültigin Yazıtı'nın doğu yüzünde “...Tanrı kuvvet verdiği için babam kağanın askerî kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş...”⁸²² ifadesi, av sahnelerinin askerî ve simgesel bir yansımasıdır. Bu tür hayvan mücadele sahneleri, Türk sanatında her dönemde işlendiği gibi, Tuna Bulgarları tarafından da estetik ve kültürel bir ifade aracı olarak benimsenmiştir.

Nagy Szent Miklos Hazinesi, Tuna Bulgar Devleti'nin tarihi, kültürel ve sanatsal düzeyini ortaya koyan en önemli arkeolojik buluntular arasındadır. Gün yüzüne çıkarıldığı coğrafya ve tarihlendirme çalışmaları IX–X. yüzyıllarda Tuna Bulgarlarının

⁸²⁰ Emel Esin, “Kotuz, İkinci Kök Türk Sülalesinin Tamgası”, *Erdem*, C.1, S.1, (1985), s.128.

⁸²¹ Yusuf Gedikli, “Nagy Szent Miklos Hazinesi ve Yazıtları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C.76, (Kasım 2024).

⁸²² Ergin, *Orhun Abideleri*, s.13.

Doğu Avrupa'daki etkinliğini ve ekonomik gücünü göstermektedir. Hazineye yer alan kaplar, sürahiler ve diğer metal eşyalar, Türk sanatı ile Bizans, Sasani ve Hristiyanlık etkilerini bir araya getirerek çok kültürlü bir sentezi temsil etmektedir. Av sahneleri, hayvan motifleri ve boğa ile kuş figürleri, Tuna Bulgar halkının konargöçer Türk kültürü ile yerleşik hayatın birleşimini yansıtırken, işçilik kalitesi ve metal ustalığı, devletin ekonomik ve zanaatkârlık kapasitesini belgelemektedir. Ayrıca hazinede yer alan parçaların üzerinde Grekçe, Tuna Bulgarca ve Türk runik tipinde yazıların bulunması, dil ve yazı tarihine dair önemli ayrıntılar sunmaktadır. Bu yönleriyle Nagy Szent Miklos Hazinesi, hem Tuna Bulgar Devleti'nin sanatsal ve kültürel gelişimini hem de Türk tarihinin Avrupa'daki izlerini anlamak açısından eşsiz bir kaynak olarak değerlendirilmektedir.

SONUÇ

Tuna Bulgar Devleti'nin tarihî serüveni, kimlik ve kültür kavramlarının siyasî yapı, inanç sistemi ve toplumsal unsurlarla olan çok katmanlı ilişkisini ortaya koyan önemli bir örnek teşkil etmektedir. Orta Asya bozkır kültürü ve Türk devlet geleneği temelinde şekillenen Tuna Bulgar kimliği, Balkanlar ve Doğu Avrupa gibi farklı kültürel unsurların yoğun olduğu bir coğrafyada yeniden tanımlanmış ve zaman içerisinde dönüşüme uğramıştır.

Devletin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde Tuna Bulgar kimliği, Türk töresi, askerî teşkilatlanma ve han merkezli yönetim anlayışı etrafında şekillenmiştir. İşperih, Tervel ve sonrasında Kurum ve Omurtag Han dönemlerinde gerçekleştirilen idarî, hukukî ve askerî düzenlemeler, Bulgarların Türk kültürel mirasını Balkan coğrafyasına taşıdığını açık biçimde göstermektedir. Bu dönemde Slav topluluklarıyla kurulan ilişkiler, Bulgar kimliğinin dışlayıcı değil, kapsayıcı bir yapıya sahip olduğunu ortaya koymuş; kültürel süreklilik, siyasî hâkimiyetin önemli bir unsuru olarak işlev görmüştür.

Bununla birlikte, Boris Han döneminde Hristiyanlığın kabul edilmesiyle birlikte Tuna Bulgar kimliğinde belirgin bir kırılma yaşanmıştır. Hristiyanlık, yalnızca bir inanç değişimi değil, aynı zamanda devletin kültürel ve ideolojik yöneliminde köklü bir dönüşüm anlamına gelmiştir. Bu dönüşüm, Bulgarların Bizans ve Batı dünyasıyla bütünleşmesini kolaylaştırmış; ancak Türk töresine dayalı kültürel unsurların zamanla geri planda kalmasına neden olmuştur. Bu bağlamda din, Tuna Bulgar kimliğinin yeniden inşasında belirleyici bir unsur hâline gelmiştir.

Simeon dönemiyle birlikte Tuna Bulgar kimliği, Hristiyanlık merkezli yeni bir kültürel çerçeve içerisinde şekillenmiş; Türk ve Slav unsurlar ortak bir dinî ve siyasî kimlik altında birleşmiştir. Bu süreç, Bulgar toplumunun etnik ve kültürel yapısında uzun vadeli bir dönüşüme yol açmış; Orta Asya kökenli Türk kültürel unsurları yerini giderek yerleşik, Balkan merkezli bir kültürel yapıya bırakmıştır. Ancak bu dönüşüm, Türk kültürel mirasının tamamen ortadan kalktığı anlamına gelmemekte; arkeolojik buluntular, yazıtlar ve mimarî kalıntılar, bu mirasın izlerinin uzun süre varlığını koruduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak Tuna Bulgar kimliği ve kültürü, tarihsel süreç içerisinde siyasî ihtiyaçlar, dinî tercihler ve demografik değişimler doğrultusunda yeniden şekillenmiştir. Kuruluş döneminde Türk töresi ve bozkır kültürü temelinde inşa edilen bu kimlik, zamanla Hristiyanlık ve Slav unsurların etkisiyle dönüşmüş; bu dönüşüm, günümüz Bulgar kimliğinin tarihsel arka planını oluşturmuştur. Tuna Bulgar Devleti rneği, Orta ağ'da kimlik ve kültürün sabit değil, değişken ve tarihsel şartlara bağlı olarak yeniden inşa edilen olgular olduğunu göstermesi bakımından tarih yazımını açısından önemli bir değerlendirme alanı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Abeşi, Hasan Ata *Türk Kavimlerinin Tarihi*, Selenge, 2019.

Adji, Murad, *Avrupa Türkler ve Büyük Bozkır Kıpçaklar*, Doğu Kitabevi.

Kaybolan Millet (Deşt-i Kıpçak Medeniyeti), Doğu Kitabevi, 2019.

Ahmetbeyoğlu, Ali, *Altaylarda Kafkaslara Türk Devletleri*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

Attila'nın Sarayında Bir Romalı Grek Seyyahı Priskos'a Göre Avrupa Hunları, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.

“Avrupa’da Hun Devleti’ne Tabi Boy ve Topluluklar”, *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan*, Yeditepe Yayınevi, 2019.

Avrupa Hun İmparatorluğu, TTK, Ankara 2001.

“Avrupa Hunları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Kitabevi 2018.

“Bulgarların Oluşumu ve Bulgar Devletlerinin Kuruluşunda Onogurların Yeri Meselesi”, *Tarih Dergisi*, S.65, 2017.

“Bulgarları Oluşturan Boylardan Kutrigur ve Utrigurlar” *Tarih Dergisi*, S.51, İstanbul 2011.

“Büyük Bulgar ve Tuna Bulgar Devletleri”, *Yeni Türkiye Rumeli ve Balkanlar Özel Sayısı*, S.66, Mart-Haziran 2015.

“Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları”, *Tarih Dergisi*, S.71, 2020.

Hanlıktan Çarlığa Bulgar Türkleri Tarihi, İstanbul 2023.

“Kubrat Han ve Bulgar Devleti’nin Kuruluşu”, *Karadeniz Araştırmaları*, S.13, Bahar 2007.

“Madara Kaya Kabartması ve Kitabeleri”, *Tarih Dergisi*, sayı 35, 1994.

Nikephoros Kısa Tarih, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2023.

“Tervel Han”, *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1991.

Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814), *Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi*, Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, 29-31 Mayıs 1995.

“Tuna Bulgar Hanı Krum (803-814) Kanunlarının Eski Türk Töresi Açısından Değerlendirilmesi”, *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996.

“Türkistan’dan (Orta Asya) Doğu Avrupa’ya Yapılan Türk Göçleri”, *Türkler*, C.2., Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

“718-803 Yılları Arası Tuna Bulgar Devleti”, *ETÜT*, Sayı: 3, Aralık 2021.

Ahmetbeyoğlu, Ali ve Hüseyin Şen, “Eski Türk Dini Kozmolojisi ve Kozmogonisi”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.119, S.234. Mayıs-Haziran 2018.

Akar, Kaan ve Merve Altay, “Asparuh ve Tervel Hanlar Dönemlerinde Tuna Bulgar-Doğu Roma İlişkileri 697-718”, *Akademik Düşünce Dergisi*, Sayı: 9, Bahar 2024.

“İki Savaş Arası Dönem Verbitsa’dan Versinika’ya Bizans-Bulgar İlişkileri 811-813”, *Akademik Düşünce Dergisi*, S.7, Bahar 2023.

“Kurum Han İle İmparator Nikephoros Arasındaki Siyasî Mücadeleler (807-811)”, *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl:7, S.2, Aralık 2022.

“Ortaçağ’da Bir Ticarî Kriz: Bulgar Pazarı Sorunu (894-897)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl:9, S.1, Haziran 2024.

Akıncı, Meltem, Tuna Bulgar Hanlığı’nın Başkentleri: Pliska (680) ve Preslav (893). *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 9(2), 2019.

Albayrak, Kadir, *Bogomilizm ve Bosna Kilisesi*, Emre Yayınları, 2005.

Ammaianus Marcellinus, *Roma Tarihi (MS 353-378)*, çev. Samet Özgüler, Turkuaz Kitap, 2024.

The Roman History of Ammanias Mercellinus During the Reigns of the Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens, çev. C.D. Yonge, London 1911.

Attar, Aygün, “Ermeni Tarih Yazıcılığı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXII, S.1, Temmuz 2007.

Atik, Kayhan, “Türklerdeki Kut Anlayışına Karşılaştırmalı Tarih Açısından Bakış”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Yıl: 5, S.60, Aralık 2017.

Ayaz, Eyup Sertaç “Köl Tigin (K 10) Yazıtındaki Öd Tenri Ysr Kişi Oğlu Koop Ölg(e)litörüm,(i)ş Cümlesi Üzerine, *The Journal of Social Science*, Y.4, C.4, S.7, 2020.

“Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki Tengriteg Tendide Bolmuş Türük Bilge Kağan ve Tengriteg Tenri Yaratmış Türük Bilge Kağan İbareleri Üzerine”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S.27, Bahar 2021.

Aydın, Erhan, “Yenisey Yazıtlarında Geçen Ünvanlar ve Ünvan Niteleyicileri”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, C.59, S.2, 2011.

Aydın, Hatice, *Theophanes Confessor’ün Kroniğinde Türkler:284-813*, Kronik Kitap 2024.

Aydın, Mithat, “Tuna Bulgarları Tarihine Genel Bir Bakış (681-1018)”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S.11, 2002.

Bailly, Auguste, *Bizans Tarihi*, çev. Haluk Şaman, C.1, 1974.

Barhan, Yavuz Selim, *Türkiye’de Erken Dönem Doğu Avrupa Tarihi Araştırmaları (Hun-Hazar Dönemi Arası)*, Yüksek Lisans, Celal Bayar Üniversitesi, 2019.

Başar, Gülcan, “Bulgar Kültürünün Bulgar Resim Sanatına Yansımaları”, *İdil*, S.64, Aralık 2019.

Baykara, Tuncer, *Türk Kültür Tarihine Bakışlar*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2009.

Baykuzu, Tilla Deniz “Asya Hun İmparatorluğu”, *İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, Konya: Kömen Yayınları:2012.

İslam Öncesi Orta Asya Türklerinde Kur ve Kurluk”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. 53, S1, 2013.

Besevliev, Veselin, *Die Protobulgarische Periode der Bulgarischen, Geschichte*, Hakkert, Amsterdam 1980.

“Kubrat”, *İzvestija na Narodnija Müzej*, Burgaz, 28, 1992.

Prabŭlgarski Epigrafski Pametnits, Sofya 1981.

Proto Bulgar Dini”, çev. T. Acaroğlu, *Belleten*, C.IX, S.34, Ankara: TTK, Nisan 1945.

Pŭrvobulgarite Istoriya Bit ı Kultura, Plovdiv 2008.

Pŭrvobŭlgari Istoriya, Sofya 1984.

Pŭrvobŭlgarski Nadpisi, Sofya, 1979.

Bobçev, S.S. “Kurum Han’ın Yasa Koruyuculuğu”, çev. M. Türker Acaroğlu, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları*, S.10-11, 1980-1981.

Bodhilov, İvan, Hristo Dimitrov, Protobulgarica (Zametki Po İstorii Protobolgar Do Serediy IX.B), Byzantinobulgarica, IX, Sofya, 1995.

Bogenbayev, Nurbolat, “Gök-Türk Devleti’nin İdari Sistemi ve Yönetici Ünvanları”, *Bozkırın Oğlu Ahmet Taşağıl’a Armağan*, Yeditepe Yayınevi 2019.

Browning, Robert, *Byzantium and Bulgaria A Comparative Study Across the Early Medieval Frontier*, London 1975.

Buluç, Sadeddin, “Şamanizm”, (Wilhelm Radloff, Türklük ve Şamanlık), Örgün Yayınevi, 2009.

Buran, Ahmet, “Sovyetler Birliği ve Resressiya”, *Türk Dünyasında Resressiya*, ed. İbrahim Dilek, Ankara, 2023.

Bury, John.B., *A History of the Eastern Roman Empire From the Fall of Irene to the Accession of Basil I (A.D. 802–867)*, <https://doi.org/10.1017/CBO9781316219171.012>, Published online by Cambridge University Press.

“The Bulgarian Treaty of A.D.814 and Great of Thrace”, *The Engilish Historical Review*, Nisan 1910.

Barbarların Avrupa ’yı İstilası, çev. İslam Kavas, Yusuf Akbaba, Kronik Kitap, 2022.

Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1984.

Carolingian Chronicles, Royal Frankish Annals and Nithard’s Histories, çev. Bernard Walter Scholdz, Barbara Rogers, 2006.

Curta, Florin, ed., *Eastern Europe İn The Middle Ages (500-1300)*, 2019.

“Bogomils”, *Florin Curta, “Bogomils”, Medieval Eastern Europe, 500-1300*, London, 2024.

“Pope Nicholas I Answers the Questions of Boris of Bulgaria”, *Medieval Eastern Europe, 500-1300*, University of Toronto Press 2024.

Çapan, Fatma, *Balkanlarda Bizans Türk İlişkileri (IV-Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2013.

“Doğu Roma İmparatorluğu ile Bulgarlar Arasındaki Siyasî İlişkiler”, *History Studies*,12/4, Ağustos 2020.

Çapan, Fatma ve Baran Güvenç, “Kavimler Göçü ve Batı Roma İmparatorluğu’nun Çöküşü”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum Eğitim Bilimleri ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.6, S.18, 2017.

Çelik Binnur, 10. Yüzyıl Bizans Kaynaklarında IV. Leon, I. Nikholas (İstanbul Patriği), *Diyakoz Leon’un Eserlerinde Türkler*, Yüksek Lisans İstanbul Üniversitesi, 2020.

Çetin, Altan ve Galip Çağ, “Bosna’nın Osmanlı İdaresine Geçişinde Bogomillğin Etkisi”, *Tarih Okulu*, Ocak-Nisan 2001.

Çoruhlu, Yaşar, *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya’da Türk Sanatının Doğuşu ve Gelişimi*, Kabalcı Yayınevi, 2007.

Eski Türklerin Kutsal Mezarları Kurganlar-Orta ve İç Asya’nın Erken Devir Türk Mezar Mimarisi Üzerine Bir Deneme, Ötüken 2016.

Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yayınevi, 2010.

Türk Sanatında Hayvan Sembolizmi I-II, Ötüken 2014.

Delibalta, Yavuz, “Karahitay Devleti’nin İnhitatı ve Nayman Veliahdı Küçlük’ün Doğu Türkistan Tahakkümü 1211-1218”, *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi*, S.4, Eylül 2019.

Deny J., “Une inscription en langue proto-bulgare découverte a Preslav”, *Revue des études Byzantines*, 1947.

Dıngıl Ilgın, Fatma Aysel, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinocurcica Işığında Avrupa Hunları*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.

“Avarlara Ait Buluntu Yerleri ile Çıkarılan Bakiyelerin Kısaca Değerlendirilmesi” *SUTAD*, Ağustos 2020.

Dilaçar, Agop, “Batı Türkçesi”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, C.1, 1953.

Divanü Lügat’it Türk, çev. Besim Atalay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.

Doğan, İsmail, *Kafkasya’daki Göktürk (Runik) İşaretli Yazıtlar*, TDK, 2008.

Dobrev, Peter, *Inscriptions and Alphabet of the Proto-Bulgarians*, Sofya 1995.

“Preslav Yazıtı”, *Türkologiya*, No:1, s.62, Bakü, 2022.

Donceva Petkova, Lyudmila, “Ethnic Changes in Present Day Bulgaria in the 6th-9th Centuries”, *Avars, Bulgars, Magyars on the Middle and Lower Danube*, Sofya 2014.

Donuk, Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdari Askeri Ünvan ve Terimler*, TDAV, İstanbul 1988

Türk Hükümdarı, İstanbul: TDAV, 1990.

Donçeva, Lüdmila ve PETKOVA, “Orta Çağ Bulgaristanı’ndan Runik İşaretler ve Birleşmeler” çev. Erol Çetin, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 48, 2000.

Durmuş, İlhami, “Türklerde Kan Kardeşliği ve Antla İlgili Unsurlar”, *Milli Folklor*, Yıl, 23, S.89, 2011.

Duychev, Ivan, *Izŭ Starata Bŭlgarska Knizhnina I. Knizhovni i İstoricheski Pametnitsi otŭ Pŭrvoto Bŭlgarsko Tsarstvo*, Sofya 1943.

Dvornik, Francis, *The Slavs Their Early History and Civilization*, *American Academy of Arts and Sciences*, Boston 1956.

El-İstahri, *Mesâlik ve Memâlik, Tercüme-yi Fârisî-yi Mesâlik el-Memâlik*, ed. İrec Afşâr, Tahran 1340.

El-Miveş, Lütfi, “Bogomiller Hristiyanlar ve Bosna”, çev. Kadir Albayrak, *Tezkire*, S.36-37, Ocak/Nisan 2004.

Elidea, Mircae, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Muhammed’den Reform Çağına*, Kabalcı, 2003.

Ekmekçi, Zahide, *Konstantine Porphyrogenitus’un De Administrando İmperio Adlı Eserinin Çevirisi Ve Yorumlanması*, Yüksel Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2016.

Ekrem, Mehmet Ali, “Romanya’da Keşfedilen Orhun Yazısı Örnekleri”, *Balkanlarda Türk Kültürü*, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 1998.

Engin, Berkkan, “Bir Ulusun Ortaya Çıkışı, Hristiyanlığın Slav, Norman ve Vareg Halkları Üzerindeki Tesirleri ve Rus Ulusunun Ortaya Çıkışı”, *Yeditepe Üniversitesi Tarih Bölümü Araştırma Dergisi*, C 1, S. 1, 2017.

Ercan, Yavuz, “Devşirme Sorunu ve Devşirmenin Anadolu ve Balkanlardaki Türkleşme ve İslamlaşmaya Etkisi”, *Belleten*, C.L, S.198, Aralık 1986.

Eren, Hasan, “Milli Kültür Unsuru Olarak Türk Dili”, *Milli Kültür Unsurlarımız Üzerine Genel Görüşler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, 1990.

Ergin, Muharrem, *Dede Korkut Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1964.

Orhun Abideleri, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2005.

Eroğlu, Engin, “Tuna Bulgarlarının Din Değişirme ve Milliyetlerini Kaybetme Meselesi”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, S. 46, İstanbul 2021.

Erten, Emre, “Antik Yazarlarda Bir İskit Kraliçesi: Tomyris”, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, VI/’2, 2016.

Esin, Emel, “Bosna Hersek’te Bogomillere Atfedilen XIII-XVI. Asırlardan Lahdler ile Anadolu’daki XII-XIV. Yüzyıllardan Müşahhas Tasvirli Türk Mezar Taşları Arasında Bir Mukayese”, *Orijentalni Institut u Sarajevu*, Vol. 30, 1980.

“Börü II”, *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul, 1980.

İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978.

“Kotuz, İkinci Kök Türk Sülalesinin Tamgası”, *Erdem*, C.1, S.1, 1985.

“Türk Tarihi Işığında Bulgaristan”, *Türk Kültürü*, S.187, Ankara 1961.

Evans, Stanley G., *A Short History of Bulgaria*, Lawrence&Wishart, London, 1960.

Farhad, Maksud ve Muradaliyev, Rahmanali, "Göktürkler ve Üzenginin Yayılması Üzerine", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2, 2020.

Fehér, Geza, *Bulgar Türkleri Tarihi*, Ankara: TTK, 1964.

Türko-Bulgar, Macar ve Bunlara Akraba Olan Milletlerin Kültürü Türk Kültürünün Avrupaya Tesiri, Devlet Basımevi, 1937.

Fine, John Van Antwerp, *The Early Medieval Balkans A Critical Survey From The Sixth To The Late Twelfth Century*, USA: The University of Michigan Press, 2000.

Fredegar Chronicle, çev. J.M. Wallace Hadril, Manchester University, 1960.

Gedikli, Yusuf, *Avrupa Hunları ve Avrupa Hun Türkçesi*, İstanbul: Ötüken, 2020.

“Bulgar Türkçesi Üzerine Araştırma ve İncelemeler:3, Kuber Kişi Adı Kuvıaris, Kürigir Boy Adlarının Köken ve Anlamları”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, Temmuz-Ağustos 2020.

“Nagy Szent Miklos Hazinesi ve Yazıtları”, *Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi*, C.76, Kasım 2024.

Gibbon, Edward *Roma İmparatorluğu’nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, çev. Asım Baltacıgil, Meral Herzem, C.6, İndie Kitap, 2020.

Genesios, On the Reigns of the Emperors, çev. Anthony Kaldellis, Canberra, 1998.

Golden, Peter, “Hazar Dili”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, C.19, 1971.

Türk Halkları Tarihine Giriş, çev. Osman Karatay, Ötüken 2002.

Gregory Abu’l Farac, Abu’l Farac Tarihi, çev. Ömer Rıza Doğrul, C.1, Ankara: TTK, 1945.

Gregory, Timothy E, *Bizans Tarihi*, çev. Esra Ermert, Yapı Kredi Yayınları, 2019.

Grausset, Rene, *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, İstanbul: Ötüken, 2022.

Gölgeci, Meral “Sibirya Şivelerinde Aylar”, *Sibirya Araştırmaları*, ed. Emine Gürgoy Naskali, Simurg 1997.

Gömeç, Saadettin, “Boyla ve Baga Ünvanı”, *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C.1, S.1, 2010.

“Eski Türk İnancı Üzerine Bir Özet”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.33, (Mayıs 2023).

Kök Türk Tarihi, Türksoy Yayınları, Ankara 1997.

“Türk Tarihinde Bulgarlar”, *Türk Tarihinden İzler II*, Berikan Yayınevi 2014.

“Türk Tamgaları Üzerine Bir Deneme”, *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.2, 2024.

Güler, Önder, “Erken Ortaçağ ve Öncesinde Karadenizde Bulgarların Tarihi Coğrafyası ve Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, 35, 2017.

Ortaçağda Karadeniz Tarihi ve Coğrafyası (8.-10.yy), Doktora Tezi Fırat Üniversitesi, 2018.

Gündüz, Cenk ve Hayretin İhsan Erkoç, “Avar Kağanlığı’nın Dili ve Avarların kullandığı Askeri-Siyasî Ünvanlar”, *International Social Sciences Studies Journal*, (eISSN:2587-1587) C.9, S.118, Ocak 2023.

Hamilton, Janet ve Barnard Hamilton, *Bizanslı Heretiklerin Tarihi Bizans Dünyasında Hristiyan Düalist Heretikler (650-1405)*, çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, 2010.

Henning, Joachim ve Todor Balabanov, Peter Milo, Daniel Zieman, “Khan Omurtag’s Stone Palace of AD 822: a “Modernized” Eighth Century Timber Fort”, *Byzantium, Pliska and The Balkans*”, 2009.

Halife B. Hayyat, *Et-Tarih*, çev. Abdülhalik Bakır, Ankara 2001.

Hodziç, İsmajil, *Bogomilizm ve Bosna Hersek Bogomilleri*, Yüksek Lisans Tezi, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, 2007.

Hasanov, Zaur, “İskit ve Türk-Moğol Halklarına Ait Aynı Gelenekler, Kültler ve Psikolojik Özellikler”, Çev. Bağdagül Musa, *Belleten*, C.LXXX, S.288, Ağustos 2016.

Hupchick, Dennis P., *The Bulgarian-Byzantine Wars For Early Medieval Balkan Hegemony Silver-Lined Skulls and Blinded Armies*, Palgrave Macmillan, USA, 2017.

Hanoğlu, Hacıyev, “Bir Emevi Valisi ve Komutanı: Mesleme B. Mervab”, *İSTEM*, S.15, Aralık 2010.

Hersak, Emil, “Avarlar: Etnik Yaradılış Tarihlerine Bir Bakış”, *Türkler*, C.2, Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Herodotus, haz. Henry Cary M., New York 1859.

Hewsen, Robert H., *The Geography of Ananias of Sirak*, 1992.

Horenatsi Movses, *İstoriya Armenii*, Gagik Sargsyan, https://www.vehi.net/istoriya/armenia/khorenaci/#_ftn1 (18.04.2025)

İlgın, Fatma Aysel Dıngıl, *Türk Tarihinin Bizans Kaynakları ve Byzantinocurcica Işığında Avrupa Hunları*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2018.

İşık, Halim, “Hristiyan Düalist-Gnostik Bir Tarikat Olarak Bogomilizm ve Avrupa Heretik Toplularına Etkileri”, *BAED/İBRI*, 6/1, 2017.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, 2019.

İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe, 2014.

İbnü’l Esir, *İslam Tarihi El-Kâmil Fi’t Tarih Tercümesi*, C.8, İstanbul: Hikmet Neşriyat, 2008.

İliev, Aleksander, “Tengri ve Bulgarlar Antik ve Orta Çağ’da Bulgarlar Toplumunda Tengri Anlayışı”, çev. Abdulali Aliev, Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Aralık 2017.

İnan, Abdülkadir, “Divan-ü Lügat-it Türk’te Şamanizm’e Ait Kelimeler”, *Türk Kültürü*, S.100, Şubat 1971.

Eski Türk Dini Tarihi, İstanbul: Milli Eğitim Yayınevi, 1976.

Makaleler ve İncelemeler I-II, TTK, 1998.

“Türk Yazı Dili Tarihinden Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara: TTK, 1999.

Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar, Ankara: TTK, 2006

“Yasa, Töre-Türe ve Şeriat”, *Makaleler ve İncelemeler II*, Ankara, TTK, 1998.

İzgi, Özkan, Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, S.31, 1978.

“İslamiyetten Önce Türklerde Kadın”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl XI-XII-XIII-XIV, Ankara 1973-1975.

Jordanes, *The Gothic History of Jordanes In English Version With An Introduction and A Commentary*, Charles Christopher Mierow, Princeton University, 1915.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken, 1998.

Bulgarların Kökeni, Ankara 1985.

Karabacak, Esra, “Sibirya Türk Dillerinde Zaman”, *Sibirya Araştırmaları*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Simurg 1997.

Karatay, Osman, *Bulgarlar Yitik Bir Türk Kavmi*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2018.

“Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları Altın Orda Öncesi Dönem”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, Güz 2004.

Kulin Ban Zamanında (~1180-1203) Bosna”, I. Uluslararası Balkan Dil, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu, Tiran: 8-10 Nisan 2010.

“Ortaçağ Bosna Devleti”, *Balkanlar El Kitabı*, C.1, Akçağ Yayınları, 2017.

“Ortaçağ Bosna Toplumu ve Bogomillik”, Prof. Dr. Ramazan Şeşen Armağanı, İstanbul, 2005.

“Suvarlar: Doğu Avrupa’nın Esrarengiz Kavmi”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.10, S.1, 2010.

“Hırvatların Kökeni ve Ortaçağ Hırvat Tarihi”, *Balkanlar El Kitabı*, C.1, Akçağ Yayınları, 2017.

“Tuna Bulgarları”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, İstanbul: Kitabevi, 2016.

“Tuna Bulgar Devletinin İlk Asrı Balkanlarda Tutunma ve Pekişme (681-803)”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, X/2, Kış 2010.

Karaman, Ahmet, “Budun mu bodun mu yoksa bodan mı?”, *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies*, S11, 2022,

Karakuş, Nadir, “Çanakkale Boğazı’nda Kaybolmuş Bir Antik Şehir: Abydos”, *Akif*, C.54, S.1 2024.

Kapusuzoğlu, Gökçen, “Hunlardan Kalan Kültürel Miras: Çin Kaynaklarında ‘Batur’ Ünvanı” *Bilgi*, No. 105, 2023.

Katanov, N.F., *Türk Kabileleri Arasında*, çev. Attila Bağcı, Kömen, 2004.

Kaya, İdris Güven, “İdris Bin Abdullah’ın On İki Hayvanlı Türk Takvimi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/2, Ankara 2012.

Kazdal, Ayşe, *Doğu Romayı Titreten Güç Tuna Bulgar Kağanı Simeon ve Dönemi (863-927)*, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2023.

“Tuna Bulgar Kağanlığı ve Hristiyanlaşma Süreci”, *Doğu Avrupa Tarihi Yeni Bulgular ve Yaklaşımlar*, İstanbul, İdeal Kültür Yayıncılık, 2023.

Klyashorniy, Sergey Grigoryevich *Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları*, İstanbul : Tek-Esin Vakfı, Arkeoloji ve Sanat, 2018.

Komatarova, Evgenia -Balnova, “Steppe Empires Without Emperors Avars, Bulgars and Khazars” *The Routledge Handbook of East Central and Eastern Europe in the Middle Ages 500-1300*, ed. Florin Curta, 2021.

Koşay, Hamit Zübeyr, “Avarların San'atı”, *Makaleler ve İncelemeler Etnografya Folklor Dil Tarih v.d. Konularda*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1974.

Bulgar Türklerinin Eski Tarihi, Başvekalet Müdevvenat Matbaası, (eserde basım tarihi bulunmamaktadır).

“Göçebe Kavimlerin Doğudan Batıya Göçleri”, *Makaleler ve İncelemeler Etnografya Folklor Dil Tarih v.d. Konularda*, Ankara 1974.

“Türklerde Harp Usulü”, *Makaleler ve İncelemeler Etnografya Folklor Dil Tarih v.d. Konularda*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1974.

Kavrikova, S. V. “Murfatlar ve Nad Sent Mikloş Yazıtlarının Paleografik Karakteristliği”, çev. Erol Çetin, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 48,2000.

Kaya, İdris Güven, “İdris Bin Abdullah 'ın On İki Hayvanlı Türk Takvimi”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, 7/2, Ankara 2012.

Kayapınar, Ayşe, “Bulgarların Balkanlara Göçü ve Tuna Bulgar Devleti” *Balkanlar El Kitabı*, C.1, Akçağ Yayınları, 2017.

“Tuna Bulgar Devleti (679-1018)”, *Türkler*, ed. H. C. Gürel, K. Çiçek, S. Koca, C. 2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Kelly, Christopher, *Attila Hunlar ve Roma İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Alfa Yayınları, 2016.

Kıyak, Abdülkadir, “İslamiyetten Önce Türklerde Güneş ve Ay İle İlgili İnanışlar”, *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi*, S.6, 2010.

Koyuncu, Aşkın “Devşirme Tarihine Bir Derkenar: Bosna’nın İslamlaşması Ve Osmanlı Terminolojisinde Potur Ve Potur Oğulları Terimlerinin Anlamı”, *Türk Sosyal Tarihçiliğinde Bir “Yalnız” İsim Bahaeddin Yediyıldız’a Armağan*, Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 2015.

Köymen, Mustafa, “Hsiung-Nuların Tuku (T’u-ko) Kabilesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 3(1).

Köprülü, Fuad, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu*, Ankara, TTK, 1991.

Kurat, Akdes Nimet, *Başlangıçtan 1917’ye kadar Rusya Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Küçüksipahioğlu, Birsal, “Ankhalos Savaşı’na Kadar Bizans Bulgar İlişkileri”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 2008.

Küstü, Orhun, “Bulgar-Bizans İlişkilerine Ankhalos Savaşlarının Etkisi”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, V/I, Haziran 2022.

Lang, David Marshall, *The Bulgarians From Pagan Times To The Ottoman Conquest*, 1976.

Lvova E.L ve İ.V. Oktyabrskaya, A.M. Sagalayev, M.S. Usmanova, *Güney Sibiry Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri, Kâinat ve Zaman Nesneler Dünyası*, çev. Metin Ergun, Konya: Kömen Yayınları, 2013.

Mangaltepe, İsmail Mangalpete, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, 2009.

Markov, Nikolai, “About The Characters On Jugs No2 And 7 From The NagyszentMiklos Treasure”, *Avars, Bulgars ang Magyars on The Middle and Lower Danube*, Sofya 2014.

Memişoğlu, Hüseyin “Bulgarların Menşei ve Oluşmaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.71, Nisan 1991.

Mesudi, *Et-Tenbih ve’i İşraf*, haz. Abdullah İsmail es-Savi, Kahire: Mektebetü’ş-Şarkı’l-İslamiyye, 1938.

Kitabü’t Tenbih ve’i İşraf (Coğrafya ve Tarih), çev. Ramazan Şeşen, Bilge Kültür Sanat, 2018.

Muruc Ez Zeheb (Altın Bozkırlar), Selenge Yayınları, 2017.

Mineva, Oksana, “The Cuo of Sivin from Preslav, Bulgaria”, *-Laborativ Arkeologi, Journal of Nordic Archaeological Science*, 1996.

Minkova Marianave Ivan Tanev Ivanov, “*Runic Inscription on a Golden Ring from Shumen Region: a Model of Proto-Bulgarian Calendar?*”, *Vasilka Gerasimova-Tomova. In memoriam. (dots. dr Metodi Manov – red.)*. Sofya, 2013.

Mitchell, Stephen, Geoffrey Greatrex, Geç Roma İmparatorluğu Tarihi MS 284-700, çev. Turhan Kaçar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

Mudrak, Oleg, “Nagy Szent Miklos Hazinesine Ait Bir Kaptaki Avar Yazısı”, çev. Emine Atmaca ve Reshide Adzhumerova *Gazi Türkiyat*, Bahar 2015/16.

“Tuna Bulgar Türklerinin Dili ve Kültürü Üzerine”, çev. Reshide Adzhumerova, Emine Atmaca, *Gazi Türkiyat*, Güz 2014/15.

Nadia Maria El Cheikh, *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Morali, Alfa Yayınları, 2012.

Nikephoros, Patriarch of Constantinople, Short History 1990.

Nótári, Tamás, “On Two Sources of the Early Bulgarian Chrisyianity”, *Chronica* 6, Ocak 2006.

“Some Remarks on the Responsa Nicolai papae I. ad consulta Bulgarorum”, *Acta Universitatis Sapientiae Legal Studies*, Vol. 4, No. 2,(2015).

Norwich, John Julius Norwich, Bizans Erken Dönem (MS 323-802), çev. Hamide Koyukan, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013.

Bizans Yükseliş Dönemi (MS 803-1081), çev. Selan Hırçın Riegel, İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2013.

Obolenky, Dimitri, The Byzantine Commonwealth Eastern Europe 500-1453, (USA 1971).

Odabaşı, Zehra, "Türk Devletlerinde Kullanılan İdari Ünvanlar ". *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, 5, (2019).

Okiç, M. Tayyip, “Balkanlarda Bogomilizm Hareketi ve Bunun Bir Araştırmacısı Aleksandar Vasiljevic Solovjev”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, C.V, (1973).

“Neşredilmiş Bazı Türk Kaynaklarına Göre Bosna Hristiyanları (Bogomiller)”, çev. Salih Akdemir-Recep Duran, *İslami Araştırmalar*, C.6, S.4.

Onat, Ayşe ve Sema Orsoy, Konural Ercilasun, *Han Hanedanlığı Tarihi, Hsiung-Nu (Hun) Monografisi*, (TTK, 2004).

Ostrogorsky Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara: TTK, 2017.

Otkan, Pulat, Tarihçinin Kayıtları'na (Shi Ji) Göre Hunlar, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018.

Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.

Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi II, (Ankara, TTK, 2015.

Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları, Türk Dünyası Araştırmaları, 2011.

İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi (Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre), TTK 2003.

Türklerde Devlet Anlayışı, Ötüken 2022.

Türk Kültürünün Gelişme Çağları I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.

Türk Kültür Tarihine Giriş, C.6, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Türk Kültür Tarihine Giriş 8, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1987.

Türk Mitolojisi I (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), Ankara: TTK, 2010.

Türk Mitolojisi II (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), TTK, 1995.

Özcan, Altay Tayfun, “Doğu Avrupa’da Türkler”, İslam Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü, ed. Muhammed Bilal Çelik, Nobel Yayıncılık, 2022.

Paul The Deacon, *The History of the Langobards by Paul the Deacon*, çev. William Dudley Foulke, Philadelphia 1907.

Priscus, *Fragmenta Et Excerpta Attila ve Bizans Tarihi*, çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, 2020.

Pritsak, Omeljak, “Türk Slav Ortak Yaşamı Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri”, çev. Osman Karatay, *Türkler*, C.2, (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002).

Die Bulgarische Fürstenliste und Die Sparache Der Protobulgaren, 1955.

Prokopios, *Bizans'ın Gizli Tarihi*, (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018).

Rasonyi Laszlo, *Doğu Avrupa’da Türklük*, Selenge, 2019.

“Ortaçağ’da Erdelde Türklüğün İzleri”, *Belleten*, C.2, S.5-6, Ocak 1958.

Tarihte Türklük, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1988.

“Tuna Havzasında Kumanlar”, *Belleten*, C.III, S.11/12, Temmuz-I.Teşrin Ankara, TTK 1939.

Tuna Köprüleri, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1984.

Roberto, Umberto, “Step Halkları ve Akdeniz Bölgesi: Hunlar, Avarlar, Bulgarlar: Ortaçağ Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar”, çev. Leyla Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, 2012.

Rona-Tas, Andras, “Kubrat’ın Büyük Bulgar Devleti”, *Türkler*, C.2, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.

Roux, Jean Poul, *Altay Türklerinde Ölüm*, Kabalcı, 1999.

Pasifikten Akdeniz’e 2000 Yıl Türklerin Tarihi, Kabalcı, 2008.

Türklerin ve Moğolların Eski Dini, çev. Aykut Kazancıgil, Kabalcı, 2021.

Runciman Steven, *A History of the First Bulgarian Empire*, Londra 1930.

“Ortaçağların Başlarında Avrupa ve Türkler”, *Belleten*, 1943.

Samayev, Grigori, “Altaylarda Takvim”, *Sibiryaya Araştırmaları*, ed. Emine Gürsoy Naskali, Simurg 1997.

Sarıçam, İbrahim, “Arapların İstanbul Kuşatmaları”, *550. Yılında Fetih ve İstanbul*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.

Spinka, Matthew, *A History of Christianity in the Balkans A study in the spread of Byzantine culture among the Slavs*, Chicago, 1933.

Stepanov, Tsvetelin, “The Bulgar title KANASYBIGI: Reconstructing the Notions of Divine Kingship in Bulgaria, AD 822-836”, *Early Medieval Europe*, 10 (1), 2001.

Sophoulis, Panos, *Byzantium and Bulgaria 775-831*, ed. Florin Curta, Boston 2012.

Şahin, Erdal, “Tarihi ve Çağdaş Türk Yazı Dillerinde “Hafta” Kavramının Adlandırılması”, *Takvim Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, Burcu Yanıklar, Kitabevi, 2017.

Şahin, Hatice, “Byzantinoturcica’da Kayıtlı İslam Öncesi Türkçe Ünvanlar Hakkında”, Tunca Kortantamer İçin (Editör: Prof. Dr. Yavuz Akpınar), İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları, 2007.

Şahin, Mustafa “Batı Sanatında Tomris”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, S.10/1, 2021.

Şan, Erman, “Besisüs El -Melik ve Sakalibe’nin Hristiyan Olması (Basileus Symeon ve Tuna Bulgaryası’nın Hristiyanlaşması)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S.224, Ekim 2016.

“Ortaçağ İslam Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler”(Kronolojik Bir Değerlendirme), *Belleten*, C.79, Nisan 2015.

“Tuna Bulgar Hanlığı Bizans İmparatorluğu Münasebetlerine Dair Ortaçağ İslam Kaynaklarındaki Haberler”, *Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu’na 75.Yaş Armağanı*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 2017.

Tansü, Yunus Emre ve ÇERKEZOĞLU Semra “Bulgarların Kökeni ve Bağımsızlık Hareketleri”, *Asia Minor Studies*, C.8, S.2, 2020.

Taşagül, Ahmet, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara: TTK 2013.

Göktürkler I, Ankara: TTK, 2004.

Göktürkler III, Ankara: TTK, 2004.

“Kanglı (Kao-ch’e) Boyları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Tarih Dergisi*, S.71, 2020.

Kök Tengri’nin Çocukları, Bilge Kültür Sanat, 2013.

“Türk Askeri Tarihinin Başlangıcı Hun Ordusu”, *Hunlardan Günümüze Türk Askeri Kültürü*, Kronik 2023.

Tanyu, Hikmet “İslamlıktan Önce Türklerde Gök Tanrı İnancı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1980, s.9, Yaşar Çoruhlu, *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*, Kabalcı Yayınevi 2010.

Tekin, Şinasi, “Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devleti Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla Birkaç Not (762-1962)”, *Belleten*, C.10, 1962.

Tekin, Talat, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Tarhat (Terhin) Kitabesi, *Belleten*, C.XLVI, S. 184, Ekim 1982.

Orhon Yazıtları, İstanbul: Simurg, 1998.

Tuna Bulgarları ve Dilleri, Ankara: TDK 1987.

The Annals Of Fulda Ninht Century Histories, çev. Timothy Reuter, Manchester University 1992.

The Annals Of St. Bertin, çev. Janet L Nelson, Manchester University 1991.

Tezcan, Mehmet, “Yabgu Ünvanı ve Kullanımı (Kuşanlardan İlk Müslüman Türk Devletlerine Kadar)”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmalar Dergisi*, S.48, Erzurum 2012.

The Gothic History of Jordanes, çev. Charles Christopher Mierow, Cambridge, 1960.

Theophanes, *The Chronicle Of Theophanes Confessor Byzantine And Near Eastern History, AD 284 813*, Oxford 1997.

Togan, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

Tolan, Öner Tolan, *Karadeniz'in Kuzeyinde ve Balkanlarda Türk Varlığı (IV ve X. Yüzyıllar)*, Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, 2014.

“Tuna Bulgar Devleti'nin Ticaret Politikası”, *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 2023.

Tunç, Muhammet Nuri, “Osmanlı'da Hanedan İçi Katl”, *Turkish Studies*, 9/4, 2014.

Turan, Osman, *Oniki Hayvanlı Türk Takvimi*, Ötüken, 2004.

Türk Dünyası Kültür Atlası, İslam Öncesi Dönem, “Tuna Bulgar Devleti”, İstanbul 1997.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1930.

Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, *Türk Tarihinin Ana Hatları*, İstanbul 1930.

Uçar, Hüseyin, “Kesik Burunlu (ρινότμητος) İmparator II. Justinianos ve Tuna Bulgarları”, *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 2021.

“9. Yüzyıl Bizans Kroniği Scriptor Incertus (811 Kroniği)”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, C.127, S.251, 2021.

Ünal, Orçun, “Bulgar Hanları Listesi'nin Söz Varlığına Dair Bazı Düşünceler”, *Uluslararası Türkçe Tarihi Metin Araştırmaları Sempozyumu* (Metin Yayımı, Kataloqlama, Dijitalleştirme) Bildirileri, Almatı 2019.

Üren, Umut, *Avrupa Hunları Tarih ve Destan*, Ötüken 2022.

“Büyük Bulgar Devleti” *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, İstanbul: Kitabevi, 2018.

“Bulgarlar ve Oğurlar”, *Ortak Türk Tarihi II*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, 2019.

“Doğu Avrupa'nın Devletlileri: Bulgarlar”, *Hunlardan Türkiye Cumhuriyeti'ne Kuruluş*, Timaş Tarih, 2023.

“Muhayyel Hanların Gölgesinde İtil Bulgar'ın Yükselişi”, *İdil-Ural Araştırmaları Dergisi*, C.5, S.2, 2023.

“Türklerde At Kurbanı ve Dede Korkut’taki İzleri”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C.15, S.2, Kış 2015.

Vachkoca, Veselina, “Danube Bulgaria and Khazaria as part of Byzantine oikoumene”, *The Other Europe in the Middle Ages Avars, Bulgars, Khazars and Cumans*, ed. Florin Curta-Roman Kovalev, Boston 2008.

Vaklinov, Stanço, *Formirane na Staro-bûlgarskata Kultura VI-XI Vek*, Sofya, 1977.

Var, Umut, *Süryani Tarih Yazıcılığında Türkler 6-9. Yüzyıllar*, (İstanbul: Timaş Tarih, 2021.

IX. Yüzyıl Doğu Roma ve Papalık İlişkileri Bağlamında Patrik Photius Tartışması, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul 2018.

Vasary, Istvan, “Doğu Avrupa’nın Runik Alfabe Sistemleri Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 41, 1993.

Erken İç Asya’nın Tarihi, çev. İsmail Doğan, İstanbul: Ötüken, 2007.

Vasiliev, Alexander A, *Bizans Tarihi*, Alfa Yayınları, 2016.

Velenikova Kavrikova, Svetlana, “Murfatlar ve Nad Sent Mikloş Yazıtlarının Paleografik Karakteristiği”, çev. Erol Çetin, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten*, 48, 2000.

Venedikov, İ.V., “Preslav Şehrinde Yeni Keşfedilen Proto-Bulgar Kitabesi”, çev. Firuze Preyger, *Belleten*, C.11, S.43, 1947.

Yıldırım, Dursun, “Türklerin Yılbaşı/Özgürlük Günü Bayramı”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S.4, Güz 1997.

Yıldırım, Fatma Rodoplu, “Konstantin İrecek’in Bulgarların Tarihi Adlı Eserine Göre Tuna Bulgarları’nın Hristiyanlığı Kabulü”, *BAED / JBRI*, 13/1, 2024.

Yıldırım, Filiz, “Tuna Nehri’nin Türk Tarihi Açısından Önemi”, *Türk Tarihinin Dağları, Gölleri ve Nehirleri*, Vakıfbank Kültür Yayınları, 2024.

Yılmaz, Emine, “Doğu Avrupa’da Türk Dilinin İzleri”, *Türk Edebiyatı Tarihi*, C.1, İstanbul 2007.

Yılmaz, Mehmet, “IV. Haçlı Seferinin Balkanların Etnik Yapısına Etkileri”, *USAD*, S.5, Güz 2016.

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Gençlik Spor Yayınları, Aralık 2019.

Yücel, Mualla Uydu, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara: TTK, 2007.

Zacharias, *The Syriac Cronicle*, çev. E.W. Brooks, F.J. Hamilton, London 1899.

Zeren, Münevver Ebru, “Eski Türkçede böğü/büğü ve bokuk/bokug/bukuk/buguk Sözcüklerinin Kullanımı ve Anlamları Hakkında”, *SUTAD*, S.44, Güz 2018.

Zlatarski, Vasil.N. “Krum Han”, çev. Türker Acaroğlu, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (10-11), Aralık 2011.

İstoriya na bİlgarskata dırjava: prez srednite vekove, Tom 1, Çast 2, Sofya 1970/2002.

“The Making of the Bulgarian Nation”, *The Slavonic Review*, C.4, S.11, Aralık 1925.

Zimonyi, İstvan “Türk Devlet Teşkilatı Olarak Erken Orta Çağda Bodun ile El Kavramı”, çev. Mehmet Akif Korkmaz, *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S.24, Sonbahar, 2021.

